

XVIII. ÉS XIX. ORSZÁGOS GRASTYÁN
KONFERENCIA ELŐADÁSAI

XVIII. ÉS XIX. ORSZÁGOS GRASTYÁN KONFERENCIA ELŐADÁSAI

Szerkesztette:

Rab Virág
Somogyi Bianka
Tuboly-Vincze Gabriella
Varga Tímea

A kötet megjelenésére NTP- SZKOLL-18-0041
pályázati program támogatásával került sor.

EMBERI ERŐFORRÁS TÁMOGATÁSKEZELŐ

A kötet tanulmányait lektorálták:

Dr. Bank Barbara
Dr. Bencsik András
Dr. Bernáth László
Dr. Deák Anita
Dr. Gözsy Zoltán
Dr. Hornyák Árpád
Dr. Kovács Teréz
Dr. Kóhalmi László
Dr. Lábadi Beatrix
Dr. Majdán János
Dr. Pétervári Erika
Dr. Takács Zsuzsanna Mária
Dr. Tóth Arnold
Dr. Tóth Dávid
Dr. Tuboly Ádám Tamás
Tuboly-Vincze Gabriella
Dr. Vöő Gabriella
Dr. Zádori Iván

ISBN 978 963 429 427 6

© A Szerzők
© A szerkesztők

Tartalom

7 / Arndt Bernadett

A Study of Visual Aesthetic Processing

19 / Bacsa Ildikó Eszter

Propaganda és szimbolikus politika a Tanácsköztársaság idején

31 / Baros-Gyimóthy Eszter Márta

A halandóság vizsgálata egy 18. századi mezővárosban

45 / Mgr. Lucia Čerňanová - JUDr. Matúš Michalovič, PhD.

Contaminated Sites As Environmental Problem

53 / Fodor Tímea

Affektív állapotok vizsgálata a Monty Hall paradoxonban

65 / Fuchs Vivien

Az öngyilkosságban közreműködés, mint sui generis bűncselekmény

73 / Haszon Levente

Nemzetközi kapcsolatok Európában az utrechti békét követően, 1714-1720

83 / Isó Viktória Anna

A szorongás és a fóbia lehetséges hatása a vizuális rövidtávú memóriára

95 / Luka Dániel

Házhelyrendezés és a házhely/beltelki ingatlanok jogi szabályozása Magyarországon 1945-1967

109 / Makovics Gábor

Az iskolai motiváció alakulása a tanulmányi átlag, az iskolai légkör és a társas összehasonlítás egyéni különbségei mentén

117 / Mogyorósi Renátó

Az oroszországi autokrácia kialakulásának gyökerei a koraujkor (1462–1725) folyamán

127 / Mohr Szilárd

A második világháború hatása a Jézustársasági Pécsi Pius-Gimnáziumra

139 / Polgár Petra Ibolya

A válás személyiségre gyakorolt hatása

153 / Sipos Balázs

Pécs, Diós dűlő rendezési tervei és megvalósulása 1954-1990 között

167 / Somogyi Bianka

Kísérlet a holokausztot fiatalon megélők tapasztalatainak vizsgálatára az emlékezetkutatás tükrében

179 / Stósz Flóra

Az angol–amerikai UKUSA-egyezmény és jelhírszerző hálózata a „klasszikus” hidegháború első éveiben (1946–1953)

197 / Szijártó István

Az Európai Unió tagállamai büntetőjogának harmonizációja

207 / Tomasits Bence

Az Árpád-vonal felépítése, működése és hadászati jelentősége

219 / Varga Tímea

British Strategic Interests in the Middle East: the birth of the mandates in Iraq and Palestine

233 / dr. Várnai Gergely

„The Manchurian Empire” of Sergei Iulievich Witte – the expansion of the Tsarist Russia between 1892 and 1897 at the Far East

245 / Vincze Fanny Rose

A börtön ablakába soha nem süt be a nap...

ARNDT BERNADETT

A Study of Visual Aesthetic Processing

Introduction

Experimental aesthetics

Since we humans are aware of our own existence, we strive to understand and to predict the world around us. There are numerous phenomena we know much about, yet there are things, we can hardly unfold today. One of these inexplicable problems is the elemental beauty, the definition of the pleasant visual experience. On each and every day of our life we are cognitively and emotionally influenced by the great many visual stimuli around us. We make decisions based on them like what clothes we want to wear, which house we want to live in, what product we want to buy and so on. These decisions may seem to be quite insignificant, nevertheless they play an important role in our cognition, since the effect evoked by visual stimuli is always automatic. Aesthetic experience can influence our cognitive and emotional processes. According to this, the scientific significance of the psychology of visual aesthetic judgements and the mechanisms behind them is clearly visible. The discipline to research the aesthetic judgement is experimental aesthetics, which aims to understand and unfold the mechanisms of the aesthetic processing and the individual differences of it.

Gestalt psychology and figural goodness

One of the most significant discipline among researching aesthetic preference is the Gestalt-psychology. The main principle of Gestalt is that there is no stimulus to be seen and understood alone, but as a part of a greater picture, together with many other parts. Therefore, aesthetical phenomena are interactions between the perceived elements as well. The result of these interactions will be the subjective experience. Although the experience is subjective and greatly influenced by the individual mind, Gestalt-inspired research has shown, that there are certain objective features, the presence of which influences if we perceive stimuli as “beautiful” or “ugly”. This resulted the concept of figural goodness with features such as uniformity, symmetry, integrity, stability and balance.

Uniformity applies to the number of visual elements of the pattern. We prefer simple patterns, because stimuli with less information is cognitively more economical to process and easier to recognize.

The effect of symmetry is widely known and shown by a great number of researches. The reason behind the significance of this feature can be that symmetric forms have less alternatives, which means, that if turned to other directions or mirrored, they do not have many different appearances. This results that these patterns are easier to process.

The feature of integrity means, that if the elements of a pattern are converging and the whole figure is compact, the information in the picture is easily accessible.

One more significant feature is stability, which includes the direction of the figure, which plays an important role as well. A stabile picture is perceived as more beautiful as a not-stabile one, even if the figure itself is just the same. The reason of this is thought to be the compliance of the seen visual stimuli to our fundamental everyday experience, the gravity.

According to Arnheim, the four features mentioned above are subordinated to balance. The balance of a picture is the result of the interaction between the elements of the composition. Therefore, the opportunity to be balanced is given in every picture, the question is, if it manifests or not. If yes, the elements are perceived as "just in the right place" for the viewer, but if not, they are perceived as if "they would like to go to their right place". This means, that imbalanced compositions evoke tension in the beholder.

Many artists are aware of the elemental effects of the mentioned features, and use them intentionally to create something pleasant or something unusual. Nowadays, artists tend to make pictures which are not easy to understand, not clear and not unequivocal. Therefore, the beholder has to interpret the visual stimuli according to their own emotional state and mental contents, such as individual preference, former experiences or the focus of their attention. Whereas visual art is no more the field of picturing and reconstruing the world around us, but more likely the field of creating something new and make the beholders think about the artworks, there is a question given: Does the concept of beauty among artists differ from the concept of the average beholder? This is what we want to find out. The previous studies in experimental aesthetics mostly researched the average beholder. But artists and art students are different than ordinary beholders.

What do you see on the picture?

While perceiving stimuli, we categorize and attribute meaning, because that is what makes us feel safe in the world. We want to understand what we see, and when we do, that makes us happy. Each and every picture should have a meaning, and if we don't see it, we feel uncomfortable about it. That is also associated with the fast and exact cognitive working, which is evolutionary created.

According to our pre-studies, the average beholder prefers pictures, which are depicting something. But is this a higher order preference compared to the principles of the figural goodness? And what about art students? If they try to create something new, is depicting not contributing to perceived beauty in their case? This study aims to answer these questions.

Hypotheses

1. The principles of the figural goodness play a main role by creating a beautiful composition.
2. Artistic perspective can overwrite the organizing force of the objective principals, by replacing them with other factors.
3. Depicting something recognizable does influence the aesthetic judgement.

Method

In the present study we aimed to investigate the aesthetic judgement in the field of experimental aesthetics, experimenting with a productive composition creating task among artists and average beholders, while focusing on the presence of the features of figural goodness and on the significance of the content: whether the created picture is depicting something or not.

Participants and duration

Our sample consists of 114 university students from the University of Pécs and from the Hungarian University of Fine Arts (Budapest). In the experimental group we can count with 64 artist students, while the control group consists of 49 participants without any artistic education. There are 76 women and 38 men in our sample, equalized between the two groups. The age of participants is between 18 and 53 years, $m=20.68$; $d=4.25$.

The duration of the experiment with the instruction and the two tasks is about 15 minutes. It does not have a time limit.

Tools

Every participant got an A4 sized white paper sheet and for both tasks and three figures cut out of thick black paper. The forms were a square (4x4 cm), a triangle ($h=4$ cm) and a circle ($d=4$ cm). Each of the forms were uniform and regular. For sticking the figures on the background, we needed glue.

For analyzing the data, we used the software IBM SPSS.

The experiment

The first step of our investigation was data collecting, in which participants in small groups and calm environment were instructed to do the two composition making tasks. Therefore, every participant got a paper sheet for background of the picture, the three forms and a tube of glue.

The experiment consisted of two tasks. Firstly, participants were asked to locate the forms on the background “the way it looks beautiful”. Thereafter they glued the figures on the paper. In the second task, participants got new forms and had to turn the paper sheet. Now they were instructed to locate the forms on the background “the way it looks ugly”. When finished, they glued the figures of the composition. The sequence of the two tasks was randomized, so that half of the sample made the beautiful task followed by the ugly one, the other half inversely. After the two compositions were finished, participants were asked to give titles to both of the pictures, so that we could see whether it is depicting something or not. Finally, participants had to write the asked details on the paper sheet, which were age, gender, the field of study, for the experimental group the years of artistic education or activity and for the control group the artistic experience, so that we could filter the control group for artistically uneducated participants.

The created pictures have been scored by three independent scorers (who were neither educated in the field of psychology nor in fine arts) on 5-staged Likert-items among the factors of the figural goodness. The bigger the number on the Likert-item, the more the given objective feature seems to appear on the composition. The titles of the pictures have been categorized either as abstract or as concrete. The data has been statistically analyzed.

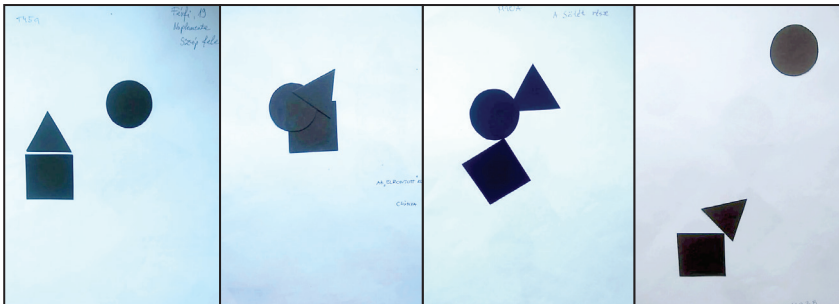

Figure 1: Examples of the compositions

Results

Firstly, we investigated the interrater reliability between the three scorers using Pearson correlation, which has proved that the data is reliable. The appearance of the features of figural goodness has been investigated with mixed sample ANOVA. The sphericity of the data does not differ significant, while the dispersion of the nominal data meets the conditions of the Chi-square test.

The appearance of the features of figural goodness

The structure of the mixed-sample ANOVA was the following:

	Independent samples (groups)	
Dependent samples (tasks)	Experimental group, beautiful pictures	Control group, beautiful pictures
	Experimental group, ugly pictures	Control group, ugly pictures

Table 1: the structure of the analysis

The results are the following:

Balance of the composition

The compositions of the two group differ significant from each other among the appearance of balance. The effect of the task is significant, what means that the beautiful pictures are more balanced regardless of whether the creator is artistically educated or not.

The homogeneity of variances (Levene's test) fulfils in the case of the beautiful $[F(1,112)<0.01, p>0.05]$ and in the case of the ugly $[F(1,112)<0.01, p>0.05]$ pictures as well.

Task: $F(1,112)=7.68, p<0.05, \text{Partial } \eta^2=0.0601$

Group: $F(1,112)=6.04, p>0.05, \text{Partial } \eta^2<0.01$

Interaction: $F(1,112)=6.04, p<0.05; \text{Partial } \eta^2=0.05$

Balance of the figure

As the analysis has shown, the pictures of the two tasks differ significant from each other among the feature of figural balance, regardless of by which groups member they are made. In both of the groups, figural balance is more typical on the beautiful pictures.

The homogeneity of variances fulfils in the case of the beautiful $[F(1,112)=2.10, p>0.05]$ and in the case of the ugly $[F(1,112)=0.24, p>0.05]$ pictures as well.

Task: $F(1,112)=18.12, p<0.05, \text{Partial } \eta^2=0.13$

Group: $F(1,112)=1.39, p>0.05, \text{Partial } \eta^2=0.01$

Int.: $F(1,112)=1.29, p>0.05; \text{Partial } \eta^2=0.01$

Symmetry of the picture

The effect of the task seems to be similar as above. The beautiful and ugly compositions differ from each other significant among the symmetry of the picture. Symmetry is in both groups connected to beautiful compositions.

The homogeneity of variances fulfils in the case of the beautiful [$F(1,112)<0.01$, $p>0.05$] and in the case of the ugly [$F(1,112)=1.89$, $p>0.05$] pictures as well.

Task: $F(1,112)=7.66$, $p<0.05$, Partial $\eta^2=0.06$

Group: $F(1,112)=1.39$, $p>0.05$, Partial $\eta^2=0.01$

Int.: $F(1,112)=0.01$, $p>0.05$; Partial $\eta^2<0.01$

Symmetry of the figure

Likely to the symmetry of the picture, the symmetry of the figure shows itself between the beautiful and the ugly composition, but not between the groups.

The homogeneity of variances fulfils in the case of the beautiful [$F(1,112)<0.01$, $p>0.05$] and in the case of the ugly [$F(1,112)=1.64$, $p>0.05$] pictures as well.

Task: $F(1,112)=20.07$, $p<0.05$, Partial $\eta^2=0.15$

Group: $F(1,112)=0.02$, $p>0.05$, Partial $\eta^2<0.01$

Int.: $F(1,112)=1.29$, $p>0.05$; Partial $\eta^2=0.01$

Integrity

In the case of integrity, the effect shown by the statistical analysis is different. There is no significant differences between the compositions of the two tasks, but there is in among the two groups. Participants of the control group have used the feature of integrity more intensive in their compositions, regardless whether they were beautiful or ugly.

The homogeneity of variances fulfils in the case of the beautiful [$F(1,112)=1.60$, $p>0.05$] and in the case of the ugly [$F(1,112)=0.95$, $p>0.05$] pictures as well.

Task: $F(1,112)=0.32$, $p>0.05$, Partial $\eta^2<0.01$

Group: $F(1,112)=4.91$, $p<0.05$, Partial $\eta^2=0.04$

Int.: $F(1,112)=0.15$, $p>0.05$; Partial $\eta^2<0.01$

Uniformity

According to the statistics, the compositions differ significant among the two groups and the two tasks as well. In the case of the tasks, the beautiful pictures are more uniform, while in the case of the groups, the compositions of the experimental group are more complex.

The homogeneity of variances fulfils in the case of the beautiful [$F(1,112)=0.57$, $p>0.05$] and in the case of the ugly [$F(1,112)=0.32$, $p>0.05$] pictures as well.

Task: $F(1,112)=5.05$, $p<0.05$, Partial $\eta^2=0.04$

Group: $F(1,112)=5.51$, $p<0.05$, Partial $\eta^2=0.04$

Int.: $F(1,112)<0.01$, $p>0.05$; Partial $\eta^2<0.01$

Stability

Among the feature of stability, the beautiful and the ugly compositions differ from each other. Regardless of the group, participants have made more stable pictures in the beautiful task.

The homogeneity of variances fulfils in the case of the beautiful [$F(1,112)=0.05$, $p>0.05$] and in the case of the ugly [$F(1,112)=6.36$, $p>0.05$] pictures as well.

Task: $F(1,112)=6.33$, $p<0.05$, **Partial $\eta^2=0.05$**

Group: $F(1,112)=1.28$, $p>0.05$, **Partial $\eta^2=0.01$**

Int.: $F(1,112)=0.09$, $p>0.05$; **Partial $\eta^2=0.01$**

The effect of the content

The type of the content was categorized in every composition according to the title. This step was followed by analysing the content categories among the groups and the tasks. The results of this analysis are shown in table 2.

Group Task Variable	CONTROL GROUP	EXPERIMENTAL GROUP			
	Beautiful (N=48)*	Ugly (N=44)*	Beautiful (N=54)*	Ugly (N=51)*	
Content type	concrete	33	11	17	11
	abstract	15	33	37	40
		$\chi^2=17.6(1)$ $p<0.01$	$\chi^2=1.31(1)$ $p>0.05$		

Table 2: The results of the content type analysis I. *The sample sizes differ from the total sample, because some participants have not given a title to their composition(s).

As can be seen in table 2, there is a significant difference between the beautiful and ugly pictures made by the control group depending on the content type. Beautiful pictures have mostly concrete content, whereas ugly pictures have abstract. No such difference can be shown among artist students, which means, that the appearance of the two types of the content is similar in their beautiful and ugly compositions. But it does not mean, that the variable is irrelevant. To find out the meaning of this result, we have to change the structure of the analysis.

The effect of artistic education on the created content type

Above we have seen the differences between the beautiful and ugly compositions depending on the type of the content in each group. Now let us change the layout of the table to see the differences in the type of the content between the groups depending on the task.

Task Group Variable	BEAUTIFUL COMPOSITION	UGLY COMPOSITION			
	Control group (N=48)	Experimental group (N=54)	Control group (N=44)	Experimental group (N=51)	
Content type	concrete	33	17	11	11
	abstract	15	37	33	40
		$\chi^2=14.12(1)$ p<0,01		$\chi^2=0.15(1)$ p>0.05	

Table 3: The results of the content type analysis II.

As it is shown by table 3, there is a significant difference in the type of the content between the groups in the case of the beautiful compositions. The beautiful pictures of the control group are more likely to have concrete content, whereas the compositions of the experimental group are mostly abstract. No such difference is to see in the case of the ugly compositions, as they are in both of the groups mostly abstract.

Discussion

The objective features of beauty

According to the results of our study, the objective features of beauty are proven to contribute to the pleasant aesthetic judgement. However, the size of their organizing effect is not the same. Regarding only the principles of the figural goodness (what means regardless to the artistic education and the type of the content) we can say the following: balance, symmetry, uniformity and stability contribute to the beauty of the compositions. This means, that except integrity, we have found all features to have an effect on the pleasant aesthetic judgement. Thereby, our first hypothesis (The principles of the figural goodness play a main role by creating a beautiful composition) has been partly proven. The fact, that we have not found the hypothesised effect of integrity, implicates further questions.

Symmetry seems to have the most significant effect on the aesthetic judgement, according to the results, in which there is the greatest difference between the beautiful and the ugly pictures among this feature. But why is symmetry such important to us?

Using visual preference tasks, Marković found that from the objective features, symmetry has the main role in the aesthetic processing. The dominant effect of symmetry can may be understood trough the natural phenomena around us and our cognitive systems, which are adopted to them. Thompson has presented the elemental organizing force of symmetry in zoology, botanica, chemistry, physics, geology, mathematics and astronomy as well. The fact, that

symmetry is present so widely means, that it should have a benefiting organizing structure, which gives stability and harmony. Neuropsychological papers have found, that symmetry is a specific stimulus to our visual system, which is rapidly and exactly processed. According to Dutton, our mind is evolutionary programmed for preferring symmetry. Our results fit to these findings.

The effect of artistic perspective

According to the models of the literature perspective does influence in the complex mechanisms of aesthetic judgement as a higher-level cognitive-affective organising factor. We have investigated this effect with the help of artist students, hypothesising that the role of the objective beauty features does not have the main role in organizing a beautiful and an ugly picture. We hypothesised, that “artistic perspective can overwrite the organizing force of the objective principals, by replacing them with other factors”. However, our second hypothesis has not been proved, because the expected effect has only been shown in the cases of integrity and uniformity. Therefore, the other features of figural goodness seem to have a significant effect of the pleasant aesthetic judgement among artist students as well. According to these results, the objective features of beauty have such a great effect in the aesthetic processing, that even artistic perspective seems to apply them for the concept of beauty.

The role of the content

Analysing the data among the type of content depending on the creator’s group and on the type of the task, we got very interesting results, from which we can draw the following consequences: For the average beholder does concrete content contribute to the beauty of the composition, while abstract pictures are more likely to seemed as ugly. This finding fits to the regarding literature, which says that artistically uneducated people find pictures which are depicting something recognizable, are more beautiful. Thus, our third hypothesis (Depicting something recognizable does influence the aesthetic judgement) has been proven among the control group.

However, in the experimental group our expectations did not fulfilled. Artist students have created mostly abstract compositions in the beautiful task, such as in the ugly task. This similarity fits to the current theories, which say, that art has a cognitive basis consisting of abstract, symbolic thinking.

Limitations

On account of the method we have used, the research has limits. For instance, thanks to the artistic creativity, the lack of regulations in the instructions

have resulted some statistically uninterpretable compositions. These pictures are so original and ground-breaking, that scoring them among our variables would result to lose the point of them, what means that they are not able to be objectively compared to the other compositions. Such compositions are shown by figure 2.

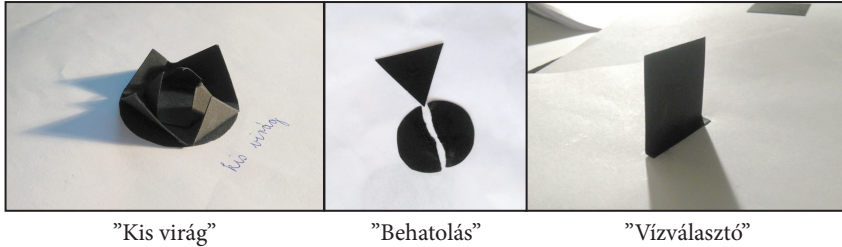

Figure 2: Examples of the artistic solutions

Summarized, in our study we tried to get more closely to the scientific explanation of the beauty of our visual environment. We have investigated in three different stages: among the objective features, the perspective and the content. The main result of our investigation is that the effect of most of the objective features of figural goodness has been shown, regardless of the type of the content and whether the creator is artistically educated or not. Furthermore, our study has shown that despite the expectations, the pleasant aesthetic experience among artist students is not determined by rejecting the objective beauty-features, but by something else. According to our findings and the current scientific theories, this dominating factor can be the meaning mediated by the picture.

Literature

- ALMÁSI, M. = Anti-esztétika: Séták a művészetfilozófia labirintusában. T-Twins, Budapest, 1992
- ARNHEIM, R. = A vizuális Élmény - Az alkotó látás pszichológiája (új változat). Gondolat, Budepest, 1979
- CROZIER, W. R., & CHAPMAN, A. J. = A művészet percepciója: Kognitív megközelítés és összefüggései. In: Farkas A. & Gyebnár V. (Szerk.) Vizuális művészetek pszichológiája I. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1984. 9–22.
- DUTTON, D. = The Art Instinct: Beauty, Pleasure and Human Evolution. Bloomsbury, London, 2010
- FARKAS, A. = Az esztétikai ítélet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.
- GINN, S. R. = Mary Shelley's Frankenstein: Exploring neuroscience, nature, and nurture in the novel and the films. In: S. Finger, D. W. Zaidel, F. Boller, & J. Bogousslavsky (Eds.), Progress in Brain Research Vol. 204.: Elsevier Science B.V., Amsterdam, 2013. 169–190.

- JAFFÉ, H. H. és ORCHIN, M. = *Symmetry in chemistry*. Dover, New York, 2002.
- PALMER, S. E., SCHLOSS, K. B., & SAMMARTINO, J. = *Visual Aesthetics and Human Preference*. *Annual Review of Psychology*. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100504>
- LOCHER, P. és NODINE, C. = *The perceptual value of symmetry*. *Computers & Mathematics with Applications*, Vol. 17, 4-6, 1989. 475-484.
- MARKOVIC, S. S. = *Objective constraints of figural goodness*. *Psihologija*, 35(3-4), 2002. 245-260.
- RÉVÉSZ Gy. & SÉRA L. = *A téri helyzet szerepe az alakészlelésben – Az ábrairányok észlelését és tetszését meghatározó tényezők*. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36. 4-6. 1996. 217-233.
- RÉVÉSZ, Gy., & SÉRA, L. = *A téri helyzet szerepe az alakészlelésben – Az ábrairányok észlelését és tetszését meghatározó tényezők*. In: Vincze O. & Bigazzi S. (Szerk.), *Élmény, történet – A történetek élménye*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- RIGHI, S., GRONCHI, G., PIERGUIDI, G., MESSINA, S., & VIGGIANO, M. P. = *Aesthetic shapes our perception of every-day objects: An ERP study*. *New Ideas in Psychology*, 47, 2017. 103-112.
- SEKULER, R - BLAKE, R. = *Észlelés*. Osiris, Budapest, 2007.

BACSA ILDIKÓ ESZTER

Propaganda és szimbolikus politika a Tanácsköztársaság idején

Bevezető

Kutatásom során a Tanácsköztársaság idején készült propaganda plakátokon megjelenő szimbólumokat vizsgálom a szimbolikus politika elméletén keresztül. Legtöbb esetben a plakátokat reklám- és hirdetőfelületként használták és használják, de emellett más célból is alkalmazhatóak. A XX. század elején a kereskedelem mellett a politikai rendszerek is felfedezték a plakátokban rejlő lehetőségeket, azaz hogy azok segítségével nagyobb tömeghez tudják eljuttatni gondolataikat, így remélve támogatói bázisuk növekedését. Ennek következtében a plakát már politikai eszközként is funkcionálhatott. Mivel egy plakát általában képi és szöveges elemekből áll össze, amely nagy hangsúlyt fektet a vizualitásra, a vizsgálat során nem lehet elvonatkoztatni a művészeti szempontoktól sem, így a politika propagandisztikus volta mellett a művészeti szemszög is fontos komponens. A kutatás célja, hogy a plakátokon keresztül bemutassa a Tanácsköztársaság politikai propagandájának rendszerét. A vizsgálódás során legfőképp azokra a kérdésekre keresem a választ, hogy milyen attribútumok jelennek meg ezeken a plakátokon és azok milyen politikai tartalmat hordoznak? Mit jelent a szimbólum és a szimbolikus politika fogalma? Ezek a szimbólumok milyen mértékben tükrözik a korszak politikai rendszerét?

A dolgozat első része a plakátról, mint kommunikációs eszközzől szól, amiben a XX. századi magyar plakáttörténelemre is kitérek. A második részében ismertetem a szimbolikus politika elméletét és kifejtem ennek jelentőségét a dolgozatban vizsgált plakátokra vonatkoztatva. Ehhez alapot nyújt Murray Edelman *A politika szimbolikus valósága*¹ című könyve, ami az Amerikai Egyesült Államok politikai rendszerét vizsgálva mutatja be, hogy mit jelent a politika. A harmadik részben a Tanácsköztársaság rövid történetének áttekintése során kitérek a propaganda eszközeire, különös tekintettel a plakátokra. Ezt követően pedig néhány, általam kiválogatott plakátot elemzek mind szimbolikai, mind politikai propagandisztikus szempontból.

Fontos kitérni, milyen szempontok alapján szelektáltam a plakátokat. A Tanácsköztársaság 133 napja alatt készült plakátok legtöbbször a témáját tekintve a Vörös Hadseregbe toborzó, mozgósító alkotás volt. Ezek mellett még a kom-

¹ EDELMAN 2004.

munizmust és az új politikai berendezkedést népszerűsítő plakátok voltak azok, amelyek gyakran számítottak. Lényeges megemlíteni a kutatás kapcsán, hogy nem célja adatokkal alátámasztani a propaganda működésének eredményeit. Ez a dolgozat mindössze egy olyan elméleti hipotézist vizsgál meg, amely szerint a szimbolikus politika elmélete segítségével is vizsgálhatóak a művészi attribútumokat tartalmazó propaganda eszközök.

A plakát mint kommunikációs eszköz

A plakát fogalmát Sándor Imre közgazdász a következőképp írja le: „*közszemlére kitett, írott vagy nyomtatott, illetve képpel ábrázolt hirdetés*”.² A nyomtatás feltalálásának volt köszönhető a plakátok szélesebb körben való elterjedése és a XVIII. század végén Franciaországból indult el a litográfia technikájának létrehozásával.³ A következő évszázadban már Európa-szerte fejlődésnek indult a plakátkészítés, emellett témáinak bővülése és az előállítás további finomítása következtében létrejött a plakátművészet, majd a XX. század során, legfőképp az első világháború idején vált a legfontosabb tájékoztató eszközzé.⁴

Mivel a plakátok kommunikatív szerepe kerül legtöbbször előtérbe, felmerül a kérdés, hogy a plakát művészi, vagy kommunikációs eszköz? Ha a művészet irányából közelítjük meg kommunikációs szerepét, akkor az alkalmazott művészet fogalmával lehetne jellemezni. Ez a megközelítés leginkább abban az esetben helyénvaló, „*amikor valamilyen kimondottan nem művészi célt a művészet formai eszközeivel szándékozunk elérni. A művészet tehát csak a formát adja a nem művészi tartalom kifejezéséhez*”.⁵ Ebből arra lehet következtetni, hogy a múltban kommunikációs eszközként alkalmazták a plakátokat, igyekezve művészi értékeiket felhasználni a hathatósabb közlés elérésének érdekében.⁶ A cél a tájékoztatás volt, amihez a művészet nyújtott segítséget, ugyanakkor a plakátkészítő művész nem térhetett el a plakát eredeti rendeltetésétől, tekintve, hogy a munkák megrendelésre készültek.⁷

A XX. század során a plakát Magyarországon is népszerű és a legfontosabb tömegtájékoztató forma volt. Ez részben az I. világháború, részben az avantgárd

² SÁNDOR 1983. 63.

³ A litográfia eljárás lényege, hogy egy sima felületű kőlapra rajzolják a mintát zsírral vagy korommal, amit ezután benedvesítenek. Miután rákerült a nyomdafesték, papírra préselik, így a kőlap olajos részén lévő festék rákerül a papírra, míg a nedves felületen lévő festék nem. A készítés során annyi kőlapot használnak fel, amennyi színből áll a plakát.

⁴ SÁNDOR 1983. 61-70; KOVÁCS 2011.

⁵ SÁNDOR 1983. 70.

⁶ Például olyan, az 1910-es évek idején készült kereskedelmi plakátok, mint a Zwack Unicum, vagy sajtó- és filmplakátok, mint Vértes Marcell Déli Hírlapja, Ékes Árpád Szent Péter esernyője.

⁷ PAÁL 2008.

és a radikális irányú művész csoportok megjelenése, illetve a társadalomban végbemenő változások miatt történt.⁸ A nagy háború alatt megnőtt azoknak a plakátoknak a száma, amelyeken politikai csoport vagy társadalmi osztály attribútumaként ábrázolták az embert. Művészeti stílusok terén a szecesszió mellett futurista, realista, expresszionista, dadaista és szürrealista vonások érvényesültek. A korszak eseményeinek hatásosabb érzékeltetése érdekében a plakátkészítők többször is radikális irányba fordultak, harsányabb, feltűnőbb, olykor durvább közlési formákat alkalmaztak, így az ábrázolt jelenetek agresszívabbak voltak.⁹ Kassák Lajos, a MA folyóirat főszerkesztője úgy gondolta, „jó plakát mint könnyen ható abszolút erő ugorjon a porondra”¹⁰, így a plakátkészítő célja a propaganda, mivel az által válthat ki hatást a társadalomban.¹¹

A szimbolikus politika

A politika többjelentésű fogalom, én pedig a dolgozat szempontjából legrelevánsabb értelmezést használom, ami a következő: a hétköznapokat meghatározó, az embereket folyamatosan foglalkoztató jelenség. Egy társadalmi konstrukció, ugyanúgy összetettség és ambivalencia jellemzi, mint magát az embert, ennél fogva mindenkinek köze van a politikához, mindenki a része, még akkor is, ha távolinak és megfoghatatlannak tűnik. Mindenki véleményt alkot róla, hisz benne, hogy létezik, és hogy a vezetők tettei különféle reakciókat váltanak ki a társadalomban.¹²

Edelman a politikát színpadként értelmezi, ahol a politikai cselekedetek és esetek sosem jelentik mindenkinek ugyanazt: van, akinek megnyugvást okoz, és van, akiben a fenyegetettség érzését kelti. Következésképpen megállapítható, hogy a politikai tettek fenyegetés képében mindig helytállóak. A távolságból adódóan a politika egy elszigetelt jelenség lesz, ami által a szimbólumok kialakulhatnak. Azonban, mint írja, „a jelentések nem a szimbólumokban lakoznak, hanem a társadalomban, vagyis az emberben. A politikai szimbólumok sűrített formában testesítik meg mindazokat a jelentéseket és érzelmeket, amelyeket egy csoport tagjai kölcsönösen megeremtenek és megerősítenek egymásban.”¹³ Ezen szimbólumok szándéka az érzelmek kiváltása, ennek elérése érdekében pedig a politikai vezetők különböző módszereket igyekeznek alkalmazni. Egyik példaként a választást írja, mint olyan politikai cselekedet, amely során elhitetik a társadalom tagjaival, hogy komoly szerepet és részvételt vállalnak a politikai élet működésében, viszont valójában az utóbbi csak szimbolikus részvételt jelent.¹⁴

⁸ ARADI 1970. 73.

⁹ SZABÓ 1981. 72.

¹⁰ Uo., 72.

¹¹ Uo., 72.

¹² EDELMAN 2004. 7-10.

¹³ Uo., 15.

¹⁴ Uo., 10-11, 16-18.

Edelman a rítus és mítosz formával jellemzi a politikai intézményeket, mivel mind a kettő azt a célt szolgálja, hogy az emberekből közösséget hozzon létre és a „beavatás” során azt a hitet táplálja a tagjaiban, hogy összetartoznak és biztonságban vannak, mivel mindenkinek ugyanaz az érdeke. Ebből következően a későbbi politikai cselekedetek indítékai megkérdőjelezhetetlenné válhatnak. Másik példaként említi a szerző a politikai rituálékkal kapcsolatban a nemzeti ünnepeket, amik a legtöbb esetben a nacionalizmust, a hősiességet és a nemzeti összetartást jelentik.¹⁵

Egy másik politológus, Rozann Rothman a szimbólumok különféle értelmezéseiről, megközelítési formáiról, illetve a politikai szimbólumelméletekről és azok alkalmazásairól ír tanulmányában. Mint írja, a politika és a szimbólum két olyan releváns tényezői a világnak, amelyek a mindennapi valóság elemei. Tanulmányában kifejti, hogy a politika fel tudja használni a szimbólumot arra, hogy tettei befogadásának mértékét befolyásolja a lakosságban. Rothman úgy gondolja, hogy amíg a szimbólumról nem derül ki, mit jelent valójában, addig funkciója működőképes. Ha viszont szimbólum-volta nyilvánvalóvá válik, úgy az emberek számára a manipuláció eszközeként tudatosodik, és így mondhatni átalakul a jelentése és sérül a betöltött funkciója.¹⁶

Az előző század során sokféleképpen definiálták a szimbólum fogalmát. Ezzel kapcsolatban Rothman úgy fogalmazta meg gondolatait, hogy „*bár sokféle felfogás van, a politikai szimbólum minden kutatója úgy látja, hogy a szimbólum és használata társadalmilag meghatározott. Egy szimbólum az a valami, amit az egyén vagy a közösség kiemel az eredeti valóság egyetemes káoszából, és aminek jelentőséget tulajdonít.*”¹⁷ A kétértelműséget egyfajta alapvető vonásnak tartja, arra alapozva, hogy az ember hozta létre a szimbólumokat, így azok állandó átalakulásokon és fejlődéseken mehetnek keresztül. Ebből pedig arra következtet, hogy nem lehetséges egy szimbólumot csak egy konkrét, egyértelmű jelentéssel leírni.¹⁸

A két politológus munkáinak rövidebb áttekintése után úgy lehet összefoglalni a szimbolikus politikát, mint egy olyan jelenség, melynek során a politikai tettek közlése a szimbólumok révén valósul meg a társadalom felé – még egy olyan tevékenység is, amely nem feltétlenül igényelné a szimbolikusságot. Ennek következtében minden egyes politikai cselekedet kétértelmű: egyrészt a tényleges politikai tett, másrészt a szimbólumok segítségével az emberek felé bemutatott variáns.

A Tanácsköztársaság idejének és propagandájának rövid áttekintése

A Kommunisták Magyarországi Pártja 1918 novemberében alakult meg. A párt tagjainak egy része oroszországi hadifogolyként tért haza és terjesztette az orosz

¹⁵ Uo., 18-20.

¹⁶ ROTHMAN 2000. 133.

¹⁷ Uo., 139.

¹⁸ Uo., 133-139.

forradalom győzelmét, arra buzdítva az embereket, hogy a forradalom hulláma az ő országukban is változásokat idézzon elő. Ilyen személy volt a párt vezetője, Kun Béla is, akinek pártjához radikális értelmiségiek és szociáldemokraták csatlakoztak.¹⁹ A párt lapja Vörös Újság néven 1918 decemberétől jelent meg, ami-ben ismertették programjukat: a kapitalizmus, az egyenlőtlenségek megszüntetését és a tanácsrendszer felállítását. A párt hamar szimpatizánsokra talált, és sikeres agitációjukat mutatja a tagok létszámának növekedése a fővárosban és a vidéki régiókban.²⁰ Berinkey Dénes kormánya viszont 1919 februárjában meg-elégelte az ellenzékiek folyamatos nyomását és fellépett ellenük: egy budapesti tüntetés során több kommunistát is letartóztattak, köztük Kun Bélát.²¹

1919 márciusában Károlyi Mihály tartva a párizsi békekonferencia határozatától úgy döntött, fellép a cseh és a román hadsereggel szemben. A Vix-jegyzék átvétele, a köztársasági elnök döntése, hogy nem fogadja el ezt a határozatot, illetve a kormányalakítás felajánlása a szociáldemokraták felé, új fordulatot indított el az ország történelmében. Azonban a szociáldemokraták nem kívántak egyedül kormányt alakítani, ennél fogva Károlyi tudta nélkül a kommunistákhoz fordultak, akikkel közösen osztoztak volna a hatalmon. Annak ellenére, hogy néhány szociáldemok-rata nem támogatta a két párt jövőbeni közös munkáját, 1919. március 21-én megalakult a Tanácsköztársaság, a kommunisták pedig március 22-ére virradó reggelre puccsszerűen átvették a hatalmat. A két párt Magyarországi Szocialista Párt néven egyesült és a tagok megkezdték az ország teljes mértékű átalakítását (közigazgatás, oktatás, kultúra, igazságszolgáltatás, rendfenntartás, stb.). Az ország irányító szerve a Forradalmi Kormányzótanács lett, Garbai Sándor elnökletével, ugyanakkor a valódi hatalom a külügyi népbiztos, Kun Béla kezében összpontosult.²²

Az intézkedésekből látszik, hogy a Központi Bizottság kezében tartotta az ország irányítását. A belső propaganda (Szocializmus Állami Propagandá-ja) irányítója a Központi Bizottság volt, amin belül népbiztosságok működtek. A legfontosabb szerv a Közoktatásügyi Népbiztosság volt, mivel az oktatás által lehetett az egyik legkönnyebben megközelíteni a kiskorúakat, akik később a szocialista nevelés hatására elkötelezettekké válnak a szocializmus iránt.²³

A belső propaganda célja a szocialista átnevelés mellett az ország belső helyzetének rendbetétele, a hadsereg szervezése és a tömegbázis szélesítése volt. Ennek érdekében működött a Szocializmus Állami Propagandája²⁴, amit Szabados Sándor vezetett. A SzÁP-on belül több osztály volt, köztük a Hadsereg-propaganda-osztály és a Tudományos és Népszerű propaganda-osztály, amelyek az írásbeli (röplapok, plakátok, könyvek) és a szóbeli (előadások, tanfolyamok)

¹⁹ Például Chlepkó Ede, Pór Ernő, Fiedler Rezső.

²⁰ ROMSICS 2005. 123-127.

²¹ Uo., 122.

²² Uo., 123-124.

²³ SZABÓ 2012. 19-26.

²⁴ A továbbiakban SzÁP.

propagandáért feleltek. A Hadsereg-propaganda ügyosztály Művészeti alosztálya készítette el a propaganda plakátokat művészekkel. Az alosztály felkérte és megbízta az alkotókat, vagy pályázatokat írt ki, és a beküldött anyagok közül válogatta ki az általuk megfelelőnek talált plakátokat.²⁵

Mint minden vizuális reprezentációnál, a plakátoknál is fontos a figyelemfelkeltés és -lekötés. Ennek érdekében a plakátkészítők (akik többsége festő volt és néhányuk szimpatizált a párttal)²⁶ inkább az erőteljes, harsány színekre, a dekorativitásra, az egységes, kirívó alkotásra fókuszáltak, hiszen, ahogy Tiszay Andor²⁷ is írta, az utcán ezekkel a falragaszokkal zajlott az aktivizálás.²⁸ Több, mint 80 plakát készült, amiket nagyjából 465.000 példányban nyomtattak és osztottak szét szerte az országban: iskoláknál, pártirodáknban, közterületeken, szakszervezetekben. Fontos megemlíteni, hogy az országban az 1910-es adatok szerint az analfabetizmus aránya 33% volt a 6 éven felüliek körében,²⁹ azonban az írni-olvasni tudókat is könnyebb elérni és megszólítani ezekkel a plakátokkal, mint más, írásbeli propagandaeszközökkel.³⁰

A magyar Tanácsköztársaság plakátjai szerkesztői megjegyzésében a következő mondatot fogalmazták meg: „A plakátok többsége nem kíván magyarázatot.”³¹ Ez a kijelentés azonban nem teljesen helytálló. A plakátokon megjelenő szimbólumok és a plakátok kompozíciói elemezhetőek és magyarázatot kívánnak nem csak művészeti szempontból. Általuk a korszak egy olyan szegmense ismerhető meg mélyebben, mely eddig kevésbé volt kutatva. A. Gergely András azt írta, hogy „a szimbolikus megjelenítődés olykor csupán helyettesít valódi politikai aktusokat, tartalmakat, s egyebek között a tér fogalma is ilyen jelképiséget rejt magában.”³² Ezek után logikus, hogy a szimbólumok elemzése újfajta megvilágításba helyezheti a politikai rendszert.

Egyes plakátokon megjelenő szimbólumok vizsgálata

Vannak egyértelmű jelentéssel bíró szimbólumok, mint például a sarló és a kalapács³³, aminek láttán a munkásra, a munkásmozgalomra vagy a munkára lehet gondolni. Ugyanakkor akadnak olyan jelképek is, amik adott környezetben más szimbolizálhatnak. Erre Aradi Nóra művészettörténész példának a fegyvert em-

²⁵ SZABÓ 2012. 19-26; SZABÓ 2016a, 16, 28; BALOGH 2003. 31-44.

²⁶ Például Pór Bertalan, Biró Mihály, Kmetty János, Nemes-Lampérth József, Berény Róbert, Uitz Béla.

²⁷ Író, rendező, művelődéstörténész, 1919-ben harcolt a Vörös Hadseregben.

²⁸ TISZAY 1959. 203-208, 204.

²⁹ Ez az arány 1920-ra 15%-ra csökkent. ROMSICS, 2005. 174.

³⁰ BALOGH 2003. 61; SZABÓ 2016a. 150-151; TISZAY 1959. 204-206; ROMSICS, 2005. 174.

³¹ MSZMP 1959. 12.

³² A. GERGELY 2015. 22.

³³ Ezek a szimbólumok valószínűleg az 1800-as években keletkeztek nyugat-európai forradalmi és munkásmozgalmi események kapcsán.

líti, mely jelentheti akár az ellenforradalmat, vagy az elnyomó hatalmat is. A szocialista képzőművészet szimbólumai kialakulásának vizsgálatakor fontos szem előtt tartani azt a tényt, hogy az egyes jelképek nem a semmiből alakultak ki. Szinte kivétel nélkül mindegyiknek volt előzménye, és az idő múltával változott át és fejlődött ezeknek a jelentése.³⁴

Biró Mihály Népszava címlapos plakátján³⁵ egy vörös kalapácsos ember látható, több szimbólumot is magába foglalva. Bakos Katalin művészettörténész szerint közvetlen politikai utalások nélkül készült, azonban jobban szemügyre véve fellelhetők politikai hivatkozások.³⁶ Az egész teret elfoglaló férfiak izmos, vörös színű, és éppen egy olyan mozzanatot ábrázol, amikor egy kalapácsot lendít a két kezével. A munkáserő megtestesülése ebben a heroikus jellegű formában nem egyedülálló. A részletesen kidolgozott, izmos test korábban is ábrázolt téma volt, azonban a XX. században, a forradalmak idején válik hangsúlyosabb jelzővé, szimbolizálva az erőt, ami a munkásokban rejlik. A kalapács a munkásember egyik megélhetési eszköze, mely egyben egy mozgalom meghatározó attribútuma, akár fegyverként is értelmezhető. Az a lendület, amit Biró ábrázol, ahogy lesújtani készül valamire a munkás, egyszerre jelképezi a proletárok erejét, az elnyomókon való felülkerekedést, valamint az erőszakot és a dühöt az ellenségeik felé.³⁷ A Biró alkotta vörös kalapácsos ember nem csak a munkáserőt jelképezheti, hanem egyúttal az elnyomókból kitörni készülő tömény feszültséget is. Ilyen tekintetben ez egy sűrítő szimbólum, hiszen adott körülmények között, mindenkinek mást jelenthet. Edelman könyvének bevezetőjében írja, hogy a totalitárius államok, köztük a kommunista berendezkedésű országok is igyekeztek minél jobban bevonni a társadalmat a közügyekről szóló vitákba és foglalkozásokba tömeggyűlésekkel, megmozdulásokkal. A politikai vezetők ígérhetnek sok mindent, rettegésben tarthatják a lakosság egy részét, felszólalhatnak a nép nevében és aktivizálódásra buzdíthatják őket. Azonban ez többnyire látszat. Felmerülhet a kérdés, hogy a szimbólum megtekintése kiből milyen reakciót vált ki? Egy proletár inkább tud a szimbólummal azonosulni és kevésbé kelti benne a fenyegettség érzetét, mint egy nem munkásemberben, mivel a közös cél elérésének érdekében a dolgozók összefognak – legalábbis elméletben. Az ember viszont ambivalens lény, érzelmileg befolyásolható, így biztos akadtak olyan proletárok, akik kevésbé érezték magukat biztonságban. Harold Lasswell politológusra hivatkozva írta Edelman, hogy a politika egy olyan folyamat, amely által a társadalom alapjainak irracionális szegmense kerül felszínre. Ez a gondolat vonatkozhat a szimbolikus ábrázolásra is abból a perspektívából, hogy a politika kifejezési módjai általában nem a valóságot jelenítik meg.³⁸

³⁴ ARADI 1974a, 6-7, 12-13.

³⁵ 1. számú melléklet. Kép forrása: <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/103431> (utolsó letöltés: 2019. április 29.)

³⁶ BAKOS 2007. 52.

³⁷ Uo., 51-52, 62; ARADI 1974. 111-112, 149; A Magyar Tanácsköztársaság művészete. 1979. [oszn.]

³⁸ EDELMAN 2004. 13-18, 28.

Berény Róbert „*Fegyverbe! Fegyverbe!*” plakátján³⁹ egy vörös zászlót lengető matrózt lehet látni. Az alkotó a férfi arcán erőteljes gesztusokat ábrázolt, a lebegő zászló pedig a mozgást érzékelteti. Ez a plakát jelképezi a Tanácsköztársaság idejét, mivel a későbbiekben ezt a matróz jelképet nem vették át a szocializmus alatt. Aradi Nóra szerint Berény matróz-ábrázolása olyan mértékben általánosító volt, hogy így maradt meg a köztudatba, így csakis 1919 eseményeire emlékeztet.⁴⁰

A plakáton harci eszköz nincs ábrázolva, a fegyverkezésre való felszólítás egyedül szöveg formájában van feltüntetve. A politikai jelszavak vagy szónoklatok, olyan hatalommal ruházhatják fel azt, aki használja, ami csak a politikai vezetőknek adatik meg. Bár a szabad értelmezési lehetőség mindig fennáll, és előfordulhat az is, hogy egy adott szimbólum nyelvi megjelenése más meghatározás alá helyezi a jelentését, ha azonban egy politikai vezető használja, képes lehet rá, hogy más kontextusban is megvilágítsa a társadalom számára a szimbólum fogalmát. Változatos érzelmek generálására alkalmasak, szintúgy, mint egy vizuális elem. Bizonyos szavak olvasása következtében a várható reakciók nagyon hasonlóak lehetnek. Ennél a plakátnál az a szó, hogy „*Fegyverbe!*” duplán tűnik fel, ezzel intenzívebbé, határozottabbá változtatva a felhívást. Az akarat ilyen fajta nyomatékosítása és használata kulcsszavakkal a propaganda nyelvi használatának egyik szempontja. Ez is egy kulcsszó, amely reakciót igyekszik kiváltani az emberekből, hogy a tanácskormány elérje célját. A közös cél, ami ebben az esetben a haza megvédését jelenti, a felhívás által igyekszik a politikai rendszer mozgósítani és a proletárságon felül egy másik közösségbe szervezni az embereket.⁴¹

Nemes-Lampérth József és Kmetty János közös munkája egy toborzó plakát.⁴² Hasonlóan az előzőhöz, ezen is egy hatalmas férfialak látható az előtérben, aki bal kezével egy vörös zászlót tart, jobb kezében pedig egy kardot fog. A vörös zászló, mint forradalmi szimbólum, a XIX. század közepén jelenik meg Nyugat-Európában, az orosz forradalom után pedig mint marxista-leninista pártjelképként szerepel. Az erős izomzatú katona testtartása mozgalmasságot sugall. A távolba tekintő szemei és nyitott szája azt az érzést kelti, mintha az a parancs, hogy „*Be!*” épp akkor hangozna el tőle. A plakát jobb felső sarkában levő, két betűből álló szó magától értetődő jelentéssel bír. A fegyveres ember szimbóluma 1917 környékén alakult ki Oroszországban. A közös célért való küzdelem összekovácsoz egy tömeget, de ehhez szükség van egy olyan alakra, aki megtestesíti mindazt, ami az egyesüléshez kell. A propaganda szimbólumai kapcsán itt is fontos szempont a minél szélesebb tömeg megszólítása. A felszólítás a hadsereghez való csatlakozásra rövid és evidens, bárki megértheti, talán még azok is, akik

³⁹ 2. számú melléklet. Kép forrása: <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/104682> (utolsó letöltés: 2019. április 29.)

⁴⁰ ARADI 1974. 140-141, 206, 256; ARADI 1980b, 314.

⁴¹ EDELMAN 2004. 89- 96.

⁴² 3. számú melléklet. Kép forrása: <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/104671> (utolsó letöltés: 2019. április 29.)

nem tudnak olvasni. Ebben az esetben nem feltétlenül lehet rejtett szimbólumról beszélni, inkább világos, nyílt, egyértelmű a szöveg. Edelman kategóriái alapján – amit a politikai nyelvtílusokból alkotott meg –, ezt a feliratot a meggyőzési és az adminisztratív stílus kategóriába lehet sorolni. A meggyőzési stílusra az érzelmi befolyással bíró általános megszólítás jellemző, így leplezve a tárgyilagos indoklást. Bár Edelman szerint ennek a stílusnak elsődleges szerepe a tömegek megnyugtatása, ennél a plakátnál inkább figyelemfelkeltésre, nyugalommegzavarásra és cselekvésre való ösztönzésre lehet gondolni. Az adminisztratív kategóriát az emberek számára utasításokat adó, azt lehetőleg azonnal végrehajtandó nyelvi formaként lehet leírni, ami szintén érzelmi reakciókat válthat ki. Edelman szerint a beszéd hatalma az emberekben levő érzelmek által jön létre, mivel a kultúrák részben titokzatosan, részben világosan alkotják meg szókinccsüket és azok jelentéseit, amikre pedig az ember reagál. A „Be!” kifejezés, a plakáton megjelenő szimbólumokkal együtt, ebben a kontextusban nyeri el azt a jelentést, amit eredetileg szántak neki: a hadseregbe belépést és a haza védését.⁴³

Pór Bertalan készítette a „*Világ proletárjai egyesüljetek!*” című plakátot.⁴⁴ Bakos Katalin könyvében úgy ír erről, mint amin a két megjelenő alak a szocializmus általános gondolataként jelenik meg. Mozgalmasság érzékelhető a plakáton, a két alak, egymás mellett haladva egy-egy vörös zászlót lenget, miközben a másik felé fordítják fejüket. A háttér ezen a plakáton sötéten elmosódó, a felirat pedig külön keretben, a kép felett olvasható. A forradalom intenzitása és szintén egy csatlakozásra való felszólítás nyomatékosítása érzékelhető a plakáton.⁴⁵

A plakát drámai kompozíciója szinte olyan, akárcsak egy színdarab kiragadott jelenete. A politikát színpadhoz vagy vallási szertartásokhoz hasonlítva a díszletek az érzelmeket befolyásolják, vagy már meglévő reakciót fokoznak. Edelman szerint ezeknek a díszleteknek közös vonása, hogy mind mesterségesen lettek létrehozva. Ez a plakát nagyobb tömeget szándékozik elérni és megszólítani, a jelszava, „*Világ proletárjai egyesüljetek!*” azonban nem újonnan megalkotott cselekvésre ösztönzi a népet. A két alak egymásra tekintve szövetséget alakít ki, ebben az értelemben a plakát célja, hogy a nézőben is ehhez a szövetséghez való csatlakozási szándékot érje el. A plakát nagy közönséghez szól, ilyen értelemben politikai díszletként is definiálható, egy olyan propagandaeszköz, amely a politikai színtérhez hasonlóan véleményt formál és reagálást ér el a tömegek körében. A plakát a sötétebb háttérrel a hétköznapiakból való kiszakadást sugallhatja, megadja a színpadias jellegét az egész kompozíciónak, így törekedve arra, hogy a néző belemélyedjen a látványba.⁴⁶

⁴³ EDELMAN 2004. 88, 96-99, 101-106, 110, 114.

⁴⁴ 4. számú melléklet. Kép forrása: <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/104703> (utolsó letöltés: 2019. április 29.)

⁴⁵ BAKOS 2007. 55.

⁴⁶ EDELMAN 2004. 75-79.

Összegzés

Összességében úgy gondolom, hogy a propagandaplakátok szimbólumai értelmezhetőek a szimbolikus politika elvén keresztül is, és bizonyos tekintetben megmagyarázható a művészet segítségével és közvetítésével a politika működésének egy manipuláló szegmense, mivel a plakátok többsége politikai utalásokkal vannak ellátva. Ezeknek a jelképeknek az értelmezésében egyrészt maga a politikai vezetőség dolgozik, abban az értelemben, hogy meghatározzák, mit kommunikáljanak a társadalom felé, másrészt a társadalom tagjai is a maguk módján értelmezhetik a plakátokat amellet, hogy azok milyen érzelmeket váltanak ki belőlük. A művészet és a politika kapcsolata érzelmi benyomások mentén észlelhető. A politika mindig képes volt befolyásolni a társadalmat, amit legkönnyebben az érzelmeik manipulálásával értek el, a plakátok pedig alkalmasnak bizonyultak a propaganda terjesztéséhez a szimbólumok megjelenítésével. Ugyanakkor Edelman szerint a politikai szimbólumok szerepe az emberek megnyugtatósa. A Tanácsköztársaság plakátjainak nagy része – csakúgy, mint a példaként hozott plakátok – sokkal inkább a forradalomban való részvételre, a szocialista eszme megvalósítására buzdít.

Mellékletek

1. számú melléklet: *Bíró Mihály: Népszava. Seidner Plakát- és Címkegyár, Budapest, 1912-1913. 126/95,5 cm.*

2. számú melléklet: Berény Róbert: Fegyverbe! Fegyverbe! Országos Propaganda Bizottság, Posner Nyomda, Budapest, 1919. 126/188 cm.

3. számú melléklet: Nemes Lampérth József, Kmetty János: Be! Seidner Plakát- és Címkegyár, Budapest, 1919. 126/95 cm.

4. számú melléklet: Pór Bertalan: Világ proletárijai egyesüljete! Seidner Plakátgyár, Budapest, 1919. 250/186 cm.

Irodalomjegyzék

- A Magyar Tanácsköztársaság művészete. A bevezető tanulmányt Aradi Nóra írta. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1979.
- A. GERGELY 2015 = A. GERGELY András: Térhasználat és szimbolikus szuverenitás. *Tér és Társadalom* 2015/2. 19-42. <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/2657/4799> (utolsó letöltés: 2019. április 28.)
- ARADI 1970 = ARADI Nóra: A szocialista képzőművészet története. Corvina Kiadó, Budapest, 1970.
- ARADI 1974a = ARADI Nóra: A szocialista képzőművészet jelképei. Corvina Kiadó, Budapest, 1974.
- ARADI 1980b = ARADI Nóra: A forradalom és a szocialista képzőművészeti élet. In: Köpeczi Béla (szerk): A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója. Tudományos ülésszak, Budapest, 1979. március 6-7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- BAKOS 2007 = BAKOS Katalin: 10x10 év az utcán: a magyar plakátművészet története, 1890-1990. Corvina Kiadó, Budapest, 2007.
- BALOGH 2003 = BALOGH József: A propaganda. In: Gratz Gusztáv (szerk): A bolsevizmus Magyarországon. Vadszőlő Kiadó, Budapest, 2003. 31-74.
- EDELMAN 2004 = EDELMAN, Murray: A politika szimbolikus valósága. ford. HIDAS Zoltán, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004.
- KOVÁCS 2011 = KOVÁCS Dániel, *Az elfelejtett műfaj: a plakát*. HG.HU, <http://hg.hu/cikkek/design/12429-az-elfelejtett-mufaj-a-plakat> (utolsó letöltés ideje: 2019. április 28.)
- MSZMP 1959 = MSZMP Párttörténeti Intézete: A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- PAÁL 2008 = PAÁL Gergely, *Kommunikáció, II. világháborús magyar plakátok*, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Archívum. http://archiv.uni-nke.hu/downloads/bsz/bszemle2008/1/01_paalgergely.pdf (utolsó letöltés ideje: 2019. március 8.)
- ROMSICS 2005 = ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- ROTHMAN 2000 = ROTHMAN, Rozann: Politikai szimbolizmus, ford. Szabó Márton, In: Szabó Márton (szerk): Szövegváltozatok a politikára: nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. ford. Boda Zsolt et al. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 133-177.
- SÁNDOR 1983 = SÁNDOR Imre: A reklám alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983.
- SZABÓ 1981 = SZABÓ Júlia: A magyar aktivizmus művészete: 1915-1927. Corvina Kiadó, Budapest, 1981.
- SZABÓ 2012 = SZABÓ Viktor: A magyarországi Tanácsköztársaság propagandaszerveinek működése. In: Ballabás Dániel (szerk): Kultusz és propaganda. Líceum Kiadó, Eger, 2012. 19-26.
- SZABÓ 2016a = SZABÓ Viktor: *A magyarországi Tanácsköztársaság propagandája*. Diszertáció. Eger, 2016.
- TISZAY 1959 = TISZAY Andor: A magyar tanácsköztársaság plakátművészete. *Magyar Könyvszemle* 1959/5.

A halandóság vizsgálata egy 18. századi mezővárosban

A népmozgalmi események közül a temetések feljegyzése indult meg a legkétszörösebb az egyházközségekben, hiszen az egyházak által fontosnak tartott információk, mint a hívek testi és léki rokonságának nyilvántartása, az utódok törvényes voltának igazolása nem az emberi lét eme utolsó momentumához kötődtek. Mindemellett a legtöbb személy, információ is ezeken a lapokon veszik el a kutató szeme elől. *„A halandóság változásai szabják meg a többi demográfiai jelenség mozgását, állandó igazodásra kényszerítve azokat, hogy fenntartsák a halandósági krízisek által fenyegetett egyensúlyt.”*¹ A halandóság vizsgálata fontos részét képezi a történeti demográfiának: a halandósági krízisek feltárása, azonosítása, jellegük, okaik és hatásaik leírása magával hozta a „hétköznapi” halandóság vizsgálatát, társadalmi rétegek, életkorok, nemek, településtípusok stb. szerinti differenciált elemzését. A Gömör megyei Csetnek mezőváros evangélikus lelkészei nagyjából egy időponttól, 1683-tól jegyezték fel a híveik keresztlelési és 1684-től a halálozási adatait, a házasságkötéseket pedig 1692-től regisztrálták.² A katolikus anyakönyvek vezetése ugyan egyazon évben, 1735-ben indult meg, de a bejegyzések száma és minősége az 1770-es évekig erősen ingadozó.³ A regisztrált információk mennyisége és minősége nagyrészt a lelkészek, plébánosok személyiségétől, képzettségétől és az adminisztrációra fordított idejétől függött.⁴ Emellett az állagmegóvás és a kutathatóság érdekében végzett fényképezés következtében is sok bejegyzés vált olvashatatlaná. Dolgozatomban a 18.

¹ Alfred Perrenoud gondolatait idézi Őri Péter. ŐRI 2003. 211.

² Az evangélikus anyakönyveket a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (=MNL-OL) Mikrofilmára C1589 szám alatt és Štatny archív v Košiciach (továbbiakban ŠA KE) Zbierka cirkevných matrik (Egyházi anyakönyvek gyűjteménye) 826–829 szám alatt kutattam. Az egyházközség anyakönyvei az interneten a www.familysearch.org oldalon is megtalálhatóak. A csetneki anyaegyházhoz 3 filia tartozott: Gencs, Rekenye és Sebespatak. A kutatás időbeni határát az 1807. évi egyházterületi reform adja, amikortól Sebespatak és Rekenye új egyházközséget alkotott.

³ A római katolikus anyakönyvekről nem található kópia a MNL-OL Mikrofilmgyűjteményében, az eredetieket és a kutatható kópiákat is a Kassai Megyei Levéltárban találjuk csak meg: ŠA KE Zbierka cirkevných matrik 821–825. Az egyházközség anyakönyvei az interneten is kutathatóak. A csetneki katolikus templomhoz tartoztak Gencs, Sebespatak, Feketelehota, Geczelfalva, Hámorfalva - Rozslosnya, Kuntaplóca, Ochtina, Pétermány, Restér, Rochfalva, Szlabos települések katolikus hívei.

⁴ Vö. ELTER 2002. 147.

századi csetneki⁵ evangélikus és katolikus halálozási anyakönyvek vizsgálatainak első eredményeit⁶ szeretném bemutatni és a további vizsgálódási irányokat meghatározni.⁷ A végső cél, hogy a Csetnek és környéki települések halandóságát feltárjam: milyen regionális mintát mutatnak az anyakönyvi bejegyzések, hogyan hatottak a helyi jelentőségű vagy országos járványok a családok életére, az egyének sorsára, az egyensúlyra?

A csetneki evangélikus temetési bejegyzések⁸ sok esetben csupán az elhalálozott személy nevét tartalmazzák, az életkorát, a lakhelyét, a foglalkozását, a halálának okát, családi vagy társadalmi állapotát következtetlenül és változó gyakoralattal rögzítették. A katolikus matrikulák táblázatos formátuma valószínűleg megkönnyítette az adatok gyors rögzítését, így azokból esetenként több információt kap az utókor is. Az anyakönyvi bejegyzéseket a családrekonstrukciós módszert alkalmazva dolgoztam fel, amelyet a helyben maradó lakosság demográfiai sajátosságainak bemutatására dolgozták ki.⁹ A magyarországi kutatások eredményei¹⁰ egyöntetűen megegyeznek abban, hogy a nyers halálozási adatok vizsgálata nem mutat hiteles képet az adott település vagy egyházközség halálzásáról. A bemutatásra kerülő eredmények alapját nem csupán a nyers halálzási adatok adják, elemzésemet a családlapok adatainak korrigált és megbecsült értékeire építettem, amely a csecsemő- és gyermekhalandósági hiányosságok pótlására alkalmazhatóak.¹¹

⁵ A Felvidék középső részén, Gömör megyében fekvő Csetnek a jó minőségű vasérc bányászatának és az abból nyert fém megmunkálása révén vált ismertté. A városi címet és az ezzel járó kiváltságokat a 14. században nyerte el, amelyet a 18. század közepén néhány évtizedre elvesztett, majd az 1790-es évek elejétől újra birtokolt. A mezővárosban mindig magas volt az iparúzó, főleg a fémmegmunkálással, fegyvergyártással foglalkozó férfiak aránya, míg a filiákban élők a hagyományos paraszti társadalomhoz tartoztak. A józsefi népszámlálás idején a Csetneken összeírt férfiak 15%-a nemes volt. A 19. század elején hozzávetőlegesen 2300 evangélikus és 1000–1100 katolikus hívó tartozott az egyházközségekhez. A települések és az egyházközségek történetéről bővebben lásd: BARTOLOMAEIDES 1799.; BOROVSZKY 1904.; ILA 1976.; TELGÁRTI 1867.; BAROS-GYIMÓTHY 2014.

⁶ PhD disszertációmban a csetneki egyházi feljegyzéseket dolgozom fel a családrekonstrukciós módszerrel. Köszönöm témavezetőmnek, Jánokiné Dr. Újváry Zsuzsannának segítő támogatását és irányítását.

⁷ A két egyház adatait együttesen ábrázolom, mert a katolikus adatok száma alacsony, illetve nagyjából azonos tendenciákat mutatnak a két egyházközség hívei. A továbbiakban összefoglalóan a csetneki evangélikus, illetve katolikus hívekről beszélek, de a filiákban lakókat is ide értem.

⁸ 1684–1807 között 6885 evangélikus, míg 1735–1807 között 1390 katolikus temetést jegyeztek fel az egyházi személyek.

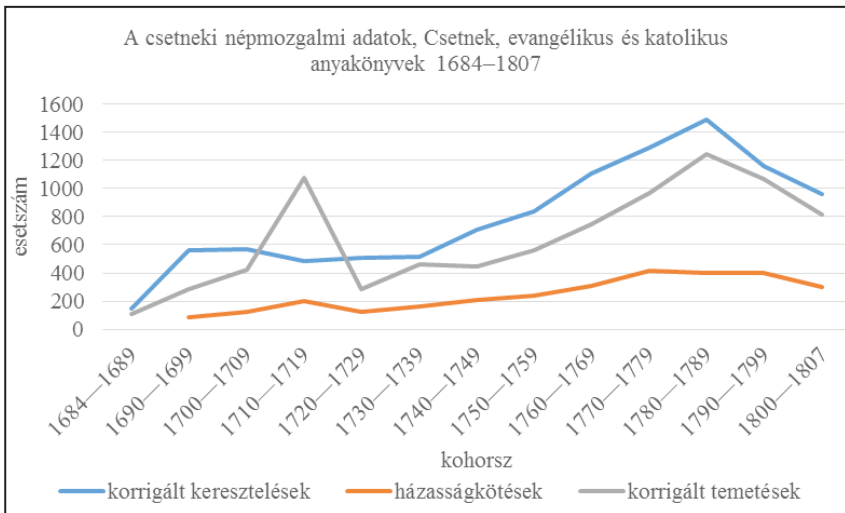
⁹ A módszert Andorka Rudolf ismertette részletesen. ANDORKA 1988. Az egyházközség hívein kívül pl. katonák és a csetneki iskola diákjai is visszaköszönek az anyakönyvek lapjain.

¹⁰ Néhány tanulmány a hazai szakirodalomból: ANDORKA 1988, 2001; BENDA 2000, 2001; FARAGÓ 2003; KOLTAI 2003, 2004; MARTOS – ÖRI 2000; PAKOT 2006, 2010; PAKOT – ÖRI 2012; ÖRI 2003a, 2003b, 2014; TÓTH 2009.

¹¹ A két alkalmazott módszerről (ún. intervallum-módszer és a keresztnév ismétlődése) a későbbiekben még szó esik. BENDA 2000. 129–130. Hivatkozik rá FARAGÓ 2003. 449. A korrekció után 7061 evangélikus és 1430 katolikus adat alapján mutatom be a csetneki halálzások jellemzőit.

A termékeny 18. század

A csetneki születések és a halálozások viszonya a közösség 18. századi természetes szaporodását mutatja. Csupán a század elején találtam negatív előjelet: az 1710 júliusa és szeptembere között tomboló *mors nigra* az evangélikus matrikula alapján közel 780 hívő halálát követelte.¹² A járvány következtében hosszú évekre erőteljesen lecsökkent a házasságkötések és a fogantatások, illetve a születések száma. „A születések visszaesése következtében olyan hiányos nemzedékek jöttek létre, amelyek termékeny korba jutva újabb válság nélkül is a születések számának visszaesését okozták, tovább görgetve a válságok hatását.”¹³

1. grafikon A csetneki evangélikus és katolikus népmozgalmi adatok, 1684–1807

Ezt a stagnáló időszakot törte meg újra a pestis: „*Pestis igitur Csetnekiensis rumorium evaunt*”, jegyezte fel Ambrosius György 1739. augusztus 12-én. A temetettek száma az 1710. évi járvány 1/5-ét érte el, ami nagyjából 165 fő. A csetneki adatsorok az 1740-es évektől a már ismert magyarországi trendet követik: az utolsó pestisjárvány után a kedvezőbb halandósági viszonyok mellett

¹² Az evangélikus anyakönyv 774 áldozatról tudósít. Az Országos Széchényi Könyvtárban olvasható egy latin nyelvű kézirat, amelynek szerzője Bodó Mátyás, a korábbi csetneki lelkész és gömöri szuperintendens, Bodó András unokája. A leírás szerint az 1710-es pestisjárvány Csetneken 778 áldozatot követelt. BODÓ é.n. 10. Ugyanakkor Ila Bálint Gömör megyét bemutató leírásában a megyei összesítők adataira hivatkozva 1526 meghalt személyről ír Csetneken, Gencsen 157 főről, Újfaluban, azaz Rekenyén 106 személyről és Sebespatakon 155 áldozatról tudósít. ILA 1976. 344.

¹³ ÓRI 2006. 116.

jelentős lehetett a természetes szaporulat, ám az 1780-as évektől ez a fejlődés átmenetileg megtorpant, a halandóság kedvezőtlenebbé vált, a század utolsó évtizede kedvezőtlen időjárási viszonyokat, rossz terméseket, éhínséget, járványokat hozott, amely jelenséget az 1810-es években újra megismétlődtek.¹⁴

Ezen a két nagy epidemián kívül Csetneket és környékét a vizsgált korszakban feltételezhetően néhány országos és lokális járvány sújtotta még: az 1800 augusztusától 1801 februárjáig és az 1805 decemberétől 1806 január végéig dúló himlőt néven nevezi Pazár András lelkész, de a többi esetben a halálokok megadásának hiányában csak találgatni lehet a megnövekedett esetszámok kiváltó okára. Több válságos évet találtam, ahol a megelőző 10 évben eltemetettek átlagának a kettő-háromszorosa a halálesetek száma.¹⁵

				összes	0–1 éves	1–4 éves	0–15 éves
időszak	halálok	Dupaquier-féle krízis index	a megelőző 10 év temetteinek átlaga, fő/év	halott száma, fő			
1704 júliustól–novemberig		5,54	28,2	88	15	39	64
1710 júniustól–szeptemberig	pestis	32,65	42,2	804			
1739 augusztustól–novemberig	pestis	16,26	27,4	186			
1750 március, júliustól–szeptemberig		4,84	36	76	22	23	48
1754 júliustól–decemberig		2,41	40,5	75	16	33	55
1764 januártól–áprilisig, november–december		4,97	45,4	107	25	31	65
1768 januártól–decemberig		3,25	54,3	140	24	40	103**

¹⁴ ÖRI 2003b. 216. és 222. Csetneken annyiban módosul a kép, hogy már az 1790-es évek elejétől erőteljesen csökken a keresztelések és a halálesetek, a századforduló után pedig a házasságkötések száma is.

¹⁵ A másik alkalmazott mutató, amellyel a válságos évek osztályozására szolgál, a Jacques Dupâquier által kidolgozott krízis index. A Dupâquier-féle krízis-index számításának módja: a vizsgált év halottainak számából (D) kivonja a halálozások átlagát a megelőző tíz évből (M), majd a kapott értéket elosztja a halálozások szórásával a megelőző tíz évből (Σ). Ha az így nyert érték 1 alatti, akkor nincs válság, ha 1 és 2 közötti, gyenge válságnak minősíti, ha 2 és 4 közötti, akkor azt átlagos válságnak tekinti. A két csetneki pestisjárvány a szuperkrízis kategóriába tartozik. A módszert alkalmazza és bemutatja BENDA 2000. 152–153.; MARTOS – ÖRI 2000. 107.; PAKOT 2006. 172.

1778 januártól–márciusig	? tifusz	1,23	79,6	108	25	12	43
1783 januártól–decemberig	? vörheny	4,03	72,9	144	37	46	109***
1787 januártól–decemberig		1,66	76,6	126	25	43	71
1789 januártól–áprilisig, október		0,5	77,5	94	24	24	50
1796 januártól–márciusig		1,39	71,8	106	21	38*	79
1800 augusztustól–	himlő	0,06	66,7	68	19	25	45
1801 februárig	himlő	0,1	68,7	71	20	18	41
1804 januártól–májusig		1,1	66,2	88	15	15	40
1805 decembertől–	himlő	0,7	69,6	85	12	21	36
1806 áprilisig	himlő	1,3	70,5	98	11	31	59

*plusz 15 fő 5–9 éves gyermek; **35 fő ismeretlen korú gyermek; ***12 fő ismeretlen korú gyermek és plusz 11 fő 5–9 éves gyermek

1. táblázat Az evangélikus anyakönyvek magas halálozású éveinek adatai, Csetnek 1684–1807

Néhány ezen évek közül egyértelműen egybeesik a már ismert országos járványokéval és időjárási anomáliákkal: például az 1778. évi tifusz- és az 1783. évi vörhenyjárvány, az 1790. évi aszály és rossz termés következtében megnőtt a következő évi halálozások száma.¹⁶ Az elemzésből az derült ki, hogy elsősorban a gyermekek, különösen az 5 év alattiak esetszámai emelkedtek meg, ami arra enged következtetni, hogy valamilyen lokális, felnőttekre veszélyt nem okozó járvány generálta a megemelkedett halálozást. Az esetszámok változására a lelkészváltás is magyarázatul szolgálhat: 1754. július 2-án temették a 80 évesen elhunyt Tubel Jakab evangélikus lelkészt a csetneki hívek, akinek helyét augusztus hónaptól nagyjából egy évig Kubiny Éliás vette át. Szintén érdekes az 1787. év: az 1762 januárjától szolgálatot teljesítő Institoris Sámuel lelkészt 71 éves korában, 1787. november 14-én temették, de a bejegyzések írásképe már júliustól igen kusza. Feltételezem, hogy az így is kiemelkedő értékű év regisztrált halálozási eseteinek száma alul mülja a valóban eltemetettek számát.

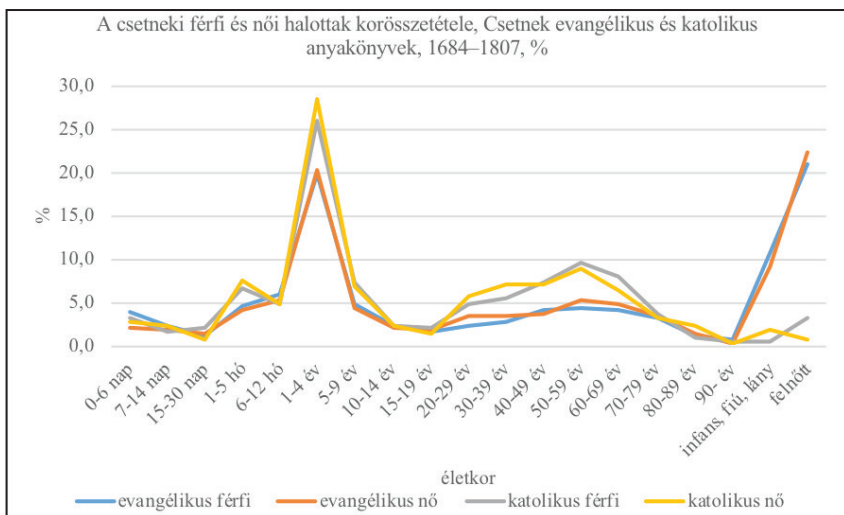
A halálozások Csetneken is erős szezonalitást mutatnak, még akkor is, ha a két nagy pestisjárvány eseteit kivesszem a vizsgálatból. Az év eleji, téli és koratavaszi magas halandóság áprilistól határozottan csökkenő tendenciát mutat, amely egészen a nyár közepéig kitart. Az augusztus–szeptemberi emelkedést megtöri az októberi alacsonyabb érték, mely után határozottan emelkedik fel az év végéig. A klasszikus két csúcshoz két eltérő betegségtípus és korosztály

¹⁶ BENDA 1993.

tartozik: a nyár végi, ősz eleji csúcs elsősorban a fertőző gyomorbetegségekben meghalt gyermekeket takarja, míg az öregek a téli, tavaszi hónapokban haltak meg többen főleg légzőrendszeri megbetegedésekben.¹⁷

A halottak kor szerinti összetétele

A csetneki evangélikus lelkészek ritkán jegyezték fel az elhunytak - családtagok által bementett – életkorát; ahol tudtam korrigáltam a keresztelési adatból számolt valós életkorral. A katolikus anyakönyvek gyakrabban tartalmazzák az elhunytak életkorát, ezeket sajnos a hiányos keresztelési adatsorok miatt nem tudtam sok esetben ellenőrizni. A történeti demográfia a valós életkor ismeretének hiányában elfogadja és felhasználja bementett, sok esetben megbecsült életkori adatokat.¹⁸

2. grafikon A csetneki férfi és női halottak korösszetétele, 1684–1807

A grafikon jól mutatja, hogy az egyházakon belül nem tettek különbség a gyermekek között: ugyanolyan pontosan regisztráltak a fiú és leánygyermek halá-

¹⁷ ANDORKA 1988. 28–29. Ez a százéves időintervallum idényhullámvázása a már megismert képet tükrözi, ugyanakkor a halálesetek havi megoszlása az egyes korcsoportoknál eltér ettől. Az egy éven aluliak, tehát a csecsemők halálozása függ legkevésbé az éven belüli hullámvázástól. A legerősebb ingadozást az 5–19 éveseknél tapasztaltam. A 20–59 és a 60 év feletti gorbéje szinte azonos utat jár be: januártól csökken a nyár derekáig, majd enyhén emelkedik az év végéig a 20–59 éveseknél a januári értékig, míg az idősebbeknél az év eleji érték alá emelkedik.

¹⁸ Lásd TÓTH 1994.; ERDÉLYI 2006. A felnőttek életkori adatainál a kerek életkort, 30 év, 40 év, stb. megélték száma feltűnően magas, ahogy ezt más településen is tapasztalták a kutatók.

lozását is. Mindkét egyház adataiban kiugró értékeket képviselnek az 1–4 év közötti gyermekek: a katolikus oldalon a halottak 26%-a fiú és 28,6%-a lány volt. Ez az a korosztály, akik a leginkább érintettek voltak a járványos fertőzésekben. A másik adatnövelő tényező a már említett korrekciós módszer, amely a családon belüli keresztnév ismétlődés tényét használja fel.¹⁹ Babics György és Lesták Zsuzsanna házasságát bőséges gyermekáldás kísérte: 10 megszületett gyermekükből 3-an a Mária, míg 2-en a János nevet kapták a keresztségben. Találtam olyan családot is, ahol 4 gyermek kapta az apja után az István nevet. Ez csak akkor fordulhatott elő, ha a korábbi születésű gyerek(ek) elhaláloztak.²⁰ Az 5. életév betöltése után javulnak az esélyeik, és amely gyermek a 9. születésnapját is megélte, nagy valószínűséggel családot is alapíthatott a 18. századi Csetneken.²¹ Nem szabad elfelejteni, hogy az egyházközségekben a születések száma a korszakban végig magas volt (lásd 1. grafikon), a fiatalabb korosztályok egyre nagyobb létszámúak voltak jelen, így nem meglepő, hogy több halott került ki belőlük. Nagyjából hasonló, 20% körüli a vizsgált településeken is az 1–4 éves gyermeke aránya az összes halotthoz viszonyítva. Ugyanakkor, ha kicsivel is, de mindenhol magasabb az egy év alatti halottak aránya, amely a csecsemő korúak regisztrációs hiányszámaira mutat rá Csetneken.

	Csetnek 1684–1807, %	Keszthely 1750–1809, %	Kiskunhalas 1764–1773, %	Őriszent- péter 1784– 1799, %	Szentgy- házafalu 1780– 1809, %	Újkécske 1774– 1783, %
0–11 hó	15	28,8	33,4	19,3	22,5	38,5
1–4 év	21,05	22,6	30,3	19	18,2	20,5*
5–19 év	2,64	13,3	10,8	19,6	11,7	12,2

2. táblázat 0–19 éves halottak aránya az összes halotthoz viszonyítva²²

A felnőtt halandóság mértéke nem feltétlen mutat hiteles képet a halottak korösszetételének arányait tekintve: például úgy tűnhet, hogy a katolikus hívek közül többen éltek meg magasabb életkort.²³ Az 1710. évi pestisjárvány hónap-

¹⁹ BENDA 2000. 129.

²⁰ A keszthelyi adatok 1780-tól évtizedenként elérik a 21–29 esetszámokat, míg Csetneken átlagosan 10 evangélikus és 4–5 katolikus gyermek megtalálásáról számolhatok be.

²¹ A túlélés szempontjából Pozsonyban 1797–1830 közötti időszakban az 5 éves kor körüli szakaszra tehető a fordulópont. A népesség mintegy fele nem élte meg az 5. életévet. TÓTH 2009. 57.

²² Keszthelyi adatok BENDA 2000. 133.; kiskunhalasi adatok MELEGH 2000. 50.; őriszentpéteri adatok KOLTAI 2003. 221.; szentgyházafalvi adatok PAKOT 2003. 253.; újkécskei adatok ŐRI 2003a 142.

²³ Az összes halotthoz viszonyítva igen alacsony az életkori adattal rendelkező temettek száma. A 30. évük betöltése után meghalt evangélikus férfiak átlagosan 57,7 évesen, a nők 54,2 évesen haltak meg. A katolikus férfiak átlagosan 2 évvel hamarabb távoztak az élők sorból: 55,8 évesen, a nők életkora azonos: 54,2 év. Vö.: BENDA 2000. 144.

jaiban az anyakönyvből sok esetben csak „csoportos” bejegyzésből kapunk információt az aznapi halottakról.²⁴ A közel 780 áldozatból így majd 500-nak még a családnevét sem ismerjük meg. A felnőttkori halandóság témája további mélyebb vizsgálatokat igényel, mert a nagyobb járványokon kívül, pl. pestis, kolera az 1831. évben, amelyek a felnőtt lakosság körében is nagyobb számú áldozatot követeltek, elvétve találkozunk csak a halál kiváltó okának megnevezésével.²⁵ Ritka az erőszakos halálra történő utalás, előfordul villámcsapás okozta halál, vízbefulladás, gutaütés és hirtelen halál. Popaleny Anna 17 évesen lett Babits János felesége, a párnak két gyermeke született; az anya 34 évesen felakasztotta magát - okára nem derült fény. Egy érdekes témát mindenképpen szeretnék kiemelni: a szülésben vagy a gyermekágyban meghalt nők esetei. A demográfia kutatásokban kiemelt helyet foglal el az anyai halál témaköre: a szülést követő 42 napon belül megtörtént esetek tartoznak ide.²⁶ Az matrikulákban ritkán jegyezték fel, hogy vajúadásban halt meg az anya,²⁷ így a családlapok adataira támaszkodtam ez esetben is. Az evangélikusoknál 33 nőt azonosítottam: nagyjából a fele, 15 anya az első gyermek világrahozatala után halt meg, 4 nő a második és 7 nő a harmadik gyermek születésekor veszítette életét. Koncko András felesége, a majd 36 éves Judit a 9. gyermek szülése után halt meg 8 nappal. A legfiatalabb anya még nem volt 20 éves, a legidősebbet 38 évesnek mondták a hozzátartozók. A katolikus családoknál 7 anyai halált azonosítottam. Nagy az esetek szórása: 1. és 9. gyermek utáni halál is előfordult; a legfiatalabb Pokorny Judit volt, aki még nem töltötte be a 18. életévét.

A csecsemőhalálozás mértéke

Egy település vagy egyházközség halálozási adatai közül a történeti demográfia egyik fontos mérőszáma a csecsemőhalandóság²⁸ mértéke, amely a születési és halálozási bejegyzések hiányosságainak becsléséhez ad támpontot. Az életük első napjaiban meghalt csecsemők regisztrációja gyakran maradt el, különösen, ha a halálozás még a keresztség felvétele előtt megtörtént. Emé hiányosságot próbálja kiküszöbölni az ún. intervallum-módszer: amennyiben egy csecsemő néhány hónapos korában meghal, úgy a két születés közötti átlagos intervallum

²⁴ Például augusztus 5-én 3 név szerint megnevezett áldozaton túl „33 városi lakost” hantoltak el.

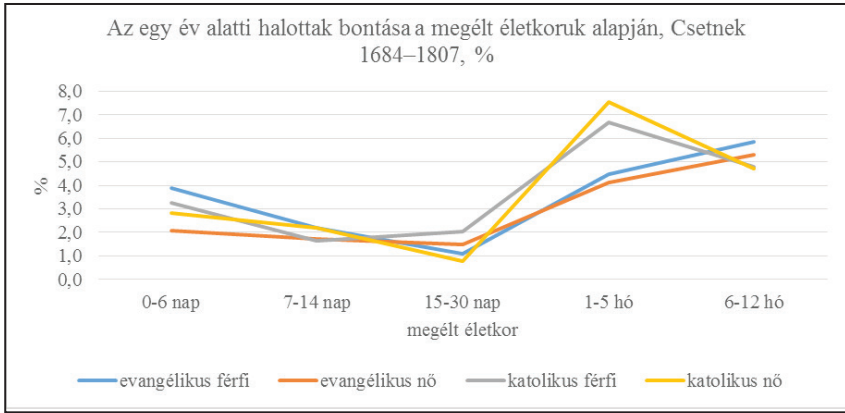
²⁵ A témához jó összefoglaló például KOLTAI 2004.

²⁶ KLINGER 1996. 245.

²⁷ A katolikusban egyáltalán nem találtam, az evangélikusban mindössze három esetet jegyzett fel Tubel Jakab lelkész 1750., 1752. és 1753-ban.

²⁸ Csecsemőnek tekintjük az első életéve betöltéséig a gyermeket. Nem vettem csecsemőnek azokat a gyermekeket, amelyeket a forrásban infans-ként azonosítanak, mert ezt a jelzőt olykor a 3 éves gyermekekre is alkalmazták. A csecsemőhalandóság alatt az 1000 keresztelésre jutó 1 év alatti halottak arányát érti a demográfia.

lerövidül.²⁹ A családlapok adatai alapján korrigáltam a nyers csecsemőhalálzási adatsorokat, így 127‰ csecsemőhalálzási értéket kaptam. Tehát a korrekció utáni eredmények is még jóval a korszakban feltételezett csecsemőhalálzási érték alatt vannak,³⁰ amely arra utal, hogy a 18. századi csetneki evangélikus és katolikus anyakönyveket hiányosan vezették. Kohorszonzként erős ingadozást mutatnak az adatok: az evangélikusoknál 72–169‰ között, míg a katolikus körében 18–199‰ között mozog a csecsemőhalálzás.

3. grafikon Az egy év alatti halottak bontása a megélt életkoruk alapján, Csetnek 1684–1807

Az egy év alatti halottakat tovább bontottam a megélt életkoruk alapján, hiszen a különböző életkorokban eltérő okok vezethettek a csecsemők halálához: az életük első 30 napjában meghalt újszülöttek általában ún. endogén okok, például valamilyen fejlődési rendellenesség, az anyaméhben vagy a születés során elszenvedett behatás következtében hunytak el. Az 1–11 hónapos korú gyermekek halálához exogén okok vezettek, mint például a táplálkozási problémákkal összefüggő betegségek, az időjárással kapcsolatos légúti gyulladások, és ide sorolandó a külvilágtól kapott fertőző betegségek is.³¹ Megindító történetet mesél el az 1740. február 17-i evangélikus temetési feljegyzés: nemes Jelenik András és

²⁹ A szülést követően a szoptatás átmeneti meddőséget okoz a nőnél, ha viszont az újszülött meghal, ez jelenség nem figyelhető meg. „Joggal feltételezhetjük tehát, hogy amikor a születés és a következő fogamzás között eltelt hónapok száma alacsony (mi hat hónapot vagy ennél kevesebbet vettünk), akkor a kisebb születési rangszámú gyermek néhány hónapos korában meghalt.” BENDA 2000. 130.

³⁰ Összehasonlításképpen néhány település csecsemőhalálzási értéke: Keszthely, katolikus (1750–1809) 230‰. BENDA 2000. 128. Óriszentpéter, református (1784–1809) 208‰. KOLTAI 2003. 222. Szentegyházasfalú, katolikus (1759–1789) 197‰, (1784–1809) 134‰. PAKOT 2003. 261. Vajszló és Besence, református (1746–1789) 204‰, (1790–1819) 282‰, Bük, evangélikus (1790–1819) 189‰, Bük, katolikus (1760–1789) 220‰. ANDORKA 1991. 40. Újkécske, (1774–1783) 148‰. ÓRI 2003a, 142. Budapest (1890-es évek eleje) 250‰. FARAGÓ 2003. 458.

³¹ FARAGÓ 2003. 451.

Judit, Anna nevű egy hónapot megélt leányát temették. A lelkész feljegyezte, hogy az anyának a szülés óta nem volt teje, amivel „locsolhatta” volna a gyermekét. Érdemes megemlíteni, hogy Anna a házaspár 6. gyermeke volt, akit még 3 utód követett – az első 5 gyermekük 1–10 év közötti életkorokban haltak meg, még a 3 legfiatalabb közül egy biztosan megélt a felnőttkort és családot is alapított. Az anya minden bizonnyal a szíve alatt hordozta leányát, miközben az 1739 augusztusától pestis éppen áldozatait szedte a településen. Úgy gondolom, hogy ez a körülmény is hozzájárulhatott a szomorú végkimenetelhez. A csecsemőhalálozás vizsgálatánál több tényezőre kell összpontosítani, amelyek erőteljes hatást gyakorolhattak az újszülött életben maradására. A legfontosabb vizsgálható tényező az anya, de elemzés alá kell vonni az előző szülések, születések adatait is.

A csetneki születési anyakönyvekben több fiúgyermek keresztelését regisztrálták, mint lányét, amely biológiai tény. A fiútöbbslet már az első hat napban csökkent Csetneken: egyházi hovatartozástól függetlenül több fiú halt meg ebben az életkorban, mint lány.³² Az esetszámok a hetek előrehaladtával mindkét nemű csecsemőknél csökkennek az első hónap végéig. A következő 4 hónap kritikus időszaknak tűnik a csetneki babák életében, különösen a katolikus családok újszülötteinek emelkedik meg a halálozása. Felekezetenkénti (és regionális) különbséget mutatott ki Faragó Tamás 1892. évi csecsemőhalálozási vizsgálata is: a katolikus fiúk esetében 321%, a lányoknál 285%, míg az evangélikus felekezetű családok fiai között 290%, míg lányainál 251% volt a csecsemőhalálozás; ennek okát inkább a felekezetenkénti eltérő szokásrendszerben látja Faragó.³³ A nem törvényes kapcsolatból született csecsemők esetében még magasabb lehetett a halálozás, ezt viszont a törvénytelen gyermekeket még inkább jellemző nagyfokú adatvesztés miatt nem tudtam Csetneken vizsgálni.³⁴

³² A csecsemők között összességében magasabb volt a fiúk aránya, ahogy pl. Pozsonyban is. TÓTH 2009. 57. Az 1892. évi országos adatok alapján „100 elhalt leánycsecsemőre kb. 110–115 fiúhalálozás esik – vagyis a születéskori nagyjából 5 százalékos fiúszületési többlet körülbelül kétharmada már egy éven belül eltűnik.” FARAGÓ 2003. 450.

³³ BENDA 2003. 455. és 462.

³⁴ Esetükben a korai halált kiváltó legfontosabb tényező az, hogy az újszülött nem rendezett családi közegbe érkezett. Az anyakönyvi bejegyzések között változó mértékben találtam törvénytelen ágyból származó csecsemő kereszteléséről információt, ráadásul a lelkészek, plébánosok minősítési gyakorlata nem volt következetes, eltérő kifejezéseket alkalmaztak – ha egyáltalán jelölték a törvénytelen státuszt. Gyakori probléma volt, hogy nem minden „spurius” szerepel a keresztelési és temetési anyakönyvekben. Amennyiben a gyermek szülei a születés után házasságra léptek, az egyház és a közösség is törvényes utóddá minősítette őt, megkapva ezzel a jogokat és megmenekülve az életem át tartó megjegyzésektől. VARGA 2018. 183–184. Gyakori volt, hogy az evangélikus megesett leány a katolikus templomban keresztelte a gyermekét. Az evangélikus lelkészek 202 esetben regisztráltak törvénytelen gyermek keresztelését, de a parázna szülők majd 60% időben későbbi házassága révén csupán 121 abszolút törvénytelen újszülöttről beszélhetek; a temetési feljegyzések között csak töredéküket találtam meg: 23 eset alapján átlagosan 10 hónapot éltek. A katolikus matrikulákban 77 esetben regisztráltak a plébánosok abszolút törvénytelen gyermek keresztelését, közülük 25-öt találtam meg a halottak között; átlagosan 1,5 évet éltek.

A már sokat említett anyakönyvek általános hiányosságait némileg ellensúlyozza egynéhány evangélikus lelkész precizitása. Közülük is kiemelkedik Pazár András, aki 1791 júniusától 1807 októberéig tartó szolgálata alatt 25 abortus, abortivus, tehát idő előtti születést jegyzett fel.³⁵ 22 esetet a keresztelési anyakönyvben rögzített - többször a szülők neveivel együtt-, 3-at a temetési feljegyzések között találtam; ezek közül 2 esetet mindegyik matrikulába felvezette.³⁶ Pazár előtti évtizedekben összesen 22 esetet regisztráltak, csak a tényt közölték. A téma több kérdést vet fel: A keresztelesek közé felvezetett 29 eset közül hat újszülöttet keresztnévvel említenek, ők részesültek a keresztségben. A többieket valóban megkeresztelték?³⁷ A keresztelesek között szereplő gyermekek sorsáról – ötöt kivéve - nem találtam a későbbiek folyamán adatot, azt feltételezem, hogy ők meghaltak. A temetettek között 18 abortív csecsemőről kapunk tájékoztatást, közülük 5 szerepel a keresztelesek között is, de a fennmaradó 15-ről maximum a lakóhelyet kapjuk plusz információba. Hasonló kérdéseket vet fel a halva született gyermekek regisztrációs gyakorlata is: 12 gyermeket a keresztelési,³⁸ 25-öt a temetési anyakönyvbe regisztráltak – egy azonos csecsemő van csak az esetek között. Még érdekesebb, hogy 4 csecsemőnél olvasható a keresztelési anyakönyvben, hogy keresztelés nélküliek, 10 csecsemőt keresztelés nélkül temetettek.

Összegzés

A csetneki temetési anyakönyvek vizsgálata megerősítette azt, a már a családlapok összeállításánál kialakult megérzésemet, hogy az evangélikus és a katolikus matrikulák vezetése sok hiányossággal történt a 18. században. A csecsemő- és gyermekhalandóság esetében a feljegyzések hiányosságait a történeti demográfia néhány módszere képes ugyan bizonyos mértékben pótolni, de teljes képet csak más típusú források, névszerinti összeírások egyidejű feldolgozásával kaphatunk.³⁹ Az alapforrásra és a családlapokra épülő vizsgálatok eredményei megerősítik a már ismert hazai halálozási képet, ugyanakkor sok újabb kérdést és kutatási területet is kijelölnek. Az egyik a felnőtt halandóság kérdése, amely

³⁵ A bejegyzések döntő többsége (19 eset) néhány évre koncentrálódik: 1799., 1800., 1803., 1804. és 1805-re. A katolikus anyakönyvekbe nem regisztráltak hasonló eseteket.

³⁶ Ezek jellemzően egyazon dátum alatt szerepelnek: például a cigány származású Milko Mihály és Barbara idő előtt született gyermekének keresztelését(?) és temetését is 1803. március 25.-re jegyezte fel Pazár.

³⁷ Az evangélikusok körében nem volt elfogadott a bábakeresztelés, ezt egy baba 1755 márciusában a saját bőrén is érezhette, amikor tettéért nyilvánosan megvesszőzték.

³⁸ Például: 1689. július 30-án „nata est filiola mortua”.

³⁹ Egy kis mankót nyújthatnak még a keresztszülők névsora, amelyből biztosan kiderül, hogy ugyan megélte a felnőtt kort a vizsgálat személy, de a családalapítás előtt eltűnik a szemünk elől. Ennek nem csupán az elhalálozás lehet az oka, hanem az elvándorlás is, amellyel az özvegy férfiak esetében számolni kell.

magával hozza az özvegyiséget és az újraraházasodás lehetőségét,⁴⁰ a mozaikcsaládok kérdését, azok termékenységét, az elvándorlást, stb. A másik a csecsemő- és gyermekhalálozás, amelynek szempontjai közé be kell emelni az anyát és a korábbi szülések adatait.

Levéltári forrás

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Mikrofilmtára C1589

Štatny archív v Košiciach Zbierka cirkevných matrik 826–829. Csetneki evangélikus anyakönyvek

Štatny archív v Košiciach Zbierka cirkevných matrik 821–825. Csetneki katolikus anyakönyvek

Hivatkozott irodalom

ANDORKA 1988 = ANDORKA Rudolf: A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. Történeti Demográfiai Füzetek 4. KSH, Budapest, 1988/1.

ANDORKA 1991 = ANDORKA Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. Történeti Demográfiai Füzetek 9. KSH, Budapest, 35–41.

ANDORKA 2001 = ANDORKA Rudolf: Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. In: Faragó Tamás (szerk.): Gyermek, család, történelem. Történeti Demográfiai tanulmányok. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 2001. 58–100.

BAROS-GYIMÓTHY 2014 = BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta: Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében 1730 és 1807 között. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. PPKE BTK, Piliscsaba, 2014. 153–199.

BARTOLOMAEIDES 1799 = BARTOLOMAEIDES Ladislaus: *Memorabilia Provinciae Csetnek*. Excudebat Neosolii, Anno 1799.

BENDA 1993 = BENDA Kálmán (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

BENDA 2000 = BENDA Gyula: Halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): KSH–NKI 2000. évi Történeti Demográfia Évkönyve. KSH–NKI, Budapest, 2000. 122–166.

BENDA 2001 = BENDA Gyula: Keszthely – Egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): KSH–NKI 2001. évi Történeti Demográfia Évkönyve. KSH–NKI, Budapest, 2001. 223–249.

BODÓ é.n. = BODÓ Mathias: I. Comitatus Gömöriensis Brevis descriptio. é.n.

BOROVSKY 1904 = BOROVSKY Samu: Gömör-Kishont vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 1904.

⁴⁰ DEROSAS – ORIS 2002; PAKOT 2006, 2009.; PAKOT – ŐRI 2012.

- DEROSAS – ORIS 2002 = DEROSAS, Renzo – ORIS, Michel (szek.): When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies. Peter Lang Publishing, Frankfurt am Main, 2002.
- ELTER 2002 = ELTER András: A házasságkötések demográfiaja Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): KSH–NKI 2002. évi Történeti Demográfia Évkönyve. KSH–NKI, Budapest, 2002. 143–199.
- ERDÉLYI 2006 = ERDÉLYI Gabriella: Évek, évszakok, napok, órák: a nép és az elit időérzékelése és jelölése a késő középkorban. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): Személyes idő – történelmi idő. Rendi társadalom – polgári társadalom 17. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája Kőszeg, 2003. augusztus 29–30. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület és a Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2006. 135–141.
- FARAGÓ 2003 = FARAGÓ Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Hermész Kör – Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 446–474.
- ILA 1976 = ILA Bálint: Gömör megye. IV., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- KLINGER 1996 = KLINGER András (szerk.): Demográfia. KSH, Budapest, 1996.
- KOLTAI 2003 = KOLTAI Gábor: Őriszentpéter népesedési viszonyai, 1784–1895. A református egyházközösség családrekonstrukciója. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): KSH–NKI 2003. évi Történeti Demográfia Évkönyve. KSH–NKI, Budapest, 2003. 179–235.
- KOLTAI 2004 = KOLTAI Gábor: „Szomszédjával viszálykodott és az halálra sújtotta”. Halálalokok vizsgálata az őriszentpéteri református gyülekezetben, 1784–1895. *Sic itur ad astra* 2004/3. 61–91.
- MARTOS – ŐRI 2000 = MARTOS Gizella – ŐRI Péter: Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében. *Demográfia* 2000/1. 94–134.
- MELEGH 2000 = MELEGH Attila: Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig. KSH–NKI, Budapest, 2000.
- PAKOT 2003 = PAKOT Levente: Szentgyházasfalui népessége, 1728–1914. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): KSH–NKI 2003. évi Történeti Demográfia Évkönyve. KSH–NKI, Budapest, 2003. 237–270.
- PAKOT 2006 = PAKOT Levente: Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1739. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): KSH–NKI 2005. évi Történeti Demográfia Évkönyve. KSH–NKI, Budapest, 2006. 163–186.
- PAKOT 2009 = PAKOT Levente: Megözvegyülés és újraházasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia* 2009/1. 56–89.
- PAKOT 2010 = PAKOT Levente: Csecsemőhalandóság székelyföldi rurális közösségekben. Szentgyházasfalva és Kápolnásfalva, 1838–1940. *Demográfia* 2010/4. 406–436.
- PAKOT – ŐRI 2012 = Levente PAKOT – Péter ŐRI: Marriage systems and remarriage in 19th century Hungary: a comparative study. *The History of Family* 2012/2. 105–124.
- ŐRI 2003a = ŐRI Péter: A demográfiai viselkedés mintái a XVIII. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783. KSH–NKI, Budapest, 2003.
- ŐRI 2003b = ŐRI Péter: A halandóság térbeli változatai a 18. század végi Pest megyében. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Hermész Kör – Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 211–244.

- ŐRI 2006 = ŐRI Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): KSH–NKI 2005. évi Történeti Demográfia Évkönyve. KSH–NKI, Budapest, 2006. 115–162.
- ŐRI 2014 = ŐRI Péter: Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népességtörténeti vázlata. In: Őri Péter (szerk.): Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. KSH–NKI, Budapest, 2014. 207–245.
- TELGÁRTI 1867 = TELGÁRTI Lipót: A csetneki plébánia története. *Magyar Sion* 1867. 199–208.
- TÓTH 2009 = TÓTH Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009.
- TÓTH 1994 = TÓTH István György: Harangkongás és órakettyegés. A parasztok és kisnemesek időfogalma a XVII–XVIII. században. In: Zimányi Vera (szerk.): Óra, szablya, nyoszolya – Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a XVII–XVIII. században. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994. 115–132.
- VARGA 2018 = VARGA István: Gyermektartási perstratégiák a két világháború közötti Magyarországon. In: Nagy Janka Teodóra (szerk.): Kultúra – és tudományköziség a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet metszetében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpózium előadásai. Pécsi Tudományegyetem, Szekszárd, 2018. 183–198.

MGR. LUCIA ČERŇANOVÁ - JUDR. MATÚŠ MICHALOVIČ, PHD.

Contaminated Sites As Environmental Problem

Abstract: The article is focusing on the serious environmental problem of contaminated sites and legal regulation according to the Slovak legislation. The authors try to point out the main application problems related to contaminated sites in area of environmental law. The article summarizes the basic legal framework, the main procedural rules in order to determine the entity responsible for environmental pollution. The article contains the current situation about locations presented as environmental burden and potential environmental burdens within the territory of Slovak Republic.

Key words: environmental burden, obliged person, responsibility, contamination

Introduction

Contaminated sites present a serious environmental problem, not only within the territory of the Slovak Republic but in several countries in the world as well. Their occurrence is increasing and the states are investing a considerable amount of money, material and personal resources in order to recultivation of polluted areas and to improve the state of the environment we all live in.

The consequences of the existence of the contaminated sites vary widely. They may have a negative impact on human health or may pose serious damage to the various components of the environment. This is seen as the main reason why contaminated sites are considered to be a serious environmental problem. The solution of contaminated sites is necessary in order to avoid further damage the environment, the components of the environment and the negative effect on the health of people. The unfavorable situation regarding the existence of contaminates sites thus results in the need for a systematic solution.

The system of implementing appropriate measures is quite complicated and it faces several problems. This article is focused on the presentation of the contaminated sites as a serious environmental problem, legislation dealing with contaminated sites, possible solutions within the Slovak Republic and the application problems that arise in this area.

The Basic Legal Framework

In the Slovak Republic, a number of contaminated sites are generally called environmental burdens. The most important is that the contaminated sites have to fulfill the conditions stipulated by the law in order to be recognized as an environmental burden. According to the act dealing with the issue of environmental burdens, we are able to define environmental burden as: “pollution of the territory caused by human activities that pose a serious risk to human health or to rock environment, groundwater, and soil except for environmental damage.” In order to be able to talk about the environmental burden, the basic assumption is that the pollution of a particular territory must occur through the human activity not, for example, as a result of natural processes that normally occur without human interaction.

In order to meet the definition of environmental burdens, the legal regulation establishes the existence of a serious risk, whether for human health or for any of the listed environmental components. Pollution of the land must, therefore, be at a stage that creates a serious risk, whether for human health or selected environmental components.

We have to distinguish between the terms environmental burden and potential environmental burden. The potential environmental burden is “the state of the site where the environmental burden is reasonably foreseen.” The contamination is reasonably expected because, for instance, potential soil-contaminating activities have taken place in the past.

The sources of contamination are, in particular, various human activities that negatively affect the environment. It could be for instance several industrial activities such as transport, waste management etc. Environmental burdens could be the results of human activities that have taken place in the past as well. This kind of activities has left negative trails in the form of polluted areas damaging the environment and endangering human life and health.

One of the legal issues in this context is to regulate activities that have a negative effect on the environment. The basic legal framework is contained in the Slovak Constitution. The environmental rights are established in part of economic, social and cultural rights in Article 44 and 45. However they are completed even through the Articles 4, 40, 43, 51 of the Slovak Constitution.

Paragraph 1 of Article 44 states “everybody has a right to a favorable environment.” In our opinion, this right is related to the issue of environmental burdens. According to the Slovak Constitution, it may be inferred that everyone has the right to avoid the pollution that causes the environmental burdens and consequently to have a negative impact on the health of the human beings or the components of the environment that are part of human life. The Slovak Constitution confers this right only on natural persons. Legal entities are

not subject to the right to a favorable environment, in particular, because the environment is linked to human life and can affect its quality.

Further, the Constitution of the SR establishes an obligation to protect the environment as follows: "Everyone is obliged to protect and enhance the environment and the cultural heritage." In comparison with the right to a favorable environment, the environmental protection and cultural heritage obligations are applicable not only on the natural persons but against the legal entities as well. It should be noted that in many cases, the biggest environmental polluters are companies focusing on various types of activities that have a negative effect on the environment. These companies generally have the status of legal entities. For this reason, legal persons cannot be omitted, when the legislation imposing obligations dealing with the quality of the environment.

In accordance with the Slovak Constitution, the damage or threat of the environment is perceived as unlawful behavior. Therefore, paragraph 3 of Article 44 sets general prohibition "to threaten and harm the environment, natural resources and cultural monuments above the level established by law." Specific legal acts then set the limits on the permissible level of damage or threat to the environment and its components in order to individual areas or components of the environment will not be overloaded.

One of the main tasks of the state and relevant state authorities is the adoption of the preventive measure and remedy measures in order to preserve the constitutional rights. The state and its authorities have a duty to follow the provision set by the Slovak Constitution, mainly the obligations but in case of the environment, they need to focus on the adoption of preventive measures and avoid violation of environmental rights. Citizens have the opportunity to claim their environmental rights before the courts. But there are also cases where environmental rights are related to other different rights for example right to life, right to health, right to peaceful enjoyment of the dwelling, right to the protection of property.

The basic legal framework of the protection of environment completes the Act N. ... on the environment. The Act on the environment is considered as a general legal act in the area of environment because it provides the definition of the basic terms, establishes essential principles which are necessary to apply in the protection of the environment and it sets obligation for natural persons and legal entities in order to improve and protect the environment. This Act does not explicitly address the issue of environmental burdens, but we have a common ground here through the principles and obligations enshrined in the whole environment.

However, for the field of environmental burdens, the Slovak Republic has adopted a special regulation. It is the Act n. 409/2011 on certain measures in the field of environmental burden. It means that the Act on the environment has a legal nature of "lex generalis" in relation to the Act on certain measures in the field of environmental burden. In case of responsibility for environmental

burdens, we will primarily apply the specific regulation which sets rules of procedure for taking responsibility.

The responsibility for environmental burdens and procedural rules

The internationally recognized principle applicable in the whole area of environment is “polluter pay principle.” We are applying “the polluter pay principle” in issue of responsibility for environmental burdens.¹ We can consider that this principle is essential principle for taking responsibility in area of environmental burdens. The polluter pay principle states that those who cause environmental damage should bear the costs incurred in connection with the damage or the compensation for damage.² The main purpose of this principle is, in most cases, to avoid public funding for environmental policy, since these costs should be borne by the polluters themselves if they can be identified.

In environmental burdens issues it is the most important to identify the person who really caused the territorial pollution. In many cases this is the most difficult task in process of identifying the responsible person. According to our legislation the originator of environmental burden is “anyone who has caused an environmental burden through his activities.”³ The responsibility of the person who caused the environmental burden follows directly from the law and it is not necessary to confirm it by any decision of the relevant authority. This procedure is in compliance with the polluter pay principle.

However there are two exemptions set by law. The first is the case when the State undertakes to take a responsibility for the environmental burden on the basis of a contract concluded before the Act on certain measure in field of environmental burdens has come into force or according to the decision of the Government of the Slovak Republic. The second exemption is considered when the environmental burden has arisen as a result of waste disposal which was in compliance with legal permission.

There is many cases when identifying of the person who caused environmental burden is complicated, mainly if we are speaking about contamination which exists for many years and the polluter already doesn't exist, he died or was liquidated. However the legislation recognizes the cases when the polluter dies or is liquidated. For these cases legislation recognizes the “obliged person”. The obliged person is usually legal successor of the polluter.⁴ If it is not possible

¹CEPEK, B 2010. 62

²SANDS. P. 2003.1116.

³Article 3 paragraph 1 of the Act No. 409/2011 Coll. on certain Measures in Relation to Environmental Burdens and on the Amendment of certain Acts

⁴Article of the Act No. 409/2011 Coll. on certain Measures in Relation to Environmental Burdens and on the Amendment of certain Acts

to determine the legal successor, then the owner of the property where the environmental burden is situated is considered as obliged person.

However, legislation sets certain circumstances when the owner of the property cannot be considered as obliged person. In this case if the owner of the property certifies that he acquired the property by inheritance and concurrently he hasn't been continuing in the activities which caused the environmental burden or after the acquisition he hasn't been continuing in activities which caused the environmental burden and at the time of the acquisition he couldn't know about environmental burden and concurrently he hasn't been continuing in the activities which caused the environmental burden. According to this we have three cases of exclusion of property owner's liability. It would be unjust to request for fulfillment of obligations and reimbursement of costs from somebody who did not participated on the territory contamination. The obliged person has to be determined by decision of administrative authorities. The determination of the liable entity is one of the administrative proceedings.

It should be noted that there are many cases when it is not possible to identify the person who really caused the pollution and at the same time it is not possible to determine obliged person according to legislative rules. For these cases the responsibility for environmental burden is transferred to state. Therefore, the state has a significant position in the area of environmental burdens. The state is represented by the relevant ministry, which fulfill all the obligations in relation to specific burden the same as obliged person. The Government has to determine which ministry will be obliged to fulfill statutory obligations.

Since the year 2013 has been determined obliged person or responsible ministry for 62 environmental burdens according to these rules. The responsible ministry has to fulfill all obligations at the same way as determined obliged person without exemptions.

Deficiency of the process of removing environmental burdens lies in complicated process of identifying the responsible person. Then in many cases the relevant ministry has to take a responsibility and all the financial costs are covered by the state budget. It should be noted that state budget does not have sufficient resources to deal with contaminated sites. Mainly when we are speaking about long-lasting burdens which are existing for several years and their remedy requires considerable financial resources and personnel and material resources.

Statistical overview of environmental burdens in the Slovak Republic

Information about the current state is a very important aspect in solving problems of contaminated sites. We can consider that the right to information is an important tool for solving environmental problems. In this part, we are going to present the results of the brief research on the number of environmental burdens

in the territory of the Slovak Republic. The survey was realized on December 12, 2017. The information was drawn from the Information System of Environmental Burdens which is a part of Public Administration Information System.

The system recognizes three kinds of registers. The first register contains the data about the potential environmental burdens, the second one about existing environmental burdens and the third one collects data about recultivated sites. We are focusing only on potential environmental burdens and existing environmental burdens.

Within the territory of the Slovak Republic, there are 882 localities registered as potential environmental burdens according to data published in the Informational system of environmental burdens. Next, we were exploring how many confirmed environmental burdens exist in our territory. The total number of confirmed environmental burdens is currently 309. For a more comprehensive overview, we have divided the burdens according to the priority of its solution to the environmental burdens with a low priority of the solution, medium and high priority of the solution.

The number of environmental burdens with the low priority of the solution is 34, with the medium priority of the solution is 128 and the highest number is 147 which presents the number of environmental burdens with the high priority of the solution.

Compared to the results realized between 2006 and 2008 within the project Systematic Identification of Environmental Burdens of the Slovak Republic, 878 potential environmental burdens were found. The number of confirmed environmental burdens has increased from 257 to the current 309.

Conclusion

Solving the problem of environmental burdens is a complex process. The most important part is the identification of the responsible entity. Our legislation distinguishes the three basic responsible entities and that means a person who really caused the environmental burden, an obligated person determined by the decision of the public administrative body or state that is represented by relevant ministry.

The role of the state is essential in this area. If it would not be possible to identify the person who caused the environmental burden or to determine obligated person and state would not participate on the remedying process, the whole process would stagnate and identify of the responsible entity would not be possible. The situation would get worse and the process of finding new solutions would be prolonged and complicated. The participation of the state is useful in order to find the responsible person and to reimburse the costs for remedy process. However, the state does not have enough funds for reimbursement the

coasts whereupon the remedy process stagnates. It should be noted that the state should find a way how to cumulate more funds for solving the problem of contaminated sites. It is not only the issue of the environment but also the issue of human health and human rights.

Bibliography

- CEPEK, B. = Zodpovednosť za ekologickú ujmu a škodu v životnom prostredí. Bratislava: Právnická fakulta UK, 2010. 146.
- DRGONEC, J. = Ústava Slovenskej republiky. Komentár. Bratislava: Heuréka, 2012. 1620 s.
- SANDS, P. = Principles of International Environmental Law. New York: Cambridge University Press, 2003. 1116.
- Manual of Human Rights and Environment. Available on the website: https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DH_DEV_Manual_Environment_Eng.pdf
- The Act No. 460/1992 Coll. Constitution of the Slovak Republic
- The Act No. 17/1991 Coll. on Environment
- Act No. 569/2007 Coll. on Geological Works
- Act No. 409/2011 Coll. on certain Measures in Relation to Environmental Burdens and on the Amendment of certain Acts

FODOR TÍMEA

Affektív állapotok vizsgálata a Monty Hall paradoxonban

Elméleti bevezető

A Monty Hall paradoxon

Monty Hall a 20. századi Amerikában, a nagy népszerűségnek örvendő televíziós kvízműsor, a *Let's Make a Deal* házigazdája volt. Ezen kvízműsor struktúrája inspirálta a Monty Hall paradoxon létrejöttét 1997-ben. A paradoxon a *Parade* újságba vos Savant-nak, a kor egyik legintelligensebb emberének beküldött olvasói levélből bontakozott ki, s így szól: „Tegyük fel, hogy egy vetélkedőben veszel részt, ahol három ajtó közül kell választanod. Az egyik ajtó egy autót, míg a másik kettő egy-egy kecskét rejt. Kiválasztasz egy ajtót, tegyünk fel, az egyes számút. Ekkor a műsorvezető, aki tudja, mi van az egyes ajtó mögött, kinyit egy másikat, mondjuk a hármast, és felfed egy kecskét. Ezt követően megkérdezi tőled, szeretnél-e átváltani a kettes számú ajtóra. Jobban jársz, ha átváltasz?”¹

A feltett kérdésre vos Savant adta a választ adta, hogy igen, előnyösebb stratégia váltani, mint ragaszkodni az eredeti választásunkhoz. Ez a megoldás bár matematikailag korrekt, mégis a közvélemény heves felháborodása övezte; számos híres tudós is tiltakozott a váltást előnyösebbnek tartó megoldás ellen.²

Vizsgáljuk meg, hogyan is néz ki az intuitíven, és a valójában helyes megoldás; és mi vezethet a gyakori hibázáshoz. A három csukott ajtóval, amiből egy tekinthető nyertesnek, könnyen belátható, hogy esélyünk a nyeresre $1/3$. Kritikusknak a következő lépés nevezhető, amikor a műsorvezető feltárja nekünk az egyik vesztes ajtót. Az általános vélekedés, hogy e lépést követően mindkét megmaradt ajtó mögött 50% eséllyel találhatjuk meg az autót, hiszen vagy az egyik, vagy a másik mögött kell lennie. Ez az intuitív megoldási mód nem veszi figyelembe a második lépés következményeként megszerzett információt. A matematikailag helyes megoldás szerint mivel az első választás alkalmával $2/3$ valószínűségünk van rossz ajtót választani, a játékvezetőnek az esetek ezen $2/3$ -ában nincsen választása, hogy a másik két ajtó közül melyiket mutassa meg nekünk, hiszen az egyik mögött a nyeremény van, amit nem fedhet fel.

¹ KRAUSS – WANG 2003. 42.

² GRANBERG – BROWN 1995. 712.

Így az esetek 2/3 részében, amikor elsőre a rossz ajtót választottuk, a váltás stratégiáját alkalmazva nyerhetünk.³

A megoldás kontraintuitivitása, s az arra adott szélsőséges érzelmi reakciók fellépése jól előre jelzi a sikeres megoldások alacsony számát. Granberg és Brown első kísérletében, ahol a kísérleti személyeknek a paradoxon eredeti verzióját prezentálták, a jó megoldások aránya csupán 13% volt.⁴ A matematikai belátás növelésével sem sikerült drámaian megemelni a megoldók arányát, ami így nem érte el a 30%-ot. Krauss és Wang vállalkozott arra a feladatra, hogy kiderítse, a szituáció mely elemei felelősek a jó megoldás belátásának gátlásáért. Kísérletso-rozatukban különböző módszereket dolgoztak ki a feladat könnyebb értelmezésé-
t elősegítően, s az összes könnyítést tartalmazó feladatleírásukban a kísérleti személyek 59% változtatott a döntésén. Habár, mikor azt kérték, indokolják meg döntésüket, már csak 38% tudott matematikailag korrekt választ adni.⁵

Stratégiaválasztás a játék folyamán

A résztvevők többsége úgy véli, döntésük megváltoztatása nem válik előnyük-re, azonban hátrányt sem jelentene számukra, ugyanis úgy gondolják, egyfor-ma esélyük van a nyeresésre, bármelyik startégiát is válasszák. Ebből következnie kéne, hogy véletlenszerűen választanak a két stratégia között, vagyis nem mu-tatnak preferenciát egyik opcióra sem. Számos kutatás kimutatta azonban, hogy a maradás stratégia választása sokkal közkedveltebb, s a váltás stratégiájának választásához többnyire a helyes megoldás belátása is társul.⁶ Ezen különbség oka a stratégiák megválasztásában feltehetően több komponensű, melyeket az alábbiakban részletezek.

Érzelmi komponensek

A döntéseket vizsgáló teóriák gyakran tisztán a kognitív komponenseket veszik figyelembe egy bizonyos viselkedés magyarázata szempontjából. Azonban bárki, aki hozott már meg jelentős döntést tudhatja, mekkora szerepet kapnak a folya-matban az érzelmek. Az érzelmek nem csak a döntés meghozása pillanatában fennálló emocionális állapot képében befolyásolják viselkedésünket, egy-egy le-hetőség választásában annak is nagy szerepe van, kimeneteleként milyen érzelmi állapot megjelenésére számítunk.⁷

Ez utóbbi jelenségen alapszik a Mellers féle érzelmi döntésemélet is. Ezen elmélet szerint az emberek egy lehetséges kimenetel szubjektív értékének kiszá-mításánál nem csupán a nyilvánvaló nyereségeket, és veszteségeket veszik figye-

³ CUONZU 2014. 44.

⁴ GRANBERG – BROWN 1995. 713.

⁵ KRAUSS – WANG 2003. 67.

⁶ KRAUSS – WANG 2003. 67.

⁷ MELLERS ÉS MTSAI 1997. 423.

lembe; hanem a kimenetel által várhatóan fellépő affektív állapotukat is a döntést befolyásoló tényezők közé sorolják. Az anticipált érzelmek így bejósolhatják a viselkedést.⁸

Az elmélet szerint egy bizonyos kimenetelre adott érzelmi válasz intenzitása és valenciája függ azon kimenetel valószínűségétől. Ha kicsi az esélyünk a veszteségre, azonban ez mégis megtörténik, csalódottságunk annál nagyobb lesz.⁹ Ezen jelenség lehet az egyik tényező, mely a tudatos váltás stratégia választása esetén nagyobb negatív affektivitáshoz vezethet.

A döntést követő érzelem tulajdonságainak meghatározásában a másik jelentős komponens a nem megszerzett lehetőség referenciapontként való alkalmazása. Befolyásolja például a 0 Ft-os nyereségre való reakciót, hogy a másik kimenetel 2000 Ft megnyerése, vagy elvesztése lett volna.¹⁰

Az érzelmi választ mind ezek mellett az érzelmi amplifikáció is meghatározza. Ez annak a jelensége, hogy az aktív cselekvést követő érzelmek – akár pozitívak, akár negatívak legyenek – intenzitása nagyobb, mint azoké, amelyek passzív állapot következményei. Ennek oka, a passzivitás az általános norma, az aktivitás pedig az ettől való eltérés. Így az emberek egy aktív cselekedetért több személyes felelősséget éreznek, ami felerősíti a kimenetel érzelmi hatását a személyre.¹¹

Hipotetikus kísérleti elrendezésben már korábban is vizsgálták a Monty Hall paradoxont, s a résztvevők érzelmi viszonyulását a stratégiák kiválasztásához. Itt mikor megkérdezték, ha veszítenek, akkor érezték volna rosszabbul magukat, ha ez annak a következménye, hogy maradnak, vagy annak, hogy váltanak, a kísérleti személyek a váltás lehetőségét választották. Azzal érveltek, hogy rosszabbul érezték volna magukat, ha kiválasztják a nyerő lehetőséget, majd áttérnek róla a vesztesre, mint ha úgy veszítenek, hogy kitartanak az eredeti döntésük mellett.¹²

Mindezen elméletek arra engednek következtetni, azért választják sokkal többen a maradást, mint a váltás stratégiáját, még ha a kettő egyformán jó opciónak is tűnik számukra, mivel ezzel vesztes esetén elkerülhetik az intenzívebb negatív érzelmi állapot fellépését.

Kognitív komponensek

Mivel egy matematikai problémáról van szó, sokan feltételezték, hogy a matematikai tudás, vagy az oktatás magas szintje hajlamosít a váltás stratégiájának választására. Azonban kiderült, ez nincs így; nem tudtak összefüggést kimutatni matematikai ismeretek, és a jó megoldás választásának nagyobb hajlandósága között.¹³

⁸ MELLERS ÉS MTSAI 1997. 423.

⁹ MELLERS ÉS MTSAI 1997. 425.

¹⁰ MELLERS ÉS MTSAI 1997. 427.

¹¹ GILOVICH – MEDVEC – CHEN 1995. 182.

¹² KRAUSS – WANG 2003. 45.

¹³ KRAUSS – WANG 2003. 44.

Jelentős mechanizmusként szolgálhatnak a szuboptimális stratégia kiválasztásában a heurisztikák is. Gigerenzer óta a heurisztikákat a döntéshozást segítő, gyors és automatikus mechanizmusokként tartjuk számon. Használatuk csökkenti a döntéshozásba fektetett szükséges energia mennyiségét, s gyakorta elég jó eredményhez vezetnek. Tversky és Kahneman lehorgonyzási és igazítási heurisztikája szerint például hajlamosak vagyunk rá, hogy ugyanazon információk sorrendjének megváltozása a döntésünket is megváltoztassa. A döntésre nagy hatást gyakorol az első információ, az utána következőket már ehhez viszonyítva szemléljük.¹⁴ Ez a mechanizmus is indokolhatja a maradás stratégia gyakori választását, hiszen ha már meghoztunk egy döntést, s lehorgonyoztunk hozzá, nagy intenzitású új információra van szükségünk döntésünk megváltoztatásához.

Kérdésfeltevés, hipotézisek

Az előbbiekben ismertetett elméletekre alapozva fogalmaztam meg hipotéziseimet, melyek megvizsgálása, s empirikus bizonyítékokkal való alátámasztása volt a céloom a kutatás folyamán.

Első hipotézis: A vizsgálati személyek érzelmi állapota negatívabb lesz, és csalódottabbak lesznek a kísérleti feladatban való részvétel, és veszítés után, mint előtte.

Második hipotézis: Az a csoport, amelynek tagjai megváltoztatták döntésüket a kísérleti feladat közben, intenzívebb negatív érzelmi állapotról, és nagyobb mértékű csalódottságról fog beszámolni a kísérlet után, mint az a csoport, amelyik nem változtatott döntésén.

Módszer

Elővizsgálat

Az elővizsgálatot interneten keresztül, a Google Űrlapok alkalmazás segítségével végeztük el. A kérdőívcsomagot 101-en töltötték ki, közülük két személyt életkoruk miatt ki kellett zárunk. A kérdőívcsomag az RDS kérdőív általunk magyarra fordított változatát, s egy hozzá tartozó, az eredeti validálás során használt történetet tartalmazott.

A későbbiekben az RDS kérdőívet papír alapon ismét felvettük, újabb 101 emberrel. Ekkor két különböző, az eredeti validálás során is alkalmazott történetet használtunk, egyet kifejezetten a csalódottság, míg egyet kifejezetten a megbánás érzéseinek aktiválása céljából.

¹⁴ CSÉPE – GYŐRI – RAGÓ 2007. 236.

A vizsgált minta

A kutatásban felhasznált adatokat a Pécsi Tudományegyetem kollégiumainak tanulószobáiban vettük fel. A válaszadás számítógépen keresztül történt, a Google Űrlapokon elkészített kérdőívek kitöltésével, valamint a PsychoPy 1.90.1-es verziójú programján futtatott viselkedéses feladatban való részvétellel. A kísérletben való részvétel önkéntes és anonim volt.

A kísérletben a Pécsi Tudományegyetem 81 hallgatója vett részt, különböző karokról, hogy matematikai képességeikben diverz mintát tudjunk elérni. Szakirányuk szerint humán ($n = 45$; 56%) és reál ($n = 36$; 44%) csoportokba soroltuk őket. A nemi megoszlást illetően mintavételezésünk nem volt ilyen kiegyensúlyozott, kitöltőink közül 28-an (35%) voltak férfiak, míg 53-an (65%) nők. Vizsgálati alanyainkat egyetemi hallgatók alkották, így legidősebb kitöltőnk 28, míg a legfiatalabb kitöltőnk 18 éves volt (átlag = 21,79; szórás = 2,08).

A kísérlet a beleegyező nyilatkozat kitöltésével kezdődött, majd ezt a PANAS aktuális érzelmi állapotot vizsgáló kérdőíve követte. Ez után következett a viselkedéses kísérleti feladat, mely a Monty Hall paradoxon felvázolt helyzetében való döntéshozatalt foglalta magába. Kísérletünkben ajtók, kecskék és autó helyett kártyalapokat használtunk, ahol az ász jelentette a nyerő, míg a két kettese a vesztes lapokat. Hogy segítsük a játékba való bevonódást, s ezáltal valós érzelmi reakciókat mérhessünk, a nyertes lap kiválasztása esetén a kísérleti személyeknek 2000 Ft jutalmat ígértünk. A nyeresemény hitelességét növelően a számítógép mellé borítékot helyeztünk az asztalra, melyből kilógott az általunk ígért pénz. Mivel azonban kísérletünkben csak a vesztes élménye által kiváltott negatív érzelmi állapotokra voltunk kíváncsiak, nyerési kondíciók valójában nem programoztunk a kísérletbe. A választási feladat befejezése után a kísérleti személyeknek az imént átéltekre vonatkozóan kellett kitölteniük az RDS kérdőívet, illetve a PANAS egy újabb példányát. Ezt követően a feladatban folytatott stratégiájukra vonatkozó kérdéseket tettünk fel nekik, ki kellett tölteniük a demográfiai kérdőívet, valamint számot adniuk viszonyulásukról, s tudásukról a matematikával kapcsolatban. A vizsgálat utolsó elemét a REI kérdőív képezte.

Mérőeszközök

A kísérlet folyamán a különböző kérdőívek eredményei mellett a kísérleti személyek nemére, életkorára, valamint egyetemi szakjára voltunk kíváncsiak.

Viselkedéses vizsgálat

A viselkedéses vizsgálat a Monty Hall paradoxon döntési folyamatában való tevékeny, nem csupán hipotetikus részvételt foglalta magában. A kísérleti feladatot a PsychoPy program 1.90.1-es verziójával jelenítettük meg a résztvevők számára. Habár megfigyelték, hogy a résztvevők ösztönösen, ha nem térünk ki a részletekre, akkor is az

ismertetett paraméterek szerint értelmezik a feladatot, mi expliciten prezentáltuk az értelmezést segítő összes tudnivalót a feladattal kapcsolatban. Erre a matematikai igazolhatóság, és más kísérletekkel való összehasonlítás érdekében volt szükség.

A vizsgálat a játékszabályok részletes bemutatásával kezdődött. Ezt követte a tényleges játék, ahol a résztvevőknek három kártya közül kellett választaniuk (7.1. 1. ábra), majd miután a számítógép felfedett egy helytelen lapot, eldönthették: ragaszkodnak-e az eredeti választásukhoz, vagy átváltak a másik lapra.

A nyereményjáték elvesztése után ezzel kapcsolatos kérdéseket tettünk fel a résztvevőknek. Rákérdeztünk, hogy változtatott-e döntésén, valamint hogy miért cselekedett így. Teljesítményével való elégettségére is kíváncsiak voltunk, továbbá hogy véleménye szerint létezik-e olyan stratégia a játék folyamán, amellyel megnövelheti nyerési esélyét. Ha az utóbbi kérdésre igennel válaszolt, lehetséges volt az is leírni, milyen stratégiára gondol.

Pozitív és Negatív Affektivitás Skála (PANAS)

A Pozitív és Negatív Affektivitás Skála egy 20 tételből álló, önkítöltős kérdőív, melyet Watson, Clark és Tellegen konstruált meg 1988-ban. A kérdőív alkalmas negatív és pozitív érzelmi állapotok mérésére, akár vonások, akár aktuális érzelmi állapotok szintjén. Két skálából tevődik össze, melyek a Pozitív Affektus, és a Negatív Affektus. Mindkét skálán 10 tétel található, melyek mindegyike egy érzelmet kifejező melléknév (pl.: érdeklődő, ingerlékeny). A kitöltőnek azt kell megítélnie egy 5-fokú Likert-skála segítségével (ahol 1 = „egyáltalán nem jellemző”, 5 = „nagyon jellemző”), mennyire jellemzőek rá a felsorolt érzelmek az adott pillanatban.¹⁵

A kérdőív belső homogenitása magyar mintán megfelelő; mind a pozitív, mind a negatív skála Cronbach-alfa értékei 0,8-nál magasabbak lettek.¹⁶

Mivel a PANAS tételei között nem található a csalódottság érzelmére vonatkozó kérdés, az eredeti kérdőívhez hozzátoldottunk egy „csalódottság” tételt. Erre azért volt szükség, mert kutatásunkban különösen kíváncsiak voltunk a csalódottság diszkrét érzésének változására.

Regret and Disappointment Scale (RDS)

A Regret and Disappointment Scale egy 7 kérdésből álló, kifejezetten egy döntés után fellépő csalódás és megbánás érzelmeinek mérésére, s distinkciójára Marcatto és Ferrante által kifejlesztett kérdőív. Az első hat tételt 7-fokú Likert-skála segítségével értékelheti a kitöltő, ahol az 1 azt jelenti „egyáltalán nem értek egyet”, míg a 7 azt jelenti, hogy „teljesen egyetértek”. Az utolsó tétel esetében két lehetőség közül kell kiválasztani az inkább jellemzőbbet. Két skálája a megbánás valamint a csalódottság index.¹⁷

¹⁵ GYOLLAI ÉS MTSAI 2011. 73.

¹⁶ GYOLLAI ÉS MTSAI 2011. 76.

¹⁷ MARCATTO – FERRANTE 2008. 88.

Az angol változat belső homogenitása mindkét skálán elfogadhatónak bizonyult, a csalódottság index Cronbach-alfa értéke 0,78, míg a megbánás index értéke 0,64 lett.¹⁸ Mivel az eszköz jól használhatónak tűnt az általunk mérni kívánt jelenségek számszerűsítéséhez, azonban magyar változata nem volt elérhető, az eszköz lefordítása mellett döntöttünk. Mintánkon a megbánás index Cronbach-alfa értéke 0,86, míg a csalódottság index értéke 0,48 lett. Noha a csalódottság index Cronbach-alfa értéke nem volt teljesen elfogadható, az eszköz felhasználása mellett döntöttünk.

Ésszerűség-Megérzés Kérdőív (REI)

Az Ésszerűség-Megérzés Kérdőív rövidített változata 10 kérdésből áll, és Pacini és Epstein dolgozta ki. A kitöltők az állításokat 5-fokú Likert-skála segítségével értékelhetik, ahol az 1 azt jelenti, „egyáltalán nem igaz”, míg az 5, hogy „teljes mértékben igaz”. A kérdőív skálái – a racionalitás és a megtapasztalás – azt méri, hogy a két eltérő információ-feldolgozási mód közül melyik milyen mértékben jellemző az egyénre. A skálák Cronbach-alfa értékei 0,72 és 0,73 voltak.¹⁹

Matematikai képességek

A kitöltés folyamán a kísérleti személyeknek meg kellett ítélniük, egy 1-től 5-ig terjedő skálán (ahol 1 = „egyáltalán nem”, míg 5 = „nagyon”), hogy mennyire szeretik, valamint mennyire értenek a matematikához. Ezt követően hat matematikapéldát kellett megoldaniuk fejszámolás segítségével. A feladatok értékelése során jó válaszaikért 1, míg rossz válaszaikért 0 pontot kaptak, így 0-6 pontot érthettek el. Megszerzett pontjaik alapján teljesítményüket egy 7-fokú skálán helyeztük el. A megoldandó példákat a 2014-es és 2015-ös májusi, központi közép-szintű írásbeli érettségi feladatai közül válogattuk.

Eredmények

Az eredmények statisztikai elemzésének lefuttatásához az IMB SPSS 22.0 programot használtam.

Saját mintánk belső homogenitása, normál eloszlása, és leíró statisztikai értékei

A PANAS értékeinek vizsgálata

A belső homogenitásának ellenőrzése érdekében megnéztem a PANAS (n = 81) skáláinak Cronbach-alfa értékeit, melyek rendkívül jónak bizonyultak. A Cronbach-alfa, valamint leíró statisztikai értékek a 2. számú ábráján (7.1.) láthatók.

¹⁸ MARCATTO – FERRANTE 2008. 90.

¹⁹ EPISTEIN ÉS MTSAI 1996. 392.

A skálák normál eloszlását Kolmogorov-Smirnov teszttel vizsgáltam. A teszt a Pozitív Affektus egyik alkalommal felvett skálájára sem lett szignifikáns, így ezek a skálák normál eloszlást mutatnak mintánkon, a Negatív Affektus skálái azonban nem.

Az RDS értékeinek vizsgálata

Az RDS ($n = 81$) megbízhatóságát vizsgálva nem kaptam olyan kedvező értéket, mint a PANAS esetében. A csalódottság index Cronbach-alfa értéke 0,39, míg a megbánás index Cronbach-alfa értéke 0,22 lett. Ezek az értékek elfogadhatatlanul alacsonyak, így a kérdőívet nem tudom felhasználni a statisztikai elemzések lefuttatásánál.

Affektív változások vizsgálata

Ahol a vizsgálni kívánt skálák nem mutattak normál eloszlást, az összetartozó mintás, illetve független mintás T-próbák helyett Wilcoxon, valamint Mann-Whitney próbákat futtattam.

Változások a kísérlet előtti és utáni állapot között

Annak kiderítésére, hogy történt-e változás a résztvevők érzelmi állapotában a vizsgálat hatására a PANAS Negatív Affektus első, valamint második alkalommal felvett skálájának adataira futtattam Wilcoxon próbát. Az eredmény szignifikáns lett, $Z = -5,81$; $p = 0,00$. Az átlagok egymáshoz viszonyított értékéből látható, hogy a Negatív Affektus skála értékei a vizsgálatot követően lecsökkentek. A PANAS Pozitív Affektus skáláján összetartozó mintás T-próbát futtattam, melynek eredménye: $T(81) = 0,55$; $p = 0,59$. Nem született szignifikáns eredmény, tehát a vizsgálat nem befolyásolta a kitöltők pozitív érzelmeit.

A csalódottság tétel értékelésében történt változások feltárása érdekében ismét Wilcoxon próbát futtattam, melynek eredménye $Z = -2,57$; $p = 0,01$ lett. Kijelenthetjük, hogy mintánkon szignifikáns különbséget találtunk a csalódottság értékében a felvétel két időpontja között. Az átlagok vizsgálatából megállapíthatjuk, hogy a kísérletet követően csalódottabbak voltak a résztvevők.

A két skála és a csalódottság tétel átlagai, illetve szórásai a feladat előtt és után a 3. számú ábrán (7.1.) láthatók.

Különbségek a különböző stratégiát alkalmazó csoportok között

A különböző stratégiát alkalmazó kitöltők közötti érzelmi változások feltérképezéséhez Mann-Whitney próbákat futtattam. A két csoportot a stratégiaválasztás alapján alakítottam ki. Az egyes csoportba ($n = 16$) tartoznak azok, akik a feladat közben változtattak döntésükön, a kettesbe ($n = 65$) pedig azok, akik ragaszkodtak az eredeti választásukhoz.

A Negatív Affektivitás skáláján a próba eredménye $U = 479,5$; $p = 0,62$, tehát kijelenthető, hogy a mintánkon a két csoport között nem volt szignifikáns különbség a negatív érzelmek tekintetében.

A csalódottság tételen elvégzett próba eredménye $U = 487$; $p = 0,995$ lett, így kijelenthető, hogy mintánkon nem találtunk szignifikáns különbséget a csalódottság mértékében a két különböző stratégiát folytató csoport között.

A Pozitív Affektivitás skáláján független mintás T-próbát futtattam, melynek eredménye $T(79) = 0,6$; $p = 0,55$ lett. A próba eredménye alapján kijelenthetjük, hogy mintánkon a két csoport között nem mutatkozott szignifikáns különbség a pozitív érzelmek tekintetében.

A két csoport átlagai és szórásai a két skálán, és a csalódottság tételen a 4. számú ábrán (7.1.) találhatóak.

Megvitatás

Első hipotézis - Az érzelmi állapotok alakulása a kísérlet hatására

Eredményeinkből megállapítható, hogy habár a kísérleti személyek csalódottabbak voltak a feladatot követően, mint előtte, negatív affektivitásuk mértékében csökkenést tapasztaltunk.

Az eredmények ilyen módú alakulásának számos oka lehet. Lehetséges, hogy a résztvevők szórakoztatónak találták a feladat játékos formában történő végrehajtását, s ez csökkentette a kísérlet kezdetekor fennálló ismeretlen helyzettől való szorongásukat, ami a Negatív Affektivitás csökkenésében nyilvánult meg.

Azonban az is megeshet, hogy habár a kísérlet levezetése közben törekedtünk a hitelességre, lehetséges, hogy ezt mégsem sikerült elérnünk. A hiteltelenség komoly befolyásoló tényező lehet a kiváltott érzelmek szempontjából; ha a kísérleti személyek nem hiszik el, hogy valóban nyerhetnek, nem fogják magukat a veszteség miatt rosszabbul érezni. Ezt a vélekedést az érzelmi döntésmélet is alátámasztja. Hiszen ha a helyzet hiteltelen, vagyis kiszámítható, a kitöltők végig arra számítanak, hogy úgysem nyerhetnek, nem aktiválódik a csalódottsági hatás, a nem létező nyereményt pedig nem tekintik referencia pontnak, amihez viszonyítva rosszul jártak, ezért elmarad a negatív affektív változás is.²⁰ A negatív érzelmi állapot növekedésének elmaradása akkor csaphat át az állapot csökkenésébe, ha a kitöltők a vesztes tényét annak megerősítéseként élik meg, hogy mindig igazuk volt, és valóban nem volt esélyük nyerni a játék során. Ez a megerősítés csökkentheti a kísérlet kezdetekor fennálló negatív érzelmek szintjét.

Mivel tudjuk, hogy kudarc élményének hatására a Pozitív Affektivitás skáláján minden tétel értékének csökkennie kéne, ez pedig nem történt meg,

²⁰ MELLERS ÉS MTSAI 1997. 427.

feltételezhetjük, hogy a kísérleti személyek a helyzetet nem élték meg kudarc-ként. Ez a tény újabb bizonyítékot ad az előzőekben felvázolt elmélet alátámasztására.

A csalódottság szintjének növekedése eredhet abból, hogy valóban csalódottabbnak érezték magukat, azonban ebben az egy diszkrét érzelemben való változás nem bizonyult elégnek, hogy a Negatív Affektivitás skáláján is megmutatkozzon. Egy másik magyarázat, hogy túl egyértelmű volt a kérdés és a feladat összefüggése, s hogy milyen eredményt várunk a kísérlettől, ezért szociális megfelelés hatására a kitöltők az elvárt választ adták.

Második hipotézis - A két eltérő stratégia érzelmi hatásai

Eredményeinket figyelembe véve kijelenthetjük, hogy a negatív affektivitás és a csalódottság mértékében mintánkon nem volt eltérés kimutatható a váltó és a maradó csoport között, vagyis a stratégia megválasztása nem volt hatással az érzelmi állapotról.

Ennek oka lehet az előző hipotézis kapcsán már felvázolt hitelességi probléma; hiszen hiába használnak a résztvevők különböző stratégiákat, ha vélekedésük a nyereség elnyerhetetlenségét illetően azonos, nem várhatunk tőlük különböző érzelmi reakciót.

Az érzelmi amplifikáció elméletének megfelelően az aktív cselekvésnek nagyobb érzelmi befolyásoló erővel kéne bírnia, mint a cselekvés hiányának.²¹ Azonban mivel mindkét csoporthoz tartozó kísérleti személyeknek azonos cselekvéssort kellett végrehajtanuk, lehetséges, hogy nem jött létre ez a megkülönböztető erő a kétfajta stratégia között. Ehhez az is hozzájárulhatott, ha a résztvevők két külön választásként, és nem az első választás jóváhagyásaként azonosították feladatukat.

Egy másik tényező lehet a váltás stratégiáját alkalmazó csoport alacsony létszáma ($n = 16$). Lehet, hogy ez a létszám nem volt elegendő a különbségek kimutatásához. Ezzel kapcsolatban probléma, hogy a paradoxon természetéből adódóan sokkal kevesebben választják az egyik stratégiát, mint a másikat, ezért a két csoportba tartozó résztvevők száma nagyon egyenlőtlen.

A kutatás limitációi és kitekintés

A kutatás legnagyobb korlátja, hogy források hiányában nem volt lehetőségünk nyerő kondíciót építeni a kísérletbe. Ennek léte nagyban növelhette volna az eredmények validitását, hiszen nem kellett volna az esetleges hiteltelenséggel számolni. A valós nyereség nagyobb mértékű involváltságot is eredményezett volna a kísérleti személyek részéről. Természetesen ez a vesztes személyek szá-

²¹ GILOVICH – MEDVEC – CHEN 1995. 182.

mát is lecsökkentette volna, azonban a megmaradt személyek adatai érvényesebbek lettek volna; s további kitöltőket is könnyebben szerezhettünk volna.

Habár a kutatás megtervezésekor próbáltunk közérthető fogalmazásra törekedni, nem lehetünk benne biztosak, hogy mindenki maradéktalanul megértette a feladatot. Érdemes lett volna egy tét nélküli próbakör beiktatása a valódi feladat elé, hogy mindenki tökéletesen átlássa a nyereményjáték szerkezetét. Ezen próbakör kimenetele egy új változót is biztosított volna, amely mentén az érzelmi reakciók még szélesebb körét tanulmányozhattuk volna.

Mivel jelen kutatásunk eredményei nagyrészt ellentmondanak a szakirodalom eddigi eredményeinek, kiemelkedően fontosnak tartom a kutatás által felvetett kérdések további vizsgálatát. Ezen vizsgálatok lefontosabb célja mostani eredményeink hitelességének megvizsgálása lenne. Megerősítésük esetén elengedhetetlen az eredmények beépítése a jelenlegi paradigmába, megcáfolásuk pedig fontos tanulságokhoz vezetne a jelenlegi eredmények kialakulását illetően.

Irodalomjegyzék

- CUONZO, Margaret: Paradox. MIT Press, Cambridge, 2014
- CSÉPE Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett: Általános pszichológia 1–3.–3. Nyelv, tudat, gondolkodás. Osiris Kiadó, Budapest, 2007
- EPSTEIN, Seymour – Pacini, Rosemary – Denes-Raj, Veronika – Heier, Harriet: Individual differences in intuitive–experiential and analytical–rational thinking styles. *Journal of personality and social psychology* 1996/2. 390-405.
- GILOVICH, Thomas – Medvec, Victoria – Chen, Serena: Commission, omission, and dissonance reduction: Coping with regret in the “Monty Hall” problem. *Personality and Social Psychology Bulletin* 1995/21. 182-190.
- GRANBERG, Donald – Brown, Thad: The Monty Hall dilemma. *Personality and Social Psychology Bulletin* 1995/7. 711-723.
- GYOLLAI Ágoston – Simor Péter – Köteles Ferenc – Demetrovics Zsolt: Psychometric properties of the Hungarian version of the original and the short form of the Positive and Negative Affect Schedule (PANAS). *Neuropsychopharmacologia Hungarica* 2011/2. 73-79.
- KRAUSS, Stefan – Wang, X. T.: The psychology of the Monty Hall problem: Discovering psychological mechanisms for solving a tenacious brain teaser. *Journal of Experimental Psychology: General* 2003/1. 3-22.
- MARCATTO, Francesco – Ferrante, Donatella: The regret and disappointment scale: An instrument for assessing regret and disappointment in decision making. *Judgment and Decision Making* 2008/1. 87-99.
- MELLERS, Barbara – Schwartz, Alan – Ho, Katty – Ritov, Ilana: Decision Affect Theory: Emotional Reactions to the Outcomes of Risky Options. *Psychological Science* 1997/6. 423-429.

Mellékletek

1. számú ábra: A feladat megjelenítése kutatásunkban

	Minimum	Maximum	Átlag	Szórás	Cronbach- α
Pozitív Affektus 1.	14	47	32,99	6,23	0,83
Negatív Affektus 1.	10	43	17,41	7,42	0,89
Pozitív Affektus 2.	12	48	32,7	7,79	0,89
Negatív Affektus 2.	10	41	14,52	5,97	0,9

2. számú ábra: A PANAS skáláinak leíró statisztikai és Cronbach- α értékei

	Átlag (előtt)	Szórás (előtt)	Átlag (után)	Szórás (után)	Szignifikancia
Pozitív Affektus	32,99	6,23	32,7	7,79	p = 0,59
Negatív Affektus	17,41	7,42	14,52	5,97	p = 0,00
Csalódottság	1,89	1,16	2,34	1,29	p = 0,01

3. számú ábra: Affektív skálák átlagértéke és szórása a kísérlet előtt és után, és a változások szignifikanciája

	Egyes csoport átlaga	Egyes csoport szórása	Kettes csoport átlaga	Kettes csoport szórása	Szignifikancia
Pozitív Affektus	33,75	6,48	32,45	8,11	p = 0,55
Negatív Affektus	14	4	14,55	6,37	p = 0,62
Csalódottság	2,4	1,5	2,32	1,25	p = 0,99

4. számú ábra: A két csoport különböző skálákon elért átlagai, s a közöttük lévő különbség szignifikanciája

FUCHS VIVIEN

Az öngyilkosságban közreműködés, mint sui generis bűncselekmény

Az öngyilkosság fogalma

Tanulmányomban az öngyilkosságban közreműködést, mint önálló bűncselekményt vizsgálom, illetve a tényállással kapcsolatban felmerülő dogmatikai kérdéseket tekintem át. Először is azt kell megvizsgálni, mit nevezünk szuicid magatartásnak. A szakirodalom úgy tartja 3 feltétel együttes fennállása esetén beszélhetünk róla. Az első a szándékosság, vagyis az elkövető tudja, hogy cselekménye alkalmas saját életének kioltására, és ezt kívánja, vagy ebbe belenyugszik. A második feltétel a sajátkezűség, vagyis saját maga indítja el azt az okfolyamatot, ami a halálos eredmény beálltához vezet. A harmadik kritérium a cselekmény kísérleti szakaszba juttatása, ugyanis büntetőjogi relevanciája inentől van. Az előkészületi cselekmények akkor juthatnak szerephez, ha azzal egyén valamely bűncselekményt megvalósított (pl.: lőfegyver birtoklás, kábítószer birtoklás).¹

Történeti bevezetés

A következőkben az öngyilkosságot, és ennek büntethetőségét érintő fontosabb történeti elemekre térek ki.

Az élet sajátkezű elvételének már az Ókorban jelentős szerepe volt. A római jog az öngyilkosságot sajátos módon értékelte, e cselekmény elkövetőjével szemben egy megdönthető vélelmet állított fel. Ha a fogvatartott, akit halálbüntetéssel és vagyonelkobzással szankcionált cselekménnyel vádoltak, öngyilkosságot követett el, úgy tekintették, hogy ezzel rossz lelkiismeretét fejezte ki (quasi-beismerő vallomást tett). A halállal a büntethetőség megszűnt, tehát a vádlott mentesült mindkét szankció alól. Ez abban az esetben lehetett jelentős, amikor a vádlott családja számára vagyonát meg akarta kímélni.² Tehát, a *ius Romanum* az öngyilkosságot nem bűncselekményként fogta fel, hanem büntethetőséget megszüntető okként.

¹ FILÓ 2009. 246.

² NÓTÁRI 2013. 109.; FILÓ 2009. 232.

Az öngyilkosságot, mint önálló deliktumot a hazai büntetőjog társadalomra veszélyes cselekményként fogta fel, ezért büntetni rendelte.³ A magyar jogtörténetben a Praxis Criminalis (1656) és a Josephina (1787-1790) nyilvánítja deliktumnak. Az 1795. és az 1830. évi tervezet az öngyilkosságot elkövetőkkel szemben nem mond ki büntetést, csupán intézkedés jellegű következményeket fűz a cselekményhez. Előbbi javaslat értelmében nem részesülhetett egyházi temetésben a tett megvalósítója, még a kísérlet elkövetőjét felügyelet alá kellett helyezni. Utóbbi esetében a kihágások között szerepeltette a törvényhozó, illetve a kísérlet elkövetőjével szemben orvosi kezelést ír elő.⁴

A modern büntető törvénykönyvek már nem tekintik bűncselekménynek magát az öngyilkosságot, viszont mások részvételét az emberi életút lezárásában szankcionálni kívánják. Az 1843-as javaslat tartalmazta a kívánságra ölés, valamint az öngyilkosságban közreműködés tényállását.⁵ A Csemegi-kódex szintén büntette, illetve a cselekmény egy speciális módját is beépítette a büntetőtörvénybe. A speciális tényállás két elkövetőt feltételezett, és ezek megállapodását abban, hogy egyikük végrehajtja a szuicidumot valamely rajtuk kívül álló esemény függvényében. Eme szükségszerű többes tettesi alakzatban, egyfajta felsőbb hatalomra bízott öngyilkosság megkísérlése vagy megvalósítása fogház-büntetés volt maga után.⁶

Két minősített esetet iktatott be a büntetőjogunkba az 1961. évi V. törvény. A magasabb büntetési tétel akkor vált kiszabhatóvá, ha az öngyilkos személy fiatalos volt vagy kóros elmeállapota a cselekmény helyes megítélésében korlátozta.⁷

Az 1978. évi IV. törvény szabályozási modelljét vette át a hatályos törvénykönyvünk, így ennek ismertetésétől eltekintenek.

Hatályos szabályozás

„160. § (1) Aki mást megöl, büntett miatt öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

„160. § (5) Az (1) bekezdés szerint büntetendő, aki tizennegyedik életévét be nem töltött vagy akaratnyilvánításra képtelen személyt öngyilkosságra rábír, ha az öngyilkosságot elkövetik.”

„162. § (1) Aki mást öngyilkosságra rábír, vagy ennek elkövetéséhez segítséget nyújt, ha az öngyilkosságot megkísérlik vagy elkövetik, büntett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

³ A régi magyar büntetőjog nem büntette, ezt a kánonjogi felfogás elterjedése eredményezte. FILÓ 2009. 236.

⁴ BATÓ 2013. 76.

⁵ BATÓ 2013. 76.

⁶ A rajtuk kívül álló ok sokféle lehetett, így például az érmefeldobás. 1878. évi V. törvény 283. §

⁷ 1961. évi V. törvény 255. §

(2) Az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennyolcadik életévét be nem töltött személyt bír rá öngyilkosságra, vagy ennek elkövetéséhez segítséget nyújt, ha az öngyilkosságot megkísérlik vagy elkövetik, két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”⁸

A Büntető Törvénykönyv (továbbiakban: Btk.) miniszteri indokolása kimondja, hogy az öngyilkosság, illetve annak kísérlete nem esik a büntetőjog tényállásai közé, de az ehhez kapcsolódó felbujtás, továbbá bűnszegédi közreműködés igen.⁹

Ezt támasztja alá a Legfelsőbb Bíróság korábbi véleménye is: „A Btk. az öngyilkosságot, illetőleg ennek megkísérlését nem tekinti bűncselekménynek. Minthogy azonban az öngyilkosságot a közfelfogás elítéli és az erkölcsi normákkal is ellentétes, ennek megelőzése érdekében a Btk. 168. §-a az ehhez kapcsolódó járulékos jellegű magatartásokat – nevezetesen az erre való rábírást és az ehhez való segítségnyújtást – önálló (sui generis) bűncselekménynek nyilvánítja.”¹⁰

A rábírt személy tulajdonságai

A sértett két tulajdonsága vehető figyelembe: életkor és akarati képesség. Ezek függvényében teszünk különbséget emberölés és öngyilkosságban közreműködés között.

Tizennégy év alatti passzív alany esetén a beszámítási képesség vélelmezetten hiányzik. Az ellenük elkövetett cselekmények minősítéséhez az elkövetési magatartást és az eredményt szükséges vizsgálni. Ha az aktív alany rábíró magatartást tanúsított, és a sértett meghal, a 160.§ (5) bekezdést valósítja meg, így az emberölés alapesete szerint büntethető. Ha viszont magatartása „csak” szándékerősítő, segítségnyújtó, vagy rábíró, de csak a kísérletig jut, akkor a 162.§ (2) bekezdése valósul meg. Tizennégy és tizennyolc év közötti sértett sérelmére elkövetett rábírás vagy segítségnyújtás esetén szintén ez utóbbi az irányadó rendelkezés, legyen szó akár a halál tényleges bekövetkezéséről, akár az öngyilkosság megkísérléséről. Amennyiben a passzív alany tizennyolc év feletti, úgy az öngyilkosságban közreműködés alapesete állapítható meg.¹¹

A sértett akarati képessége akkor releváns, ha ennek kinyilvánítására képtelen. A Kúria 3/2013. Büntető jogegységi határozata deklarálja, hogy az akaratnyilvánításra képtelen személy általában akarata elhatározására egyaránt az, vagyis csak rábírással valósulhat meg a cselekmény.¹² Bérces Viktor szerint en-

⁸ 2012. évi C. törvény

⁹ 2012. évi C. törvény indokolása

¹⁰ A korábbi Btk. hatálya alatt készült határozat, ezért jelöli más számmal a tényállást. Legf. Bír. Bf. II. 772/1981. sz. (BH 1983.7.)

¹¹ BÉRCES 2015. 8.

¹² A jogegységi határozat hézagoss megfogalmazás veszélyeire Belovics Ervin hívja fel a figyelmet.

nek fő esetei: a gyermekkor, a kóros elmeállapot, és a kényszer vagy fenyegetés. (Abban az esetben, ha ezek valamelyike olyan mértékben van jelen, hogy az a beszámítási képességet kizárja). Ezek vagylagos fennállásakor az akaratnyilvánításra képtelen állapotot mindenkor meg kell állapítani. Emellett javasolja a törvényszöveg módosítását. Véleménye szerint a kódex megfogalmazása pontatlan, mivel pontosabb lenne, ha a beszámítási képességgel nem rendelkező személyeket részesíteni ilyen fokozott büntetőjogi védelemben.¹³

Közreműködői magatartás

A közreműködői magatartás kétféle lehet a Btk. alapján: segítségnyújtás vagy rábírás.

A segítségnyújtás a végrehajtás előtt/alatt tevőleges, aktív vagy mulasztásos, passzív cselekmény, amely könnyíti, illetve előmozdítja az öngyilkosság elkövetését. A rábírás olyan ráhatás, amely következtében az öngyilkossági szándék kialakul. A deliktumnál való egyszerű jelenléttel nem valósul meg sem a 162.§, sem a 160.§ (5) bekezdés. Ebben az esetben a segítségnyújtás elmulasztásáért válik marasztalhatóvá az egyén. Ez alól kivételt képez az a helyzet, amikor valamely személy jelenléte az öngyilkos egyénre szándékerősítőleg hat, ugyanis ebben az esetben passzív segítségnyújtás miatt válik felelősségre vonhatóvá az adott személy.¹⁴

Önálló tettesnek minősül az, aki a 162.§-t valósítja meg. Probléma a 160.§ (5) bekezdése esetén merül fel, mégpedig azon a síkon, hogy közvetett vagy közvetlen tettességet kell-e megállapítani. E kérdéskörben a szakirodalmi vélemények is megosztottak. Az egyik nézet szerint közvetett tettességről beszélhetünk, mivel a passzív alany gyermekkorú, vagy akaratnyilvánításra képtelen személy (Angyal Pál). A másik nézet azt veszi alapul, hogy közvetett tettességről csak akkor beszélhetünk, ha a tettes olyan személyt használ fel a bűncselekmény elkövetéséhez, aki gyermekkorú, kóros elmeállapotú, kényszer vagy fenyegetés alatt álló, illetve tévedésben lévő. Viszont az öngyilkosság, amelynek az elkövetéséhez felhasználják a személyt, nem bűncselekmény (Belovics Ervin¹⁵).¹⁶

Vita tárgyát képezi a részesség értelmezése is, vagyis, hogy lehet-e részese a 162.§-ban foglalt bűncselekménynek. A részességet elvetők azzal érvelnek, hogy hiányzik a tettesi alapcselekmény, amihez a részesi cselekmény járulna (Filó Mihály¹⁷). Ezen kívül, az említett szakasz részesi delictum sui generis, tehát olyan cselekmény, ami alapvetően részesi magatartás, de a törvényhozó önálló bűn-

BELOVICS 2014. 200.

¹³ BÉRCES 2015. 8.

¹⁴ BÉRCES 2015. 10.; TÓTH – NAGY 2014. 57.

¹⁵ BÉRCES 2015. 9.

¹⁶ BÉRCES 2015. 9.

¹⁷ FILÓ 2009. 233.

cselekményként rendeli büntetni (Kis-Hollán¹⁸). A részességet elismerők álláspontja szerint lehetséges a felbujtás, mint részesi cselekmény, abban az esetben, ha valaki mást bír rá arra, hogy harmadik személyt öngyilkosságra rábeszéljen, illetőleg ehhez segítséget nyújtson (Edvi Illés¹⁹).²⁰

Véleményem szerint a felbujtás lehetséges, hiszen ebben az esetben egy harmadik személy bírja rá a tettest egy bűncselekmény elkövetésére, ami az öngyilkosságban közreműködés, ami járulékosági kritériumnak ezzel eleget tesz. Hasonló a megítélésem a bűnsegédi magatartást illetően, t.i. az olyan bűnrészesi cselekményhez is járulhat, amit adott esetben elkövetési magatartásként már befejezett bűncselekményként értékel a jogalkotó.

A több személyt érintő öngyilkosságok

Napjainkban egyre többször fordul elő a csoportos öngyilkosság, valamint a több ember életét követelő szuicidum. Ennek tekintetében fontosnak tartom az efajta cselekmények vizsgálatát. Vizi János véleménye alapján ezen belül 4 főbb alcsoportot különíthetünk el.

1. Olyan személy kapcsolódik be az öngyilkosságba, akinek nincs „életeldobási” szándéka.
2. Az egyén olyan elkövetési módot választ, ami más személyre is kiterjed, és ezen személyek közömbösek vagy ismeretlenek számára. Ilyennek tekinthetők például a balesettel vegyes öngyilkosságok.
3. Minden érintett többé-kevésbé öngyilkossági szándékkal működik közre, általában a végrehajtásban erősítik egymást (közvetve vagy közvetlenül).
4. A szuicid elhatározás előtt vagy után emberölési szándék is kialakul. Például.: mást is megöl valamilyen cél elérése érdekében, amihez a saját halála is hozzájárul.²¹

Témám szempontjából az első és a harmadik eset jelentős. Az első kategórián belül két szélső határt lehet meghúzni: az egyik oldalon az eutanázia, a másikon az öngyilkosságba „kergetés” áll. Ide tartoznak az ún. asszisztált öngyilkosságok is, amely fogalom alatt azokat a cselekményeket értjük, amelyek a meghalni vágyót a túlvilágra segítik, de nem kórházi keretek között.²² A harmadik alcsoportba a kölcsönös szándékerősítésre helyeződik a hangsúly. Manapság erre az internet a

¹⁸ KIS-HOLLÁN 2008. 63. In: BELOVICS 2014. 202. In: BÉRCES 2015. 9.

¹⁹ EDVI 1894. 411. In: BELOVICS 2014. 201. In: BÉRCES 2015. 9.

²⁰ BÉRCES 2015. 9.

²¹ VIZI 2013. 299. – 300.

²² VIZI 2013. 301. – 302. Megjegyzendő, hogy az asszisztált öngyilkosság fogalmat az eutanázia szinonimájaként is használják.

„legkiválóbb” fórum, ahol chatszobákon és erre a célra létrehozott weboldalakon keresztül segítik egymást az elkövetők. A média ebbe a kategóriába sorolta a tavaly nagy visszhangot kapó Kék Bálna nevű internetes játékot is, viszont ezek az állítások hatásági megerősítést nem nyertek.²³

A szabályozás ideáltípusai

Filó Mihály alapvetően kétféle modellt vázol fel: az egyik bünteti a quasi-részesi magatartás, a másik alapján nincs büntetése a támogatásnak. Az előbbi modellt követi többek között az osztrák, a francia, az olasz illetve a magyar szabályozás. A büntethetőséget objektív feltételhez köti, az öngyilkosság megkísérléséhez. Utóbbi típusba tartozik például a belga, holland és a svájci büntetőtörvény. Ezek az országok azt az elvet vallják, hogy az élet feletti rendelkezési jog a szuicid magatartásra is kiterjed, így a védett jogi tárgy (az öngyilkossági szándék befolyástól mentes kialakítása) a támogatással nem sérül, ha valaki saját elhatározásából vet véget az életének, és ehhez esetleg más személy nyújt segítséget.²⁴ Svájcban a szabályozás annyira liberális, hogy különféle ápolási intézmények létesültek, amelyek az öngyilkosságot lehetővé tevő módszereket és eszközöket biztosítanak a meghalni vágyóknak. Azt viszont erősen hangsúlyozzák, hogy az öngyilkosnak minden esetben ítélőképesnek kell lennie. Abban az esetben, ha a szándék kialakításában más valaki is szerepet játszott büntetőjogi felelősségre vonásra kerül sor.²⁵

Az eutanázia és az öngyilkosságban közreműködés kapcsolata

A két fogalom szorosan kapcsolódik egymáshoz. Az aktív eutanázia az öngyilkosságban közreműködés iskolapéldája is lehetne, ám hazánkban tiltott. A passzív eutanázia a beteg életfenntartó, életmentő beavatkozások visszautasításának jogát foglalja magában, ezt az egészségügyről szóló törvény (továbbiakban: Eütv.) lehetővé teszi.²⁶ Az eljárás komplex, és egyáltalán nem a beteg életének végnapjait megkönnyítő, sokkal inkább azt még plusz terhekkel súlyosító. Emellett maga az egészségügyi személy tevékenysége tényállásszerű is lehet, ennek ellenére mégis büntetlen marad. Azt mondhatjuk tehát, hogy a passzív eutanázia szabályozásakor a jogalkotó áttöri egy megadott szintig az emberi élet elvételének általános tilalmát. Ugyanis a 23. §-ban a törvény a „megszüntetés” szófordulattal él a beavatkozásra nézve, amelynek értelmezése nem teljesen egyértelmű.

²³ A játék lényegét egy feladatsor teljesítése jelentette, amelynek legutolsó cselekménye az öngyilkosság volt.

²⁴ FILÓ 2016. 122.–123.

²⁵ FILÓ 2011. 201.

²⁶ 1997. évi CLIV. tv. (Eütv.) 20. § (3)

A megszüntetés, mint tevékenység inkább aktív, mintsem passzív magatartást feltételez, amely már megfeleltethető a Btk. 162. §-ában foglalt tényállásnak. Épp ez miatt tesz Filó Mihály javaslatot a törvényszöveg módosítására, ez a feladat azonban még várat magára.²⁷

Az EJEB állásfoglalása

Az Emberi Jogok Európai Bírósága az Emberi Jogok Európai Egyezményének 2. cikkéből²⁸ levezette az államok életvédelmi kötelezettségét. Ez egyben kriminalizációs kötelezettséget is jelent, így a deklaráló országok kötelesek tényállást alkotni azokra az magatartásokra, amelyek az élethez való jogot sértik vagy veszélyeztetik.

A Pretty vs. UK ügyben a Bíróság kimondta, hogy a 2. cikket nem lehet elmentésen értelmezni, vagyis az élethez való jog nem foglalja magába az élettől való megválás szabad megválasztását. A felperes ugyanis férje keze által kívánt meghalni súlyos betegségére hivatkozva. Halála előtt biztosítani kívánta, hogy férjét ezért később ne vonják felelősségre, de sem az Egyesült Királyságban, sem Strasbourghban nem adtak helyet a kérelemnek.²⁹

Összegzés

Az öngyilkosságban közreműködés büntetésének hatályos deklarációja a mai napig megosztottá teszi a büntetőjogi felfogást. Számos szerző hívja fel a figyelmet a hatályos Btk. ide vonatkozó passzusainak félreértésekre okot adható mivoltára. Így, ahogy a fentiekben is kifejtettem indokoltá válhat a jelenlegi törvény módosítása. Továbbá abban is megoszlanak a vélemények, hogy tettesi vagy részesi cselekményként értékelhetjük-e. Ez a furcsa kettősség teszi a deliktumot igazán különlegessé és érdekessé. Amit biztosan leszögezhetünk az az, hogy jelen állás szerint a jogalkotó nem engedi meg más személy számára az élet megszakítására való rábírást, sem az ehhez történő segítségnyújtást.

Irodalomjegyzék

BATÓ 2013 = BATÓ Szilvia: Az öngyilkosság a régi magyar büntetőjog-tudományban. In: Filó Mihály (szerk.): Halálos bűn és szabad akarat. Medicina Kiadó, Budapest, 2013. 72.-87.

²⁷ FILÓ 2016. 132.

²⁸ „A törvény védi mindenkinek az élethez való jogát.”

²⁹ Filó: Az eutanázia... 307.o.

- BELOVICS 2014 = BELOVICS Ervin: Az öngyilkosság büntetőjogi értékelésének sajátosságai. *Magyar Jog* 2014/4. 193.-202.
- BÉRCES 2015 = BÉRCES Viktor: A rábírás mint elkövetési magatartás értelmezésének kérdései részesség, illetőleg öngyilkosságban közreműködés esetén. *Jogelméleti Szemle* 2015/1. 2.-12.
- EDVI 1894 = EDVI Illés Károly: A Büntető Törvénykönyv magyarázata. Második Kötet. Második teljesen átdolgozott kiadás. Révai testvérek, Budapest, 1894
- FILÓ 2016 = FILÓ Mihály: Az asszisztált öngyilkosság és az életvégi döntések Európában – tettesség, részesség, önrendelkezés. *Állam – és Jogtudomány* 2016/4. 120.-134.
- FILÓ 2011 = FILÓ Mihály: Az öngyilkosságban közreműködés és a részesség tana. In: Tanulmányok Tóth Mihály professzor 60. születésnapja tiszteletére. Pécs, 2011. 191.-201.
- FILÓ 2009 = FILÓ Mihály: Az eutanázia a büntetőjogi gondolkodásban. ELTE Könyvkiadó, Budapest, 2009
- KIS-HOLLÁN 2008 = KIS Norbert – HOLLÁN Miklós: A magyar büntetőjog tankönyve. Magyar Közlöny Lap-és Könyvkiadó, Budapest, 2008
- NÓTÁRI 2013 = NÓTÁRI Tamás: Az öngyilkosság kérdésköre a római büntetőjogban. In: Filó Mihály (szerk.): Halálos bűn és szabad akarat. Medicina Kiadó, Budapest, 2013. 101.-116.
- TÓTH-NAGY 2014 = TÓTH Mihály-NAGY Zoltán (szerk.): Magyar büntetőjog. Különös rész. Osiris Kiadó, Budapest, 2014
- VIZI 2013 = VIZI János: A több személyt érintő öngyilkosságok néhány esete, jellemzője. In: Filó Mihály (szerk.): Halálos bűn és szabad akarat. Medicina Kiadó, Budapest, 2013. 298.-312.

Nemzetközi kapcsolatok Európában az utrechti békét követően, 1714-1720

Különös tekintettel a korszak nemzetközi szerződéseire

Európa nagyhatalmai az utrechti béke után (1714-1715)

Az utrechti béke a spanyol örökösödési háborút ugyan a hatalmas birodalom felosztása révén kompromisszumos úton zárta le, ezzel a rendezéssel azonban az eredeti két trónkövetelő egyike sem volt elégedett, törekvéseik pedig annak felborítására irányultak. A francia Bourbon-ház sarja – XIV. Lajos király unokája –, V. Fülöp ugyan megtarthatta a spanyol trónt (az esetleges francia örökösödésről ennek megfelelően lemondott), azt azonban nem volt hajlandó elfogadni, hogy hatalmát az anyaországra és az amerikai gyarmatbirodalomra korlátozzák. A korábban a spanyol koronához tartozó többi tartományt – Dél-Németalföld (Belgium), Lombardia (Milánó központtal), Nápolyi Királyság és Szardínia – ugyanis a másik királyjelölt, VI. (Habsburg) Károly császár, osztrák uralkodó kapta meg, mint a spanyol örökség rá eső részét. Ő azonban továbbra sem ismerte el Fülöpöt királynak (békét sem kötött vele), trónját pedig sajátjának tekintette. Az osztrák-spanyol ellentét gyújtópontja az Itália felett gyakorolt befolyás kérdése lett. A császár az Utrechtnben neki ítelt tartományokat továbbiakkal kívánta gyarapítani. Elsősorban a spanyol örökségből a savoyai hercegi háznak jutott Sziciliát szerette volna megszerezni, melyért cserébe Savoyát Szardínia átengedésével kárpótolta volna. Ez a szándéka azonban elmentéses volt a békeszerződéssel, mely Szicília esetében fenntartotta a spanyol király azon jogát, hogy a sziget örökösök hiányában őrá száll vissza, éppen ezért annak bárminemű elidegenítését a Savoyai-ház számára megtiltotta.¹ Továbbá szemet vetett a Toszkánai és a Pármai hercegségekre is, melyek trónjának megüresedése – utódok hiányában – a regnáló uralkodók halála után esedékes volt. Mivel pedig a Német-római Birodalom részeként jogilag mindkét tartomány a császár hűbérúri hatalma alá tartozott, Károly arra készült, hogy a visszaháramló hűbért megtartja saját háza számára. Eközben V. Fülöp is leginkább az itáliai spanyol befolyás helyreállítását ambicionálta, amiben mellette állt pármai kegyence, Giulio Alberoni bíboros és a pármai hercegi házból származó máso-

¹ TREATIES 1772. 176.

dik felesége, Farnese Erzsébet – aki származása révén ugyancsak igényt tartott a toszkánai és páрмаi hercegségek öröklésére.²

Mindeközben Franciaországban és Angliában egyaránt trónöröklési viszályok gyengítették a kormányzat stabilitását. 1714 augusztusában Anna királynővel kihalt a Stuart-ház protestáns ága, a brit trónt pedig az 1701-es „rendezési törvény” (Act of Settlement) értelmében a hannoveri választófejedelem (I. Jakab nőági dédunokája) örökölte I. György néven. Csakhogy akadt egy másik jelölt is, aki születése révén szilárdabb igényt formálhatott a trónra: az 1688-ban elűzött II. Jakab király fia (Anna királynő öccse), Jakab Eduárd. Ő azonban apjához hasonlóan katolikus vallású volt, ezért az angol trónöröklésből kizárták, így híveivel franciaországi emigrációban várta a kedvező alkalmat apja trónjának visszaszerzésére. Bár az utrechti békében a francia király vállalta, hogy elismeri a protestáns örökösödést Angliában és semmilyen formában nem támogatja a katolikus trónkövetelőt,³ valójában mégis minden tőle telhető informális segítséget megadott neki. Magát Jakab Eduárdot ugyan nem engedhette be országába, azonban a közeli Lotaringiában gondoskodott számára lakóhelyről, miközben hívei szabadon jártak-keltek Párizsban. Az emigráns és otthonmaradt jakobiták (ahogy a trónkövetelő híveit nevezték) Párizsból vezényelt szervezkedése pedig egyáltalán nem volt veszélytelen a Hannoveri-ház számára, ahogy azt az 1715. szeptember 6-án Skóciában kitörő felkelésük is bizonyította. Ennek során – a párizsi kormány szemhunyása mellett – francia kikötőkből indítottak sikertelen partraszállási kísérleteket Dél-Anglia irányába, sőt decemberben maga az ellenkirály is partra szállt Skóciában – hogy egy bő hónappal később visszahajozzon Franciaországba. Az erélytelen felkelést a hatóságok ugyan viszonylag könnyedén leszerelték, az ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy Párizs együttműködése nélkül – a protestáns uralkodóházra nézve állandó fenyegetést jelentő – jakobita kérdés nem rendezhető.⁴

Miközben Franciaország közreműködött az angol trónviszály szításában, rövidesen maga is hasonló helyzetbe került. XIV. Lajos 1715. szeptemberi halálával a trón örököse egyetlen életben maradt fiú utóda, dédunokája, az ekkor mindössze öt éves XV. Lajos lett. Mivel a spanyol trónra ültetett V. Fülöp volt születése révén az öröklési rendben soron következő személy (XV. Lajos nagybátyja), így bejelentette igényét a gyermekkirály melletti régensi szerepre, és magát tekintette örökösének is, amennyiben nem érné meg a felnőttkort. Mindezeket a jogokat azonban a sorban utána következő rokon, a néhai király unokaöccse, Fülöp orléans-i herceg szerezte meg magának, aki joggal hivatkozott arra, hogy az utrechti rendezés részeként V. Fülöp lemondott a francia trónhoz fűződő minden jogáról – amit azonban a spanyol király utólag nagyvonalúan érvénytelennek nyilvání-

² HASSALL 1907. 39-40.; WILLIAMS 1952. 165-166.

³ IV-V. cikkelyek. CHALMERS 1790. 343-344.

⁴ ROBERTSON 1919. 24-26.; WILLIAMS 1952. 144-145., 151-6.

tott. A kérdés a francia politikai elitet is megosztotta, így a régens kormányzatának stabilitását egy erős spanyolbarát ellenzék is gyengítette.⁵

Új szövetségi rendszerek formálódása (1715-1716)

Miközben tehát a nagyhatalmak közül Spanyolország és Ausztria a nemzetközi status quo megváltoztatására törekedett (akár fegyveres úton is), addig Franciaország és Anglia a rivális trónkövetelők jelentette veszély fényében inkább a béke fenntartásában volt érdekelt. Mivel a háború alatti szövetségi rendszerek széthullottak, szabad út nyílt új hatalmi kombinációk kialakulása számára.

Amellett, hogy I. György elsődleges prioritása természetesen az angol trón megóvása volt jakobita riválisával szemben, német választófejedelmi minőségéből adódóan külpolitikáját egy másik fejlemény is befolyásolta. Az Európa északkeleti hadszínterén az itt tárgyaltakkal egyidejűleg dúló „nagy északi háború” keretében a svédek több németországi birtoka is ellenségeik kezére került. Ilyenek voltak a Brémai és Verdeni Hercegségek is, melyeket 1712-ben dánok szálltak meg. György szempontjából mindez azért volt érdekes, mert a két hercegség éppen Hannover és a Weser, illetve az Elba folyók torkolatvidéke (tehát az Északi-tenger) közé ékelődött, így a választófejedelemség számára különös geopolitikai értékkel bírt. A király 1715 májusában meg is vásárolta őket a dánoktól és megvédésük érdekében hadba szállt Svédország ellen – közvetve Angliát is bevonva a konfliktusba. (Az angol külpolitika északi vonatkozásainak bővebb taglására jelen tanulmányban nem nyílik terünk.) Bréma-Verden kérdése azonban Györgyöt – és személyén keresztül Angliát is – a császárhoz kapcsolta, hiszen a Német Birodalom legfőbb hűbéruraként ő szentesíthette Hannover területi nyereségeit. A hannoveri hercegek pedig egyébként is hagyományosan császárhű külpolitikai irányvonalat vezettek.⁶

Anglia számára tehát kézenfekvőnek látszott az 1701-ben kötött – majd tíz évvel később a franciákkal kötendő különbéke érdekében magára hagyott – osztrák-holland szövetségi rendszerének, az ún. „Nagy Szövetségnek” a helyreállítása. Ez a célkitűzés azonban a megváltozott viszonyok között nem volt problémamentes, mindenekelőtt a két korábbi szövetségese között kialakult feszültség miatt, melynek tárgya Belgium volt. Miközben ugyanis az utrechti békében Spanyol Németalföldet a császárnak ítélték, a tartományra a hollandok saját országuk biztonsága szempontjából „védműként” (barrier) tekintettek, hogy egy esetleges újabb francia támadás esetén – Belgiumot mintegy pufferként használva – az ellenséget már saját határaik előtt fel tudják tartóztatni. Hollan-

⁵ CHANCE 1909. 25.; HASSALL 1907. 55.; LEADAM 1912. 273.; ROBERTSON 1919. 23.; WILLIAMS 1952. 159.

⁶ CHANCE 1909. 21-24.; HASSALL 1907. 41-42.; LEADAM 1912. 272-3.; ROBERTSON 1919. 22.

diának ezt az igényét már a Nagy Szövetség 1701-es alapító okirata is jogosnak ismerte el, de a kivitelezés mikéntjét későbbre utalta.⁷ VI. Károly azonban utólag vonakodott elfogadni, hogy saját tartományában egy másik hatalom jogai bármilyen mértékben is korlátozzák szuverenitását. Angol közvetítéssel végül sikerült megállapodást kicsikarni a felek között, melyet az 1715. november 15-i háromoldalú „védműszerződés” rögzített. A szerződés a háború előtti megállapodásokra hivatkozva úgy rendelkezik, hogy a tartományban 30-35 ezer fős állandó helyőrségnek kell állomásoznia, melyet Ausztria és Hollandia 3-2 arányban közösen szolgáltató. Az idegenben szolgálatot teljesítő holland helyőrségek számára hét helységet jelölnek meg (a továbbiakban már ezek összességét nevezik „védműnek”). A helyőrséggel járó költségeket mindkét hatalom maga állja, a császár azonban – mivel a holland idegenlégiósok tulajdonképpen az ő tartományát védik – köteles évi 500 ezer koronát folyósítani Hollandia részére.⁸ VI. Károly mindezt neheztelve vette tudomásul, Szicília megszerzéséhez ugyanakkor nem nélkülözhetette a brit flotta támogatását. Ilyen körülmények között az angol diplomácia csak kétoldalú szerződéseket tudott kötni külön a holland (1716. február 6.) és külön az osztrák kormánnyal (1716. május 25.).⁹

A Westminsterben létrejövő angol-osztrák védelmi szövetség keretében a felek nem csak azt vállalták, hogy ellenséges támadás esetén fegyverrel is (8 ezer gyalogos és 4 ezer lovas) egymás segítségére sietnek, hanem azt is, hogy ez a kötelezettség a már meglévő birtokokon túl azokra a területekre is vonatkozik, amiket „ennek a védelmi szövetségnek az időtartama alatt kölcsönös egyetértéssel megszerznek”. Ez a passzus alig félreérthetően a császár szicíliai és a király brémai ambícióinak támogatására vonatkozott.¹⁰

De nem Anglia volt az egyetlen hatalom, mely saját bizonytalan helyzetét szövetségi politika révén kívánta stabilizálni, és hamarosan két jelentkező is akadt London barátságára: XIV. Lajos halálát követően Párizs és Madrid viszonya a francia trón öröklésének kérdésében ellenségesre fordult (ahogy azt már fentebb bemutatuk), ebben a helyzetben pedig mindkét fél Anglia megnyerésével kívánta pozícióit erősíteni. Ennek a politikának az eredményeként kötött meg az 1715. december 14-i angol-spanyol kereskedelmi szerződés és az 1716. május 26-i ún. „asiento-szerződés”, melyek amellet, hogy garantálták Anglia számára az Utrechtben elnyert kereskedelmi kiváltságokat – melyek közül a legjövődelmesebb a Nyugat-Indiák afrikai rabszolgákkal való ellátásának monopóliuma (az „Asiento de Negros”) volt –, további kedvezményeket is tettek. A spanyol-angol közeledésnek ugyanakkor határt szabott, hogy I. György számára Bréma megszerzése miatt mindvégig elsődleges maradt a császárral ápoló jó vi-

⁷ IX. cikkely. TREATIES 1772. 44.

⁸ III-IV. és XIX. cikkelyek. TREATIES 1772. 253-4. 264.

⁹ CHANCE 1909. 22-23.; HASSALL 1907. 44.; LEADAM 1912. 272.; ROBERTSON 1919. 28.

¹⁰ TREATIES 1772. 277-279.

szony, ami az osztrákellenes itáliai terveket szövögető Alberoni minden kedvező ajánlatát felülírta.¹¹

Több siker koronázta viszont a franciák közeledési kísérleteit. Orléans-i Fülöp régens bizalmasát, Guillaume Dubois abbét 1716 nyarán Hannoverbe küldte tárgyalni, melynek eredményeként James Stanhope angol külügyminiszterrel augusztusban alá is írtak egy előzetes konvenciót. Ennek alapján kötötték meg november 28-án Hágában a francia-angol védelmi szövetséget, mely a hollandok január 4-i csatlakozásával hármasszövetséggé bővült. A francia kormány ebben (ismét) vállalta, hogy eléri a jakobita trónkövetelő távozását Avignonból az Alpokon túra és semmilyen módon nem támogatja annak híveit, (II.) továbbá valamennyi szövetséges hozzájárult, hogy nem nyújtanak menedéket egymás lázadó alattvalói számára. (III.) Vállalták, hogy fenntartják az utrechti béke azon rendelkezéseit, melyek az angol és a francia trónöröklés rendjét szabályozták, tehát hogy nem ismerik el Jakab Eduárd és V. Fülöp trónigényét. (V.) Arra az esetre, ha a szövetségesek egyikét támadás érné egy ellenséges hatalom részéről, vállalták, hogy akár katonai erővel is – 8 ezer gyalogos és 2 ezer lovas (a hollandoktól csak fele ennyi) – segítséget nyújtanak a megtámadottnak. (V-VI.) A fegyveres segítségnyújtás elvét azokra az esetekre is kiterjesztették, ha valahol a törvényes örökösödéssel szemben belső felkelés törne ki. (VII.)¹²

Diplomáciai erőfeszítések a béke fenntartására (1717-1718)

1716-ban tehát Anglia egy év leforgása alatt mindjárt két párhuzamos szövetségi rendszert is kiépített – egyet az osztrákokkal, egyet pedig a franciákkal –, ezek egyesítését egyetlen nagy szövetségben azonban a Párizs és Bécs közötti ellenszenv (egyelőre) lehetetlenné tette. Az viszont közös volt mindkettőben, hogy Angliát Spanyolországgal állították szembe, hiszen a császár V. Fülöpöt itáliai befolyásától fosztotta meg, a régens pedig a francia trón öröklésének jogától. Ahogy azt az 1715-1716 folyamán kötött kereskedelmi megállapodások is tükrözik, London nem eredendően volt ellenséges Madriddal szemben, saját érdekei azonban olyan hatalmakhoz közelítették, melyek Fülöppel hadilábon álltak: A császár jóindulata Bréma megszerzése szempontjából volt nélkülözhetetlen, a régensre pedig a jakobiták távoltartásához volt szükség. Az angol szövetségi politika végeredményeként viszont Spanyolország elszigetelődött Európában, mivel a nagyhatalmak közül egyedül neki nem sikerült szövetségest találnia.

A törékeny békét leginkább az Itália ellenőrzéséért és a madridi trónért folyó osztrák-spanyol viszály fenyegette, ezért angol részről Stanhope már 1716 során

¹¹ CHANCE 1909. 25.; HASSALL 1907. 40-41.; LEADAM 1912. 273.

¹² CHANCE 1909. 26-27.; HASSALL 1907. 42-43., 46.; LEADAM 1912. 277-278.; WILLIAMS 1952. 160-161.

közvetítéssel próbálkozott, és felvázolt egy lehetséges javaslatot a területi viták rendezésére. A tervezet szerint VI. Károlynak le kellene mondania spanyol trónigényéről Fülöp javára, cserébe viszont megkapná a hón áhított Szicíliát, melyért a Savoyai-házat Szardíniával kárpótolnák; a spanyolok megnyerését pedig attól remélték, hogy a páрмаi herceg örököséként V. Fülöp és Farnese Erzsébet legidősebb fiát, Károlyt jelölnék meg. Az angol előterjesztést elsőként a szövetséges osztrákoknak mutatták be novemberben, majd Hannoverben titkos kétoldalú tárgyalásokon vitatták meg. Ezek során azonban a császár az ajánlatot elvetette, mivel sem spanyol trónigényét, sem itáliai ambícióit nem kívánta feladni, így a tárgyalások megrekedtek. Stanhope ezt követően másik szövetségesét, Párizst is tájékoztatta tervéről.¹³

Miközben a diplomaták a háború elkerülésén fáradoztak, egy jelentéktelen affér miatt mégis a fegyvereké lett a főszerep. Miután Milánóban az osztrák hatóságok foglyul ejtettek egy Madridba igyekvő magas rangú spanyol funkcionáriust, a spanyol király nem volt hajlandó szó nélkül elmenni az incidens mellett, ezért bosszúból 1717. július-augusztus folyamán flottatámadást indított a császár birtokát képező Szardínia ellen, novemberre pedig az egész szigetet ellenőrzése alá vonta. A kölcsönös védelmi szövetség alapján Anglia köteles lett volna a császár segítségére sietni, aki ezt saját flotta hiányában kérvényezte is, a katonai segítségnyújtás azonban elmaradt. A spanyolok aktivizálódása viszont új lendületet adott az osztrák ellenállás miatt korábban holtpontra jutott békeközvetítési tárgyalásoknak, melyekben immár a franciák is kezdeményező szerepet vállaltak.¹⁴

Az 1717 októberétől Londonban folytatott francia-angol egyeztetés eredményeként november 23-án egy közös rendezési javaslatot tettek le az osztrák diplomácia elé. Eközben a spanyolok a franciák osztrákellenes érzelmeire alapozva próbálták meg a régenst egy lehetséges szövetséghez megnyerni – még Belgium átengedését is meglebegtetve –, de ezt végül Dubois személyes fellépése elhárította. Az angol-francia béketervet – mely immár francia kezdeményezésre Toszkánát is a spanyol hercegnek ígérte – Madridban 1718 márciusában mutatták be; Alberoni azonban azt kereken visszautasította.¹⁵

A továbbra is vonakodó osztrákok meggyőzésére a tárgyalásokat Bécsbe tették át, ahol csak 1718 áprilisára sikerült a császár részéről kedvező álláspontot kicsikarni. Mire azonban júniusra már a franciákat is tájékoztatni tudták az át-törésről, az osztrák irányvonal ellenzői a régenst újra elbizonytalanították. Ezért június végétől Stanhope személyesen tárgyalt Párizsban, melynek eredményeként az ellenzőket visszaszorították és július 18-án aláírtak egy kétoldalú egyezményt a császár és a spanyol király között kötendő béke feltételeiről. Eszerint szerződéstervezetüket ultimátumként terjesztik elő a császárnak, és azon már

¹³ CHANCE 1909. 29.; HASSALL 1907. 49-50.; LEADAM 1912. 280.

¹⁴ CHANCE 1909. 29.; HASSALL 1907. 49.

¹⁵ CHANCE 1909. 29-30.; HASSALL 1907. 51-52.; LEADAM 1912. 281.

semmit sem engednek változtatni. Egyúttal kötelezik magukat, hogy amint a császár megbízottja megkapja a felhatalmazását, Londonban a mellékelt tervezet alapján megkötik a végleges szerződést.¹⁶

Amíg azonban a diplomaták egyik fővárosból a másikba ingáztak a béke-tervezettel, a spanyol vezetés – mely tehetetlenül nézte, ahogy a három másik nagyhatalom egyre közelebb kerül ahhoz a megállapodáshoz, melyet aztán közös erővel akartak rákényszeríteni – ismét a tettek mezejére lépett. Júniusban megindította hajóhadát Szicília ellen és a sziget nagy részét július 5-re birtokba is vette. Egyoldalú lépésével azonban csak rontott saját helyzetén, mivel az invázió hírére végül Ausztria is engedett az angol-francia ultimátumnak. Így augusztus 2-án Londonban a három nagyhatalom védelmi szövetségre lépett egymással az eredeti angol-francia béketervezet végrehajtására.¹⁷

A négyes szövetség (1718-1720)

Bár az így létrejövő hatalmi kombinációt közkeletűen négyes szövetségként (Quadruple Alliance) emlegették, valójában csak három szerződő fél alkotta. Amint ugyanis azt a szerződéshez csatolt első „külön cikkelyben” is megfogalmazták, a megállapodást eljuttatták a holland kormánynak is, és szerintük „az elkötelezettség, amit a köztársaság mutatott a köznyugalom (public tranquility) visszaállítására és fenntartására, nem hagy kétséget afelől, hogy készségesen csatlakozni fognak hozzá”. Ezért a szövegben a hollandokat is szerződő félként nevesítették, „abban a biztos reményben, hogy amint a kormányzatuk szokásos formái lehetővé teszik, csatlakozni fognak”. Amennyiben azonban erre mégsem kerülne sor, az a szerződés érvényességét nem érinti, és a másik három fél ugyanúgy végrehajtja a benne foglaltakat.¹⁸

A „szövetségi szerződés a közbéke (public peace) rendezésére” címet viselő dokumentum három fő részből tevődött össze: tartalmaz két békeszerződés-tervezetet – a császár és a spanyol király, illetve a savoyai herceg között –, valamint egy kölcsönös védelmi szövetségről szóló szerződést az aláíró hatalmak között. A császár és V. Fülöp között kötendő béke keretében Madrid köteles az általa megszállt Szardíniát visszaszolgáltatni VI. Károlynak, (I.) aki ellenben vállalja, hogy lemond spanyol trónigényéről és elismeri V. Fülöpöt királynak. (II-III.) Ezért cserébe Spanyolország végleg lemond az utrechti békében elcsatolt németalföldi és itáliai birtokairól. (IV.) A szerződésszöveg megállapítja továbbá, hogy a toszkánai és pármái hercegi házak kihalása esetén az örökösödés kérdése újabb itáliai háború kitörésével fenyeget, mivel a spanyol királyné származása jogán,

¹⁶ CHANCE 1909. 30-1.; HASSALL 1907. 51-2.; TREATIES 1772. 297.

¹⁷ CHANCE 1909. 31-33.; HASSALL 1907. 53-4.; LEADAM 1912 281.

¹⁸ TREATIES 1772. 324-325.

míg a császár hűbéri jogon követeli magának a hercegségeket. Ennek elébe menve kijelenti, hogy valamennyi szerződő fél elismeri a hercegségeket a Német-római Birodalom fiági hűbéreinek, a császár azonban hozzájárul, hogy a hercegségek trónjának megüresedése esetén Farnese Erzsébet legidősebb fia örökölje azokat – fenntartva, hogy a herceg nem lehet egyidejűleg spanyol király is. (V.)

A savoyai herceg és a császár között kötendő béke központi eleme Szicília és Szardínia szigeteinek elcserélése egymás közt. Ennek keretében a herceg átadja Sziciliát Károlynak, cserébe viszont megkapja tőle – a spanyolok által visszaszolgáltatott – Szardíniát. A spanyol királynak az – az utrechti békében garantált – joga, miszerint a Savoyai-ház kihalása esetén Szicília őrá háramlott volna vissza, ezáltal elveszik; megkapja viszont ugyanezt a jogot Szardíniára. (I-II.) A császár elismeri a hercegnek azt – az Utrechtben szerzett – jogát, hogy a spanyol trón újabb megüresedése esetén az ő háza örökli azt; azzal a feltétellel, hogy az itáliai tartományok nem egyesíthetők egy személyben Spanyolországgal. (IV.)

A békeszerződés-tervezetek után egy négyoldalú védelmi szövetségi szerződés következik a császár és a tervezetet előterjesztő három hatalom (Anglia, Franciaország és Hollandia) között. Ennek keretében a felek elkötelezik magukat az utrechti és badeni békék érvényének fenntartása mellett – azokat a pontokat leszámítva, amiket a fenti békeszerződések a „közjó” (publick good) érdekében módosítottak. A résztvevők kölcsönös kezességet vállalnak egymás birtokaiért, melyek védelmét külső támadás esetén fegyveres segítségnyújtással (8 ezer gyalogos és 4 ezer lovas, a hollandoknak csak feleennyi) is biztosítják. A szerződéshez csatolt titkos cikkelyekben rögzítik, hogy Spanyolországnak és Savoyának három hónap gondolkodási időt adnak az eléjük terjesztett feltételek elfogadására – remélve, hogy a császár példáját követve ők is „mérséklék szenvedélyeiket és az emberiségre (humanity) való tekintettel a saját magánvéleményüknél többre becsülik a köznyugalmat (publick tranquility)”. Amennyiben azonban erre mégsem kerülne sor, akkor a szerződő felek – a kölcsönös védelmi szövetség keretében – egyesítik erőiket, hogy „meggyőzzék őket a feltételek elfogadásáról és végrehajtásáról”. Utóbbi esetben azonban a spanyol Bourbonok elesnek a számukra felkínált itáliai hercegségek öröklésétől, és azokkal a császár szabadon rendelkezhet (de nem egyesítheti őket egyéb itáliai birtokaival).¹⁹

A négyes szövetség megkötésével tehát összeállt egy háromhatalmi koalíció, melynek célja az általuk diktált feltételek elfogadtatása volt Spanyolországgal – akár fegyveres harc árán is. Anglia már a tárgyalásokkal egyidejűleg – a császár kérésének eleget téve – Sir George Byng vezetésével egy húsz sorhajóból álló flottát küldött a Földközi-tengerre azzal az utasítással, hogy bármi áron fékezze meg a spanyolok hódító törekvéseit. Ugyanerre szólította fel Alberonit az augusztus 12-én személyesen Madridba érkező Stanhope is, aki arra próbálta rábeszélteni a spanyolokat, hogy fogadják el a négyes szövetség által diktált feltételeket.

¹⁹ TREATIES 1772. 301-324.

Alberoni azonban sem az itáliai hercegségek öröklése, sem – a Stanhope által külön felkínált – Gibraltár átengedése nem ingatta meg. A bíboros a Szicília védelmére rendelt angol flottáról is csak annyit nyilatkozott, hogy Byng admirális végrehajthatja, amire utasították. Ironikus módon erre ekkor már sor is került; az angol tengernagy ugyanis, miután fegyverszüneti ajánlatát elutasították, az augusztus 11-i Passero-foki ütközetben elsüllyesztette a spanyol hajóhadat. Mikor a csata híre szeptember elején Madridba ért, Alberoni válaszul elrendelte, hogy a spanyol kikötőkben minden brit hajót és árut foglaljanak le. Erre válaszul az angolok megtorló intézkedéseket foganatosítottak.²⁰

Spanyolország tehát az ellenállást választotta a ráerőszakolt békefeltételekkel szemben, a négyes szövetség katonai és diplomáciai túlerejével szemben azonban vállalkozása kudarcra volt ítélve. A több fronton is támadó ellenséggel szemben nem tudott kellő haderőt felvonultatni, a diplomáciai elszigeteltségből való kitörésre tett kísérletei – angolelleses svéd-orosz koalíció szervezése, összeesküvés Párizsban a régens megbuktatására, a jakobitákkal közösen indított invázió Anglia ellen – pedig sorra elbuktak. Eközben az angolok hathatós közreműködésével 1718 júliusában megkötött pozsareváci osztrák-török béke lehetővé tette, hogy a császár Itáliába csoportosítsa át erőit, és megkezdje a megszállt Szicília visszafoglalását. Novemberre Savoya is feladta az ellenállást, és Londonban aláírta csatlakozását a négyes szövetséghez. Végül 1718-1719 fordulóján előbb Anglia, majd Franciaország is formális hadüzenetet küldött Madridnak. Alberoni reményei ezzel mind szertefoszlottak, ami 1719. decemberi bukásához vezetett. Spanyolország végül 1720. február 17-én Hágában aláírta az elé terjesztett feltételek elfogadását.²¹

A négyes szövetség projektjét tehát siker koronázta; elkerülték az újabb kontinentális méretű háborút és tartósították az Utrechtben létrejött békét (módosításokkal). A négyhatalmi formáció azonban hosszabb távon nem bizonyult működőképesnek. Miután ugyanis legfőbb célját, a spanyolok meggyőzését teljesítette, ismét felszínre kerültek a résztvevők közötti érdekellentétek, melyek a további közös fellépést lehetetlenné tették.

Felhasznált források és szakirodalom

- ARMSTRONG 1892 = ARMSTRONG, Edward: Elisabeth Farnese, the Termagant of Spain. London, 1892.
CHALMERS 1790 = CHALMERS, George (szerk.): A collection of treaties between Great Britain and other powers. Vol. I. London, 1790.
CHANCE 1909 = CHANCE, J. F.: The foreign policy of George I. In: The Cambridge modern history. Volume VI. Cambridge, 1909. 21-39.

²⁰ CHANCE 1909. 31-33.; HASSALL 1907. 53-4.; LEADAM 1912. 281.; WILLIAMS 1952. 166-167.

²¹ CHANCE 1909. 32-35.; HASSALL 1907. 55-56.; LEADAM 1912. 282-285.

- HASSALL 1907 = HASSALL, Arthur: The balance of power, 1715-1789. London, 1907.
- LEADAM 1912 = LEADAM, I. S.: The history of England from the accession of Anne to the death of George II. London, 1912.
- ROBERTSON 1919 = ROBERTSON, C. Grant: England under the Hanoverians. London, 1919.
- TREATIES 1772 = A collection of all the TREATIES of peace, alliance, and commerce, between Great-Britain and other powers, from the revolution in 1688, to the present time. Vol. I. London, 1772.
- WILLIAMS 1952 = WILLIAMS, Basil: The Whig supremacy, 1714-1760. Oxford, 1952.

ISÓ VIKTÓRIA ANNA

A szorongás és a fobia lehetséges hatása a vizuális rövidtávú memóriára

Absztrakt

A szorongás mértéke a legtöbb kutatási eredmény szerint sok embernél magas világszerte, így Magyarországon is. Ez az eredmény a vonás és a pillanatnyi szorongás mértékére is vonatkozik. A felméréseket különböző csoportokon végezték/végzik, és az eredmények alapján a fiatal felnőtt populáció az egyik, amelyre a leginkább jellemző a szorongásra való hajlam. A nemek közötti különbséget vizsgálva pedig az állapítható meg, hogy a nők szinte mindig magasabb szorongás értéket érnek el, mint a férfiak. Az olyan állatfóbiákról, mint például kígyó- vagy pókfóbiáról világszerte ismert, hogy olyan reakciót is kiváltatnak, mint például ájulás, ha a fenyegető inger a személy környezetében van. Kutatási eredmények alapján a nőknek a fobia-értékei magasabbak, mint a férfiaknak. Kognitív pszichológiai műhelymunkám során elsősorban a szorongás, a kígyóktól és a pókoktól való fobia mértékét, illetve ezeknek a hatását szándékoztam vizsgálni a vizuális rövidtávú memória feladatban nyújtott teljesítményre. Az általam felvetett összefüggéseket egyetemistákkal mértem fel kérdőívek kitöltésével, illetve vizuális ingerek bemutatásával az RSVP paradigma segítségével. Az adatok alapján a kígyófobia mértéke nem mutat szignifikanciát a helyes válaszok arányával viszont a reakcióidővel igen. Emellett megállapítottam, hogy sem a pillanatnyi sem a vonás szorongás értékek nem befolyásolják a reakcióidőt vagy a helyes válaszok arányát a feladatban.

Kulcsszavak

szorongás, fobia, fiatal felnőttek, vizuális rövidtávú memória, kogníció

Elméleti háttér

Szorongás

A szorongás egy affektív zavar. A félelemnek, az egyik negatív alapérzelemnek olyan formája, amely tárgy nélküli, ami azt jelenti, hogy nincs felismerhető ok a háttérben. Amennyiben a szorongás tárgyra lel, egy inger fogalmazódik meg,

amire a negatív érzés irányul, és félelemmé válik, mely ellen hatékony megküzdési stratégiák léteznek, mint például pszichoterápiák. A szorongás egyik formája a társas szorongás. Fő jellemzője, hogy az illető attól tart, hogy nem tud olyan benyomást kelteni, mint amelyet szeretne a környezetének. Enyhe formában adaptív lehet, hiszen arra sarkallja az egyént, hogy többet törődjön emberi kapcsolatainak ápolásával. Ha ez az érzés túl mély illetve hosszú ideig tart, akkor azonban a szorongászavarok súlyos formájává is alakulhatnak, ilyenkor társas fóbiáról beszélünk. Affektív szabályozási zavarként kihatása van a kognitív és motivációs mechanizmusokra, a személyiség adaptációs képességeire, az erőforrások mozgósításának képességére, mint például a váratlan helyzetekkel való megküzdésre, a szaporodás, fajfenntartás sikerességére, pszichopatológiák iránti sérülékenységre, a betegségből való gyógyulásra (BÁNYAI – VARGA 2014. 436–437.).

A szociális szorongás kognitív modellje is leírja, hogy a szorongás egy veszélyhelyzetre (ami lehet valós vagy vélt) adott reakció. Ezt a reakciót, ha indokolatlan és túlzott mértékű, szociális fóbiának hívjuk. A félelemnek ezen a formája esetén a megalázás, mások negatív véleménye, illetve attól való félelem jelenti. A személy saját szociális értékét alacsonyra, másokét túlságosan magasra értékeli. Clark és Wells szociális fóbia kognitív modelljében a félelem a környezet negatív megítélésétől központi szerepet játszik a szociális szorongás kialakulásában. A modell szemlélteti, hogy az egyén folyamatosan figyeli a körülötte lévő embereket, a társas helyzetekben adott reakcióikat. Ezek alapján aktiválódnak bizonyos diszfunkcionális feltevések arról, mit gondolnak róla az emberek adott szituációban. Ezek a feltételezések arról szólnak, hogy a többiek őt lenézik. Az átlagos társas helyzetekben így a szociális fóbiások a szituáció jelentését negatívan értékelik. Ennek okai lehetnek bizonyos előzetes negatív élmények vagy veleszületett viselkedési diszpozíciók, amelyekről úgy érzik, hogy teljesítményük vagy viselkedésük miatt veszélybe kerülnek. A saját viselkedésük megfigyelése következményeképpen attól tartanak, hogy ostobának fogják őket tartani. Ez kimondottan magas mértékű szorongást indukál és szomatikus, kognitív tüneteket (például verejtékezést, elpirulást, „kiürült fej” érzést), valamint biztonsági viselkedést (például elkerülést) eredményez, amelyek akár további szorongás forrásaivá válhatnak. A személy célja, hogy jó benyomást tegyen a másikra, ennek érdekében figyelme önmagára irányul. Ennek eredménye, hogy a kommunikációs partnerére kevésbé tud figyelni, így a másik számára érdektelennek tűnhet az egyén, ami olyan reakciót, például elutasítást válthat ki a másiktól, amelyről az egyén eredendően tartott. Így az elutasítástól való aggodalma tényleg beigazolódik (PERCZEL-FORINTOS – KRESZNERITS 2017. 844–845.).

Vizsgálatok bizonyítják, hogy az ember lelki egészségének fejlődésében vagy épp annak hiányában, a szorongás kialakulásában, annak mértékében az egyik legfontosabb szerepet a család játssza. A gyermekkorban megélt biztonság és támogatás stabil érzelmi állapotot épít ki, amelyet a család nyújt az egyén számára.

Ennek köszönhetően könnyebben ellen tud állni a környezet negatív hatásainak. A személyiség fontos jellemzői közé tartozik a szorongásra való hajlam mely háttal van az intrapszichés és az interperszonális működésekre. Lantos Katalin vizsgálta, hogy a szülői bánásmód és a szorongásra való hajlam között van-e összefüggés. A kísérlet során kapott eredmények alapján részben igazolódott a feltevés, mivel mind az anyai mind az apai szeretet csökkenti, míg az anyai túlvédés növeli a szorongásra való hajlam szintjét. A többi szülői bánásmódot is összehasonlította a vonásszorongás mértékkel, azonban nem talált összefüggést köztük. Egy másik hipotézisében feltételezte, hogy a családi rituálék, mint például a közös étkezések, csökkentik a gyermekek vonásszorongás-szintjét. A vizsgálat eredménye alapján feltevése beigazolódott, mivel az olyan programok, melyeken a család együtt vesz részt, csökkentik a gyermekek szorongásra való hajlamát. Az ilyen és ehhez hasonló élményeknek a gyakorisága, minősége is szorongáscsökkentő hatással bír. szemben a rutin-jellegű, hétköznapi feladatokkal, amelyek növelik a vonásszorongás szintjét. Lantos Katalin hipotézise teszteléséhez egy útmodellt állított fel, melynek részei a szülői szeretet, a rögzült családi interakciók, a feladatközpontú coping és a vonásszorongás. A modell szignifikánsnak bizonyult és igazolta azt a feltevést, hogy a szülői szeretet csökkenti a gyermek vonásszorongás értékét közvetlenül és közvetve egyaránt (LANTOS 2016. 13–14.).

A Sipos Kornél és Sipos Mihály által készített magyar Spielberger-féle szorongás teszt 1978-as mintájában a két nem között nem mutatkozott lényeges eltérés, azonban a trait értékek mindkét nemben magasabbnak bizonyultak, a STATE értékeinél, tehát mind a férfiaknak, mind a nőknek magasabb volt a vonásszorongás értéke a pillanatnyi szorongás értékeiknél. Az 1983-as mintában a nőknek magasabb a szorongás értéke, mint a férfiaknak mind a STATE, mind a trait vizsgálatnál. A szorongás értékeket mérő kérdőíveket kitöltették általános iskolásokkal, gimnazistákkal és egyetemi hallgatókkal. A csoportok eredményeinek vizsgálatánál megállapítható, hogy az iskolázottság fokozódásával mind a STATE, mind a trait értéke az esetek többségében növekszik a vizsgálati személyeknél, miközben „a női fölény” a legtöbb csoportnál továbbra is megmutatkozik (MÉREI – SZAKÁCS 1988. 123–132.).

Fóbia

Az evolúciós pszichológia elmélete szerint, az olyan fenyegető vizuális ingerek, mint a ragadozók, és mint amilyenek a rövidtávú memória feladatban is láthatóak, érzelmi tartalommal rendelkeznek. A zsákmány számára adaptív az a tulajdonság, hogy képes minél gyorsabban felismerni a számára fenyegető állatot és így elkerülni azt. A kognitív pszichológia az ilyen téziseket a félelemválasz hipotézise szempontjából vizsgálta. Azt állítják, az emberek olyan rendszert alakítottak ki maguknak, amit a környezetükben lehetségesen fellépő fenyegetés

automatikusan és nagyon gyorsan előidéz. Ennek a félelemrendszernek az egyik legfontosabb célja figyelmeztető jel létrehozása, amelynek segítségével a rendszer figyelmezteti az egyént a fenyegető ingerre, hogy minél gyorsabban tudjon rá reagálni. A félelemválasz-hipotézisről szóló empirikus kutatások nagy része gyorsított vizuális keresés feladatok. Ilyen Quinlan és munkatársai kutatása, melyben fenyegető (farkas) és nem fenyegető (macska) ingerekről vetítettek ki képeket. Egy sorozatban 6 képet láttak a vizsgálati személyek, melyek levetítése közt 200 ms telt el. A képek közül mindig egy célinger és öt elterelő inger szerepelt, majd az egyéneknek a lehető leggyorsabban ki kellett választani két kép közül, melyiket látták a sorozatban. Az eredmények azt mutatták, hogy akkor volt a legjobb a kísérleti személyek teljesítménye, ha nem fenyegető háttérű fenyegető ingert kellett találniuk és akkor volt a legrosszabb, ha fenyegető háttérű fenyegető kép volt a helyes megoldás (QUINLAN – YUE – COHEN 2017. 2–3.). A világon több millió ember szenved valamilyen fóbiában. Eredmények szerint a nőkre magasabb mértékben jellemző valamilyen fóbia kialakulása. Fóbiának akkor tekinthető az adott élőlénytől, tárgytól vagy társas helyzettől való túlzott mértékű félelem, ha az bizonyos diagnosztikai kritériumoknak megfelel. A kígyókat a legfélelmetesebb állatok közé sorolták a kísérleti személyek, így a tőlük való félelem kiemelkedik a speciális fóbiák közül (POLÁK ÉS MTSAI 2016. 163–164.).

A speciális fóbiák, amelyek csoportjába az állatfóbiák is beletartoznak, komolyabb egészségügyi következményekkel is járhatnak. Felmérését tekintve fontos felvenni és figyelembe venni a kísérleti személyek önmagukról vallott válaszait azt illetően, mennyire fél az adott fenyegető ingertől vagy milyen reakciókat szokott kiváltani belőle. Továbbá megfelelő módszernek bizonyul a kérdőíves eljárás. Az SNAQ illetve az SPQ kérdőíveket világszerte használják a kígyó- és pókfóbia mértékének megállapítására. Az önbeszámoló és a kérdőívek értékei alapján a nemek között Magyarországi kutatások során is különbséget állapítottak meg. A személyektől kért fóbiájukról való önértékelésük alapján a nők magasabb értékeket értek el, mint a férfiak (ZSIDO 2017. 61–64.).

Memória

Az elmúlt évtizedekben a gondolkodáskutatók, míg fel akarták fedezni az emberi megismerés folyamatait, újabb és újabb elméleteket dolgoztak ki. A mai napig születnek elméletek a humán gondolkodásról, a rövid-és hosszú távú memóriáról és azok folyamatairól. A kutatók arra törekedtek, hogy egyértelmű, és minél pontosabb magyarázatokat, elméleteket, memóriamodelleket és új megközelítéseket írjanak le. A gondolkodás folyamatának elméletével olyan tudományágak foglalkoznak, mint a kognitív pszichológia vagy az orvosi fiziológia. R. M. Gagné és R. Glaser memóriamodellje szerint minden, a környezetből kapott információ egy beérkező input, amelyek először előfeldolgozásra kerülnek az ún.

szenzoros regiszterekben. Ezek a szenzoros regiszterek olyan nagy terjedelmű, de pillanatnyi érzékszervi táruk, melyek jelentéssel nem bírnak. Ezen regiszterek fő funkciói közé tartozik például a lényegkiemelés vagy a fókuszálás. Az input feldolgozása a rövidtávú memóriában zajlik, azon belül is a munkamemóriában. A beérkezett, meglévő adatok munkarekeszbe töltődnek. Az ezután lezajló folyamatnak három fázisa van. A első fázisban a felismerés folyamata zajlódik. A második fázisban a már meglévő, tárolt és a beérkező információk összehasonlítása játszódik le. A harmadik fázisban pedig a válasz realizálása és/vagy az új adatok bevésése történik (FARKAS 1996. 13–15.).

Ma még a sok kutatás ellenére sem áll rendelkezésre elég információ arról, hogy milyen kapcsolat van a tudás és az azt tartalmazó agyi struktúra, illetve annak felépítése közt. A kérdést a kognitív pszichológia vizsgálja. A tudományág információfeldolgozásként tekinti a tanulásra, az idegrendszer pedig információ-feldolgozó rendszernek tekinti. Atkinson és Shiffrin a tanulás információ-feldolgozási modelljükben különböző memóriatárakat és visszacsatolási funkciókat különböztettek meg, és rendszerbe foglalták az információval történő műveleteket. A figyelem és az emlékezet szerepét információfeldolgozó leírásként lehet értelmezni a tanulás szempontjából. Atkinson és Shiffrin elmélete szerint is érzékeltetni kell az információkat a szenzoros regiszterek segítségével. Ezekben a regiszterekben az észlelt ingerek 1–3 másodpercig maradnak csak meg, utána törölődnek. A feldolgozás után a tanulás szempontjából fontos információkat automatikusan ki kell emelni és a memóriában eltárolni. Az érzékszerveink folyamatos feldolgozást végeznek az olyan ingerek hatására, mint például a vizuális, akusztikus vagy taktilis ingerek. Ezek az ingerek még a feldolgozás kezdetén rögzítésre kerülnek a szenzoros regiszterben, ahol az érzékszervi benyomások kódolódnak. Azok az ingerek, információk, amelyeknek kiemelt szerepet tulajdonítunk, nem felejtődnek el, hanem áthelyezésre kerülnek a rövidtávú memóriába. Ezt a folyamatot figyelemnek hívjuk. Ekkor dől el, hogy az adott körülmények esetén mely információk a fontosak és melyek kevésbé fontosak. Amelyek kevésbé jelentősek, azok az információ-feldolgozásnak egy alacsonyabb szintjén kerülnek kiértékelésre, és ezen információk gyorsan halványulnak, majd elfelejtődnek (KATONA – KÖVÁRI 2017. 37–39.).

Hipotézisek

- 1, A szorongásra hajlamosabb személyeknél nagyobb arányban mérhető rosszabb teljesítmény és magasabb reakcióidő a rövidtávú memória-feladatban.
- 2, A magasabb fóbia értékkel rendelkező egyéneknél jobb teljesítmény és alacsonyabb reakcióidő figyelhető meg a rövidtávú memória-feladatban.

Módszertan

Résztevők

Az empirikus kutatásomban 32 egyetemista kísérleti személy vett részt, akikkel személyesen, kinyomtatott formában töltöttem ki a kérdőíveket, majd megcsináltattam a rövidtávú memória feladatot a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, előre egyeztetett időpontban, előre lefoglalt teremben. A vizsgálatban résztvevők között 17 nő és 15 férfi volt. Átlagéletkoruk 23,94 év (a nők 23,35 év, a férfiaké 24,6 év). A kísérleti személyeknek átadtam a papírlapokat, majd elmondtam nekik a kutatásom témáját és a kitöltés illetve a feladat várható hosszát. Biztosítottam őket arról, hogy teljes mértékben anonim a műhelymunkában való részvételük, illetve arról, hogy a kitöltés nem kötelező, a részvétel visszavonható. Megkértem őket, hogy először adják meg a demográfiai adataikat, mint nem és életkor. Ezután kígyó és pók fóbiát, valamint vonás és állapot szorongást felmérő kérdőíveket töltöttem ki velük. Az adatfelvétel 5-10 percig tartott, de voltak, akik még hamarabb befejezték a feladatot.

Ezután következett a rövidtávú memóriát felmérő feladat, amelyhez RSVP paradigmát használtam, Quinlan és munkatársai kutatásának mintájára. Bekapcsoltam a számítógépeket, amelyeken rajta volt a feladat, majd elmondtam a kísérleti személyeknek, mi lesz a teendőjük. A rendszer hat képet vetített le úgy, hogy két kép levetítése között 200 ms telt el. Ezután két képet láttak kivetítve, amelyek közül mindkettő ugyanabba a kategóriába tartozott. A vizsgálati személynek el kellett döntenie, hogy a fenti vagy a lenti képet látta-e a sorozatban a fel illetve a le gomb megnyomásával. A rendszer a reakcióidőt is mérte. Egy ilyen sorozatból kilencvenhatot látott a kísérleti személy egy blokkban és összesen öt blokkból állt a feladat. Először a gyakorlás részét indítottam el a feladatnak, amely egy blokkból állt. Erre azért volt szükség, hogy ha szükségesnek érzik, újra tudják próbálni, mielőtt az öt blokkos feladatnak nekiállnak. A vizsgálatom során azonban egyetlen személy sem kérte, hogy újrapróbálhassa a gyakorlást, úgy érezték elindíthatom a feladatot, mely átlagosan 35-40 percet vett igénybe.

Kérdőívek, feladat

A műhelymunka kutatásom során négy kérdőívet használtam fel, ezek a SNAQ (Snake Questionnaire), az SPQ (Spider Phobia Questionnaire), a STAI-trait illetve a STAI-STATE (Spielberger-féle Állapot Szorongás) kérdőívek. Emellett felhasználtam egy rövidtávú memóriát felmérő feladatot.

A 12 itemes SNAQ (Snake Questionnaire) a kígyóktól való fóbia mértékének felmérésére szolgáló kérdőív. A válaszadóknak Igen vagy Nem válaszokat kell

megadniuk, az alapján, hogy jellemző-e rájuk, illetve egyet értenek-e az adott állítással vagy sem. Az értékelés során 12 a maximálisan elérhető pontszám (ZSIDO ÉS MTSAI 2018. 11–12.) Az általam vizsgált mintában a kitöltők értékei 0 és 9 pont közt mozogtak, az átlaguk 1,875. A teszt Cronbach alfa értéke 0,835.

A 12 ítemes SPQ (Spider Phobia Questionnaire) a pókoktól való fóbia mértékét kimutató kérdőív. A válaszadók ennél a kérdőívnél szintén Igen vagy Nem válaszokat adhatnak meg az alapján, hogy egyet értenek-e az állítással. Az értékelés során szintén 12 a maximális pontszám (ZSIDO ÉS MTSAI 2018. 11–12.). Az általam vizsgált mintában a kitöltők értékei 0 és 9 pont közt mozogtak, az átlaguk 2,469. A teszt Cronbach alfa értéke 0,844.

A 20 ítemes STAI-trait a vonásszorongás mértékét mutatja ki. Felméri, hogy a személy általában hogyan érzi magát egy négyes fokozatú Likert-skálán. A válaszadók 1 és 4 pont között tudnak pontozni (1 pont: egyáltalán nem jellemző, 2 pont: valamennyire jellemző, 3 pont: eléggé jellemző, 4 pont: nagyon/teljesen jellemző). A kérdőív 7 fordított tételt tartalmaz, melyeket a következő módon kell pontozni: 1: egyáltalán nem jellemző 4 pontot, 2: valamennyire jellemző 3 pontot, 3: eléggé jellemző 2 pontot, 4: nagyon/teljesen jellemző 1 pontot jelent. A kérdőívben az 1., 6., 7., 10., 13., 16. és a 19. tétel fordított tétel. A válaszokat kiértékelve a pontértékek 20 és 80 pont között mozoghatnak (MÉREI – SZAKÁCS 1988. 123–132.). Az általam vizsgált mintában a kitöltők értékei 24 és 73 pont közt mozogtak, az átlaguk 45,063. A teszt Cronbach alfa értéke 0,874.

A 20 ítemes STAI-STATE (Spielberger-féle Állapot Szorongás) kérdőív a pillanatnyi szorongás mértékét mutatja ki egy négyes fokozatú Likert-skálán. A válaszadók szintén 1 és 4 pont között tudnak pontozni (1 pont: egyáltalán nem jellemző, 2 pont: valamennyire jellemző, 3 pont: eléggé jellemző, 4 pont: nagyon/teljesen jellemző). A kérdőív 10 fordított tételt tartalmaz, melyek az 1., 2., 5., 8., 10., 11., 15., 16., 19. és a 20. tétel. A válaszokat kiértékelve a pontértékek 20 és 80 pont között mozoghatnak (MÉREI – SZAKÁCS 1988. 123–132.). Az általam vizsgált mintában a kitöltők értékei 23 és 65 pont közt mozogtak, az átlaguk 38,406. A teszt Cronbach alfa értéke 0,951.

A vizuális rövidtávú memória feladat elkészítéséhez négy kategóriát választottam (pisztoly, kígyó, hajszáritó, férgek) és mindegyik kategóriához kerestem 48-48 képet. Fontos szempont volt, hogy mindegyiknek legyen háttere, viszont egyik sem lehetett szemből lefotózva, ugyanis az arousal állapotot nem volt cél ebben a kutatásban mérni illetve változtatni. A képeket átméreteznem 600x400-as méretűre, majd a konzulensem segítségével elkészítettük a paradigmát (QUINLAN – YUE – COHEN 2017. 2–3.).

Eredmények

Az adatgyűjtés lezárása után kiértékeltem az egyetemisták adatait és bevitettem őket Excel táblázatba. A nemek eloszlását látva (15 férfi és 17 nő) megállapított-

tam, hogy érdemes férfi-nő csoport szerint összehasonlítani a személyek adatait. A kutatás során kapott adatokat az IBM SPSS 22-vel dolgoztam fel. Első lépésben a Kolmogorov-Smirnov próbát végeztem el a kérdőíveken, a reakcióidőn és a helyes válasz-arányokon. A próba eredményei alapján az SNAQ és az SPQ változók, valamint azok a reakcióidő és válasz-arány értékek, amelyeknél kigyó volt a célinger a feladatban ordinális, nem normál eloszlást mutattak. Ezzel elmentében a STAI-t és STAI-S és a pisztoly célingerrel rendelkező sorozatoknál mért reakcióidő és válasz-arány változók skála típusú eloszlást mutattak.

A STAI-t és a STAI-S változókat a Pearson-féle korrelációval vizsgáltam és az eredmény alapján ($r = 0,483$, $p < 0,05$) a szorongásra való hajlam és a pillanatnyi szorongás között erős a szignifikancia. Emellett vizsgáltam, szintén a Pearson-féle korrelációval, hogy a vonásszorongás kérdőív és azoknak a sorozatoknak a reakcióideje ($r = -0,120$, $p > 0,05$) illetve válasz-aránya közt van-e kapcsolat ($r = 0,063$, $p > 0,05$), melyeknél a pisztoly volt a célinger, mint fenyegető inger. Az eredmények szerint nincs szignifikancia a változók közt. Pearson-féle korrelációval néztem azt is, hogy az előbb vizsgát esetben, tehát amikor pisztoly volt a célinger a pillanatnyi szorongás mértéke és a reakcióidő ($r = 0,009$, $p > 0,05$) illetve a válasz-arány közt van-e kapcsolat ($r = 0,091$, $p > 0,05$), de az eredmények azt mutatták, hogy nincs köztük szignifikancia.

A Spearman-féle korrelációval vizsgáltam az SNAQ, valamint a reakcióidő és a feladat elvégzésekor adott helyes válaszok aránya változókat abban az esetben, mikor a célinger kigyóról készült kép volt. Az eredmények alapján megállapítottam, hogy az SNAQ értékek és a reakcióidő között ($\rho = 0,379$, $p < 0,05$) szignifikáns a kapcsolat, míg a helyes válaszok és az SNAQ értékek közt ($\rho = 0,033$, $p > 0,05$) nincs szignifikancia.

1. hipotézis: A szorongásra hajlamos fiataloknál mérhető rosszabb teljesítmény és magasabb reakcióidő a rövidtávú memória feladatban.

A nők és a férfiak két csoportja közti összefüggést független mintás t-próbával vizsgáltam, ahol a független változó a szorongás, a függő változó a feladatban nyújtott teljesítmény volt.

A férfiaknak átlagosan 0,2588 ponttal magasabb a vonásszorongás értékük ($t(32) = -0,062$) $p > 0,05$ ($M = 45,2000$, $SD = 11,54618$) a nőknél. A nőknek viszont a pillanatnyi szorongás értékük volt magasabb 5,2824 ponttal ($t(32) = 1,292$) $p > 0,05$ ($M = 40,8824$, $SD = 12,82518$). A különbségek itt nem szignifikánsak.

A nőknek magasabb volt a reakcióidejük a férfiakénál 0,1059 ponttal, ha a célinger pisztoly volt ($t(32) = 0,950$) $p > 0,05$ ($M = 1,0665$, $SD = 0,37645$). A különbség itt sem szignifikáns.

A nőknek átlagosan 0,0147 ponttal volt magasabb a helyes válasz-arány értékük, ha a célinger pisztoly volt ($t(32) = 0,486$) $p > 0,05$ ($M = 0,6980$, $SD = 0,07958$) és ez a különbség sem szignifikáns.

2. hipotézis: A magasabb fóbia értékkel rendelkező fiataloknál alacsony reakcióidő és jobb teljesítmény mérhető a rövidtávú memória feladatban.

A nők és a férfiak két csoportja közti összefüggést itt is független mintás t-próbával vizsgáltam, ahol a független változó a fóbia, a függő változó a feladatban nyújtott teljesítmény volt.

Az eredmények szerint a nőknek átlagosan 0,6432 ponttal magasabb a kígyóktól való fóbia értékük ($t(32)=0,749$) $p > 0,05$ ($M=2,1765$, $SD=2,78916$); és 1,2588 ponttal magasabb a pókoktól való fóbia értékük ($t(32)=1,326$) $p > 0,05$ ($M=3,0588$, $SD=2,88250$), mint a férfiaknak. A különbségek azonban nem szignifikánsak.

A férfiaknak átlagosan 0,2204 ponttal magasabb volt a reakcióidejük, ha a célinger kígyó volt ($t(32)=-0,767$) $p > 0,05$ ($M=1,2575$, $SD=1,08707$), és a különbség nem szignifikáns.

A nőknek átlagosan 0,0514 ponttal volt magasabb a helyes válasz-arány értékük a férfiakénál, ha a célinger kígyó volt ($t(32)=2,145$) $p < 0,05$ ($M=0,6936$, $SD=0,05340$) és ez a különbség szignifikáns.

Diszkusszió

Kutatásom során kérdőíves eljárással fiatal felnőtt populáción mértem fel a pók- és kígyófóbiára illetve a szorongásra való hajlamot. Mindemellett vizsgáltam a kitöltők vizuális rövidtávú memória feladatban nyújtott teljesítményét és reakcióidejüket RSVP paradigmával.

A négy kérdőív közül mindegyik reliabilitását megvizsgáltam és mivel a Cronbach alfa eredményeik 0,835 és 0,951 közt voltak, megállapítottam, hogy az adatok alapján kapott értékek megbízhatóak.

A felméréssel kapott eredmények a szorongásra való hajlam illetve a pillanatnyi szorongás és a feladatban teljesített helyes válasz-arány közt nem mutattak összefüggést. A szorongás értékek és a helyes válaszok megadásának reakcióideje közt szintén nem mutatható szignifikancia. Az első hipotézisben megfogalmazott szignifikáns összefüggés így nem bizonyult helyesnek.

Vizsgáltam emellett azt is, hogy a nemek között van-e különbség a szorongás-értékeket illetően. Az eredményeket látva megállapíthattam, hogy a férfiaknak a vonásszorongás értéke magasabb a nőknél, míg a pillanatnyi szorongást tekintve a nők értek el magasabb értékeket, de egyik különbség sem volt szignifikáns. Sipos Kornél és Sipos Mihály 1978-ban szintén nem talált lényeges eltérést a két nem adatai között egyik szorongás értéknél sem, bár akkor a vonásszorongás értékek mindkettő csoportnál magasabbak voltak. Az 1983-ban elvégzett kutatással viszont ellentétet mutat a vizsgálatom eredménye, hiszen abban az esetben mindkét szorongás értéket illetően a nők értek el magasabb eredményt (MÉREI – SZAKÁCS 1988. 123–132.).

A második hipotézisben megfogalmazottak szerint az egyének fóbia értéke hatással van a feladatban adott helyes válaszaik arányára illetve azok reakcióidejére. Ez a feltevés azonban csak részben igazolódott be. A kígyófóbia mértéke együtt jár a kígyó célingerrel rendelkező sorozatokra adott reakcióidővel, a válasz-aránnyal azonban nem, hisz nem volt kimutatható szignifikancia.

Az eredmény ebben a vizsgálatban nem támasztja alá azt az evolúciós pszichológiai elméletet, mi szerint azzal az adaptív tulajdonsággal rendelkeznek az élőlények, hogy a számukra fenyegető ingereket minél jobban és gyorsabban be tudják azonosítani és reagálni rá, például meneküléssel. Ennek oka az lehet, hogy hazánkban ez a speciális fóbia kevésbé indokolt vagy általános, hiszen mérges kígyókkal kisebb eséllyel találkozunk. A kognitív pszichológia félelemválasz hipotézise szerint az emberekben saját maguk által kialakított rendszer van, ami a környezetükben lehetségesen előforduló fenyegetésre, ragadozóra a lehető leggyorsabban reagál. Quinlan és munkatársai kutatása a (QUINLAN – YUE – COHEN 2017. 2–3.). Magyarországon élőknek ezen elmélet és a kapott adatok alapján nincs vagy csak alacsonyabb mértékben van kialakítva ilyen rendszerük a kígyók ellen, hiszen tőlük való túlzott mértékben való félelem nem lenne adaptív.

A nemek közti különbséget vizsgálva magyar egyetemistákon megállapítottam, hogy hasonlóan Zsidó András Norbert eredményeihez, az általam mért csoportban is magasabb fóbia-értékeket értek el a nők a férfiaknál, bár ez nem volt szignifikáns (ZSIDO 2017. 61–64.). Kutatásomban még összehasonlítottam a két csoportomat helyes válasz-arány, reakcióidő és szorongás mértéket illetően. Ezen eredmények közül azonban csak egy mutatott szignifikáns különbséget, mikor a helyes válasz-arányt vizsgáltam abban az esetben, ha a célinger kígyó volt. Ebben az esetben a nőknek magasabb az értékük a férfiakénál, tehát jelentősen jobban teljesítettek, ha kígyót, mint fenyegető ingert kellett megtalálni. Ez a jobb teljesítmény a vizuális rövidtávú memória feladatban a kígyóktól való magasabb fóbia értékkel magyarázható. A különböző, ebben az esetben vizuális, ingerek azonnal feldolgozásra kerülnek a szenzoros regiszterekben, ám ha az adott információ nem eléggé fontos vagy épp fenyegető az egyén számára, akkor hamar elfelejtődik. Ha azonban kiemelt szerepet kap, mint például kígyókról készült képek látványa olyan illetők számára, akik a kígyóktól meglehetősen tartanak, a figyelem fokozódik és az információ elraktározódik a rövidtávú memóriába (KATONA – KÖVÁRI 2017. 37–39.).

Limitációk

Vizsgálatomban ideális volt a két csoport eloszlása a nemek arányát figyelembe véve (15 férfi és 17 nő). Az életkorokat tekintve azonban alacsonyabb lehetne a felső korhatár, hisz ebben a vizsgálatomban a legidősebb személy 35 éves volt. Érdeemes lenne legközelebb kizárólag huszonévesekkel elvégezni a kísérletet, hogy egy

szűkebb korcsoportról kapjunk adatokat. Emellett felmérném más korosztályoknál, gimnazistáknál és időseknél is egyaránt a szorongásra való hajlamot, a rövidtávú memória feladatban nyújtott teljesítményt, illetve az ezek közötti lehetséges kapcsolatot. A csoportokról kapott eredményeket összehasonlítanám egymással illetve a műhelymunka kutatásom során kapott eredményekkel. Továbbá a legtöbb vizsgálati személytől azt a visszajelzést kaptam, hogy a feladat során nagyon elfáradtak, így legközelebb egy rövidebb feladatot próbálnék összeállítani.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnénk kifejezni köszönetünket és hálánkat a vizsgálati személyeknek a vizsgálatban való részvételért.

Hivatkozások

- Bányai É., Varga K. (szerk.) (2014) Affektív pszichológia. Medicina, Budapest (11. fejezet 436–437.)
- Farkas J. (1996) Hogyan gondolkodunk? *Elképzelések a tudásreprezentációról*, Iskolakultúra/4, Széged (13–15.)
- Katona J., Kővári A. (2017) A figyelem agy-számítógép segítségével történő vizsgálata., Dunakavics: A Dunajvárosi Egyetem online folyóirata, 2017. V. évfolyam III. szám, (37–39.)
- Lantos K. (2016) A szülői bánásmód és a családi rituálék összefüggései, valamint hatásuk a serdülők és posztadoleszcensek szorongásra való hajlamára és megküzdési stratégiáira., Acta Sana, Tudományos Fórum, Pécs (13–14.)
- Mérei Ferenc, Szakács Ferenc (szerk.) (1988) *Psichodiagnosztikai Vademecum I/2*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest (4.1.6. Sipos Kornél-Sipos Mihály-Spielberger C.D.: A State-Trait Anxiety Inventory (STAI) magyar változata 123–132.)
- Perczel-Forintos D., Kresznerits Sz. (2017) Szociális szorongás és önértékelés: a „Félelem a negatív megítéléstől” (FÉLNE) kérdőív hazai adaptációja, Orvosi Hetilap, Budapest (844–845.)
- Polák, J., Sedláčková, K., Nácar, D., Landová, E., Frynta, D. (2016) Fear the serpent: A psychometric study of snake phobia, Elsevier, *Psychiatry Research* (163–164.)
- Quinlan, P.T., Yue, Y., Cohen, D. J. (2017) The processing of images of biological threats in visual short-term memory, Elsevier, *The Royal Society Publishing* (2–3.)
- Zsido A. N. (2017) The spider and the snake – A psychometric study of two phobias and insights from the Hungarian validation, Elsevier, *Psychiatry Research* (61–64.)
- Zsido, A. N., Arato, N., Inhof, O., Janszky, J., Darnai, G. (2018) Short versions of two specific phobia measures: The snake and the spider questionnaires. Elsevier, *Journal of Anxiety Disorders* (11–12.)

LUKA DÁNIEL

Házhelyrendezés és a házhely/beltelki ingatlanok jogi szabályozása Magyarországon 1945-1967

Bevezetés

A 20. században végrehajtott földreformok történetének középpontjában általában a föld, mégpedig a szántóföld áll. A földbirtok alapját és a mezőgazdaság számára a legfontosabb termelőeszközt a mezőgazdaságilag hasznosítható földterület jelenti. Az agrárnépesség egy része mezőgazdasági munkásként, cselédként nem volt birtokos, jelentős részüknek saját háza sem volt. A földreformmal párhuzamosan ezért házhelyjuttatás vette kezdetét, amely összekapcsolódott a házhelyrendezéssel és a telepítésekkel. A földreform történetének egyik legfontosabb része volt mindez, utcák és házak ezreit kezdték tervezni és építeni a vidéken. A házhelyjuttatás és a házhelyrendezés a földbirtokpolitika¹ és a földreform szerves részévé vált. A reformok így nem csak a külterületi szántóföldek parcellázását és a határ átalakítását jelentették, hanem a falu szerkezetében, felépítésében is jelentős változást okoztak. A házhelyrendezés és a beltelkek² jogi szabályozása a felsorolt okok miatt 1945 után is elsősorban a földreformhoz kötődött. A tanulmányban a házhelyrendezést, a magántulajdonú és az állami tulajdonú³ belterületi ingatlanok jogi szabályozását vizsgálom. Milyen jogi szabályozás vonatkozott a házhely/beltelki ingatlanokra 1945 után, és milyen szempontok alapján hajtották végre a házhelyrendezéseket? Milyen módon szabályozták a juttatott beltelkeket, hogyan alakult a házhelyrendezés 1967-ig? A földreform során és a később végrehajtott rendezések, a jogi szabályozás vizsgálata a földreform történeti feldolgozásához, a településtörténethez, a telepítés történetéhez, a jogtörténethez és az összehasonlító jogtörténethez ad hozzá új részleteket, s kínál megközelítési lehetőségeket.⁴

¹ A tanulmányban a 20. században általánosan használt földbirtokpolitika, illetve a birtokpolitika kifejezések alkalmazása jelentésbeli különbségtétel nélkül történik.

² Beltelki ingatlan a község/város belterületén lévő beépítésre alkalmas földrészlet. A vizsgált időszakban a beltelek és a házhely fogalmán nagyrészt ugyanazt értették. ARADI 1991. 43–48.

³ Alapvetően az állami tulajdonú beltelki ingatlanok természetes személyek részére történő tulajdonba vagy használatba adását szabályozó rendelkezések állnak a középpontban. A tanulmányban a közületi ingatlanok jogi szabályozására nem térek ki.

⁴ NOVITS 2008. 88–101.; FÜZES 1987.; FILEP 1969. Filep Antal rámutatott arra, hogy fontos a

Földbirtokpolitika, földreform és házhelyrendezés a 20. század első felében

A házhelyrendezés és a házhelyjuttatás fokozatosan váltak a földtulajdont és a földhasználatot érintő jogszabályalkotás részévé. Az 1894. évi V. törvénycikk a telepítésekről előírta házépítés céljára alkalmas beltelki ingatlan juttatását, minimum 400 négyszögölben.⁵ A földreform kérdése az aránytalan birtokszerkezet átalakítása céljából, sokkal később, az első világháború végén került a legelső megoldandó állami feladatok közé. Mindezzel együtt a házhelyalakításhoz és lakóházépítéshez kapcsolódó jogszabályalkotás vette kezdetét. 1918. december elején jelent meg a Károlyi-kormány rendelete a lakóházépítéshez szükséges területek közcélból történő kisajátításáról.⁶ 1920-ban a földreformmal összefüggésben jelentek meg jogszabályok, melyek a házhelyjuttatást és házhelyrendezést szabályozták. A 8.420/1920. M.E. számú rendelet intézkedett a házhelyrendező eljárásról. Átlagosan 600 négyszögöl volt juttatható.⁷ A földbirtok helyesebb megoszlásáról szóló 1920. évi XXXVI. törvénycikk kimondta, hogy megváltás által is igénybe lehetett venni ingatlan házhelyjuttatás céljából.⁸ A lakásépítést 1927-től a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet (FAKSZ) segítette elő,⁹ majd 1940-tól az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) támogatta.¹⁰ A FAKSZ akció során több mint 43.000 személy számára nyújtott kölcsönt, a FAKSZ anyagraktárakat létesített és részben természetben nyújtott támogatást.¹¹ Az 1920-as és 1930-as években összesen körülbelül 260 000 házhelyet juttattak hozzávetőlegesen 59.000 katasztrális holdon. Kerék Mihály 1939-es becslése alapján körülbelül a házhelyek kétharmada épült be, további 80–100 000 házhely beépítésre várt.¹² 1937-ben jelent meg egy városrendezésről szóló törvény, amely részint alkalmazandó volt a községekre is. A törvény a telekfelosztást, a telekhatárrendezést, a telekátalakítást és az építésügyet érintette.¹³ A második világháború végéig további jogszabályok jelentek meg a telepítést és a házhely-

településhálózat alakítása és a lakóház építés közötti összefüggések feltárása, a települések néprajzi, szociológiai vizsgálata, illetve a beltelek egészének elemzése, mely szerinte ok nélkül elhanyagolt területét jelentette a kutatásoknak. FILEP 1969. 26–30.

⁵ 1894. évi V. törvénycikk a telepítésről. Az állam szociálpolitikai intézkedései között szerepelt például a gazdasági munkásházak építése, amelyről az 1907. évi XLVI. törvénycikk rendelkezett. ESTÖK – GUNST – FEHÉR – VARGA 2008. 139.

⁶ Rendeleték Tára, 1918/568. 2311–2313.

⁷ Rendeleték Tára, 1920/126. 479–500.; Rendeleték Tára, 1920/246. 843–866.; ROMSICS 2010. 140.

⁸ 1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről.

⁹ Rendeleték Tára, 1927/26.600. 254–267.

¹⁰ HONVÁRI 1996. 391.

¹¹ TAKÁCS 1976. 48.

¹² KERÉK 1934. 51.; KERÉK 1939. 411.

¹³ 1937. évi VI. törvénycikk a városrendezésről és az építésügyről.

juttatást érintően.¹⁴ A háború végén a földreform és a házhelyrendezés úgy, mint 1918-ban, a földbirtokpolitika legelső, megoldásra váró feladatai közé tartozott.

Az 1945-ös földreform és a házhelyek/beltelek jogi szabályozása 1957-ig

Az 1945-ös földreform elsősorban a kommunista párt és a szovjet megszálló hatalom kezdeményezéséből lett minél előbb és minél radikálisabban végrehajtva, szovjet minta alapján. A 600/1945. M.E. számú rendelet tartalmazta a jogalkotó alapvető szándékát, a gyakorlatban kárpótlás nélkül kisajátított nagybirtokok egy részének házhelyosztásra történő felhasználását.¹⁵ A házhelyjuttatás részleteit a később megjelenő végrehajtási rendelet szabályozta.¹⁶ Helyben lakó földigénylők, belső telepések, áttelepítettek és majorokban lakó földnélküli mezőgazdasági munkások számára volt létfontosságú a házhelyszerzés a saját birtok kiépítése számára. A házhely ingatlanokra alapvetően azonos jogszabályok vonatkoztak, mint a földreform során juttatott szántó- és erdőterületekre. A juttatás alapelvei a következők voltak: az ingatlant magántulajdonba juttatták, viszont a tulajdonjogot korlátozták,¹⁷ az ingatlanokat 10 évig nem lehetett engedély nélkül elidegeníteni vagy megterhelni, a megváltási árat pedig 10 vagy 20 év alatt kellett törleszteni. A Város és Községgazdálkodási Minisztérium későbbi összesített adatai szerint összesen 450 000 házhelyet juttattak 110 000 kh-on.¹⁸ A földreform által érintett földterülethez képest a juttatott házhelyterület nem tűnik jelentősnek, mégis, tekintve a házhelyjuttatással érintett személyek számát, inkább társadalomtörténeti szempontból fontos megvizsgálni, hogy mi történt ezekkel a földekkel. A jogszabályok nem csak földműveléssel foglalkozó személyek számára tették lehetővé a házhelyjuttatást, így mindez különböző társadalmi rétegeket átfogóan a családtagokkal együtt több mint egy millió ember

¹⁴ 1936. évi XXVII. törvénycikk a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről; 1940. évi IV. törvénycikk a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról s más földbirtokpolitikai rendelkezésekről; 1944 májusában az 1.860/1944. M.E. számú rendelet a földcserével történő házhelyszerzést kívánta előmozdítani. Rendeletek Tára, 1944/233. 786. A birtokpolitikai jogszabályalkotás részét képezte az 1930-as évek végétől az ún. zsidótörvények, amelyek által a zsidó származású állampolgárok magántulajdonát korlátozták és számolták fel.

¹⁵ Magyar Közlöny, 10. szám, 600/1945. (III.18.) M.E. számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról, 1945. március 18.

¹⁶ Magyar Közlöny, 23. szám, 2.400/1945. (V.6.) F.M. számú rendelet házhelyeknek, valamint közérdekű telkeknek juttatásáról. (II. végrehajtási rendelet), 1945. május 6. A juttatott házhelyeket építés céljára meg lehetett terhelni jelzáloggal. Magyar Közlöny, 171/a. szám, 145.000/1947. (VII.30.) F.M. számú rendelet a földreform során házhely céljára juttatott ingatlanok építési kölcsönrel való megterhelésének engedélyezése tárgyában, 1947. július 30.

¹⁷ MEZEY 2004. 203.

¹⁸ MNL OL XIX-A-2-1 2. ó.e. V197/1955. sz. F.M. javaslat a termelőszövetkezeti építkezések fejlesztésére, 1955. szeptember.

életében jelentett változást. A német nemzetiségű lakosság kitelepítése során a kitelepítettek lakóházait és birtokait igénybe vették telepítés céljára. A juttatás hiányosságaként említhető, hogy az igénylők egy része nem kapott házhelyet, vagy pedig nem megfelelőt, illetve a juttatottak egy része egyáltalán nem tudta megkezdeni az építkezést, s nem csak lakóházra, hanem gazdasági épületekre is szükség lett volna. A használt típustervek pedig jórészt pedig nem tartalmazták ekkor sem és később sem a gazdasági udvart, pajtákat, ólakat, magtárat, istállót. Volt olyan eset, amikor az utcák tájolása nem volt megfelelő, a telkek egy része háromszög és négyzet alakú volt, illetve a telkeket az út mellett hosszában kívánták elhelyezni.¹⁹ A 2.400/1945. F.M. számú rendelet szerint abban az esetben, ha megfelelő ingatlan nem állt rendelkezésre házhelyek céljára, bármely be nem épített ingatlant igénybe lehetett venni, így sor került egyházi, kis- és középirtokok igénybevételére is, csereingatlan vagy pénzkártalanítás nélkül. Az F.M. rendelet továbbá előírta, hogy a házhelyszerzők öt éven belül fel kellett, hogy építsék házaikat. Kevés volt a nyersanyag, s bár a volt uradalmi épületek egy részét lebontották lakóházépítés céljából, 1948 második felétől az épületanyagot „termelőszövetkezetek”, állami gazdaságok és gépállomások építése számára használták fel. Az 1949-ben létrehozott Országos Házépítő Szövetkezet (OHÉSz) típustervek alapján fennállásáig (1951) több ezer falusi lakóház felépítését segítette elő.²⁰ Az Országos Földbirtokrendező Tanács több kérdés belső körrendeletek kiadásával szabályozott. A juttatottak építési engedélyt kaphattak még az ingatlan nevükre történő telekkönyvezése előtt is.²¹ A földreform és a telepítések 1949-es befejezése után a magántulajdonba történő házhelyjuttatás tovább folytatódott.²²

Az 1949. évi XXIV. törvény megállapította a juttatott lakóépületek és házhelyek juttatási összegét, illetve hogy ezt az összeget házhely esetében 10 év alatt kellett törleszteni. Mindemellett az igénybevett ingatlanok volt tulajdonosai számára 10 évben határozták meg a kártalanítási összeg kifizetését.²³ 1949 és 1953 között a mezőgazdaság erőszakos szövetkezetesítése és kollektivizálása idején a kommunista diktatúra vidéki településpolitikáját tekintve a magánbirtokok, parasztgazdaságok létrehozása és kiépítése lekerült a napirendről. Állami

¹⁹ MNL OL XIX-K-1-y 760. ó.e. 24.648/1948. sz. az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium észrevétele a házhelyosztási tervekről. 1948. június 10.

²⁰ BALASSA 2002. 168.

²¹ MNL GyMSMSL XXIV. 201. 80. ó.e. 28.149/47.IV./1. sz. házhely juttatottak építési engedélye, Országos Földhivatal, 1947. december 12.

²² Magyar Közlöny, 172–173. szám, 1949. évi XXIV. törvény a földreform és a telepítés befejezésével összefüggő egyes kérdések rendezéséről. 1949. augusztus 19.

²³ Egy 1949 első felére datálható kormányrendelet tervezet a földreform és a telepítés befejezésével összefüggő egyes kérdések rendezéséről előírta volna, hogy a házhelyjuttatottak a városrendezési és telekalakítási intézkedésekkel érintett településeken az építésügyi hatóság által meghatározott határidőn belül lettek volna kötelesek beépíteni házhelyüket, különben a juttatást hatálytalanították volna. MNL OL XIX-K-1-y 763. ó.e.

vállalatok és üzemek dolgozói részesültek házhelyjuttatásban, ők az állam tulajdonában lévő beltelket ingyenes örökhasználatra vehették át.²⁴ Az F.M. által lebonyolított ún. FAGI-akció²⁵ során a házépítési kölcsönt csak állami gazdaságok, „termelőszövetkezetek” és gépállomások dolgozói kaphatták meg. 1949-ben nem szüntették meg hivatalosan a házhelyjuttatás jogcímét, mégis feltehető, hogy 1949 és 1953/1954 között vidéken elsősorban az olyan, már korábban juttatott házhelyeket juttatták újra, amelyekről tulajdonosuk lemondott, mivel nem tudta beépíteni azt. A kisajátítások és közérdekű igénybevételek során házhely céljára igénybevett ingatlanok tulajdonosai csereingatlanokat vagy pénzbeli kártalanítást követeltek. A juttatott házhelyek beépítése állami érdek is volt, mivel a belterület ilyen kiterjedésű részét csakis így lehetett racionálisan hasznosítani. 1952 februárjában jelent meg egy törvényerejű rendelet, amely alapján 85.000 házingatlanot államosítottak.²⁶ Mindemellett folyt a tanyafelszámolás és már korábban is igénybe vették a „kuláknak” minősített személyek birtokain lévő épületek egy részét.

1953-ban a Nagy Imréhez köthető fordulat földbirtokpolitikailag mérsékelte, de mégis jelentős változást jelentett. Nagy Imre minden valószínűség szerint nagyarányú házhelyjuttatást tervezett, azonban erre nem került sor 1953 második felében.²⁷ Az állami és a juttatott beltelki ingatlanokat 1953-ban nem érintették a szabályozások, csak a juttatott lakóépületek megváltási árának a törlesztését szabályozták részleteiben.²⁸ 1954 elején került előtérbe a házhelyek jogi szabályozása, megszervezésre került a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium, amely átvette a házhelyjuttatáshoz és a házhelyrendezéshez kapcsolódó feladatokat a földbirtokpolitikai szervektől.²⁹ A minisztérium első rendelete többek között a házhelyjuttatást szabályozta, majd ezt követően rendelkeztek a koráb-

²⁴ Magyar Közlöny, 119. szám, 155/1951. (VIII.14.) M.T. számú rendelet az egyéni családiház építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról. 1951. augusztus 14.

²⁵ Falusi Lakóházépítési Gazdasági Iroda.

²⁶ Magyar Közlöny, 18. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1952. évi 4. számú törvényerejű rendelete egyes házingatlanok állami tulajdonbavételéről. 1952. február 17.; MNL OL XIX-A-2-p 21. ö.e. Város- és Községgazdálkodási Minisztérium, 001/146/1956. szigorúan titkos sz. előterjesztés az egyes házingatlanok állami tulajdonbavételéről szóló 1952. évi 4. sz. tv. végrehajtásával kapcsolatos felmerült kérdésekről. 1956. augusztus 27.

²⁷ Nagy Imre 1953. július 4-i miniszterelnöki beszédében 1954-re 40.000 új lakóház megépítését írta elő.

²⁸ Magyar Közlöny, 42. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1953. évi 19. számú törvényerejű rendelete a földreform és a telepítés befejezésével összefüggő egyes kérdések rendezéséről szóló 1949:XXIV. törvény módosításáról. 1953. szeptember 1. Magyar Közlöny, 42. szám, 44/1953. (IX.1.) M.T. számú rendelet a földbirtokrendezés során juttatott lakóépületek megváltási árának és törlesztési idejének szabályozásáról. 1953. szeptember 1. A megváltási/juttatási ár törlesztését 10 évben, illetve bizonyos esetekben 15 évben határozták meg.

²⁹ Magyar Közlöny, 53. szám, 47/1954. (VIII.1.) M.T. számú rendelet az állami tulajdonban lévő ki-sebb házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról. 1954. augusztus 1.

ban juttatott, de be nem épített házhelyek igénybevételéről és újrajuttatásáról.³⁰ Az 1954 előtt juttatott, de be nem épített házhelyeket, ha a juttatott egy éven belül nem kezdte el az építkezést, igénybe vehették és újrajuttathatták. A juttatott köteles volt két éven belül kifizetni a megváltási árat, és felépíteni a házat, amely időtartamra a juttatott házhelyre elidegenítési és terhelési tilalom vonatkozott. A be nem épített juttatott házhelyek újrajuttatásának rendezésére azért is lehetett szükség, mert az 1949-ben juttatott házhelyek beépítési kötelezettsége 1954-ben járt le. A vidéki lakóházépítést azonban nem segítették kellőképpen elő, például a lakóház típustervek nem tartalmaztak gazdasági épületeket, illetve a magángazdálkodók részére korlátozott mértékben állt rendelkezésre lakóház építési kölcsön. 1953-ban és 1954-ben nőtt a házingatlanok államosításának mentesítésére irányuló kérvények száma, s 1956-ig körülbelül 2000 lakóházat visszaadtak volt tulajdonosuknak. Szép számmal találni mentesítési kérelmeket Nagy Imre, vagy például a Győr-Sopron megyei tanács v.b. város- és községgazdálkodási osztály levéltári forrásai között az 1952 és 1955 közötti időszakból.³¹ A Minisztertanács 1954. augusztus 12-i határozatában elrendelte a törvényellenesen államosított házingatlanok ügyeinek a felülvizsgálatát. A mentesítés kérdésében első fokon a járási tanács végrehajtó bizottságai döntöttek.³² Hivatalos jogszabály azonban nem jelent meg, s így továbbra is számos államosítási ügy rendezetlen maradt. Szabályozták viszont a város- és községrendezési eljárást, illetve a külterületen történő építkezést. 1955-ben egységesítették a családi lakóházépítő akciókat.³³

1957 és a beltelki ingatlanok jogi szabályozása 1967-ig

A vidéki népesség elégedetlenségéhez minden bizonnyal nem csak a radikális földbirtokpolitika során alkalmazott tagosítások járultak hozzá, hanem az 1945-től végrehajtott önkényes ingatlan igénybevételek is, többek között házhelyek kialakítása céljából. A közérdekű igénybevétel jogcímét az 1955-ös kisajátításról szóló törvényerejű rendelet szüntette meg.³⁴ Miután 1955-ben folytatni kezdték

³⁰ Magyar Közlöny, 14. szám, 1/1954. (II.28.) V.K.G.M. számú együttes rendelet a magánérből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról. 1954. február 28.; Magyar Közlöny, 44. szám, 1.045/1954. (VI.23.) számú Minisztertanácsi határozat a földreform során, vagy később juttatott és még be nem épített házhelyekről. 1954. június 23. E rendeletek a házhelyjuttatások további folytatását jelentették. Az 1/1954. M.T. számú rendelet előírta, hogy falusi építkezők számára olyan telket kellett juttatni, amely alkalmas volt gazdasági udvar és konyhakert létesítésére is.

³¹ MNL OL XIX-A-2-v 25. ő.e.; MNL GyMSMGyL XXIII. 17. 34. ő.e.

³² Határozatok Tára, 32. szám, 2.091/32/1954. Mt. h. sz. egyes házingatlanok állami tulajdonbavételének felülvizsgálatáról. 1954. augusztus 12.

³³ Magyar Közlöny, 36. szám, 1/1955. (III.26.) V.K.G.M. számú rendelet a családi lakóházépítési akciók egységesítéséről, 1955. március 26.

³⁴ Magyar Közlöny, 81. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1955. évi 23. számú törvényerejű rendelete a kisajátításról. 1955. július 27.

a kampányszerű szövetkezetesítést és kollektivizálást, a gazdasági és társadalmi konfliktusok 1956-ra ismét előtérbe kerültek. A Földművelésügyi Minisztérium 1956. második negyedévi munkatervében szerepel egy minisztertanácsi előterjesztés kidolgozása 1956. május 15-re. Az előterjesztés címe: a földreform, és a telepítések során juttatott mező és erdőgazdasági ingatlanokat terhelő elidegenítési és terhelési tilalom megszüntetése, továbbá a házhely igénybevétellel érintett tulajdonosok kártalanítására újabb határidő megállapítása.³⁵ Az 1945-ben meghatározott 10 éves tulajdonjogi korlátozások 1955-ben jártak le, s valószínűsíthető, hogy a földreform során juttatott földek korlátozását a tömeges kollektivizálás befejezéséig fenn kívánták tartani. A megváltási/juttatási ár fizetése pedig összefüggött az igénybevett ingatlanok volt tulajdonosai számára adandó kárpótlások fizetésével. A forradalom előtt hivatalosan nem jelent meg a korlátozások meghosszabbításáról szóló jogszabály, de lehetséges, hogy belső minisztertanácsi határozattal rendelkeztek e kérdésben.³⁶ A juttatott lakóépületek elidegenítési és terhelési tilalmát 1955 decemberében egy belső minisztertanácsi határozat megszüntette.³⁷ A Csehszlovákiából áttelepítettek juttatott lakóépületeire megállapított még esedékes juttatási ár fizetését szintén törölték. Az elhagyott és nem gondozott lakóépületeket állami tulajdonba vették. 1956. október közepéig folytak az országban tagosítások, de már jóval korábban előtérbe került többek között a parasztság jogos sérelmeinek az orvoslása. A Város- és Községgazdálkodási Minisztérium 1956 augusztusában tett előterjesztést az állami tulajdonba vett házingatlanok egy részének igénybevétel alóli mentesítésére.³⁸ Az állami tulajdonba vett lakóházakkal kapcsolatos egyes kérdésekről szóló első minisztertanácsi előterjesztés, határozat és törvényerejű rendelet tervezet 1956. október 5-re készült el.³⁹ A jogszabálytervezet a mentesítést szabályozta. A törvényerejű rendelet sokkal később, az 1956-os forradalom és szabadságharc után jelent meg 1957 áprilisában.⁴⁰

³⁵ MNL OL XIX-A-2-13. ő.e. Lehetséges az is, hogy a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tulajdonjogi korlátozását megszüntették volna, míg a juttatott házhelyekét nem. A mező- és erdőgazdasági ingatlanok elidegenítése függetlenül a juttatástól hatósági engedélyhez volt kötve.

³⁶ Sem a minisztertanácsi határozatokat közlő Határozatok Tárában, sem pedig a Magyar Közlönyben nem jelent meg az említett minisztertanácsi előterjesztéshez kapcsolódó jogszabály. A Határozatok Tára a belső minisztertanácsi határozatok egy részét nem közölte.

³⁷ Határozatok Tára, 74. szám, 2.243/1955. (XII.6.) számú Minisztertanácsi határozat a földreformmal és a telepítésekkel kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről. 1955. december 6.

³⁸ MNL OL XIX-A-2-p 21. ő.e. Város- és Községgazdálkodási Minisztérium, 001/146/1956. szigorúan titkos sz. előterjesztés az egyes házingatlanok állami tulajdonbavételéről szóló 1952. évi 4. sz. tvr. végrehajtásával kapcsolatos felmerült kérdésekről. 1956. augusztus 27.

³⁹ MNL OL XIX-E-1-c 187. ő.e.

⁴⁰ Magyar Közlöny, 46. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 28. számú törvényerejű rendelete az állami tulajdonba vett házingatlanokkal kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről. 1957. április 21.

1957-ben szüntették meg az állami tulajdonban lévő beltelki ingatlanok juttatási rendszerét, ettől kezdve az ingatlanok értékesítés útján kerültek magántulajdonba.⁴¹ 1956/57 nem csak az állami tulajdonú házhelyek szabályozásában, hanem az állami szakigazgatásban is változást jelentett, mivel megszüntették a Város- és Községgazdálkodási Minisztériumot, s a házhely értékesítést és házhelyrendezést ettől kezdve az építésügyi hatóságok irányították és felügyelték. 1957-től lehetséges volt a „mezőgazdasági termelőszövetkezetek” számára az épületek, házingatlanok mellett azoknak az ingatlanoknak tulajdonjogi bejegyzése a telekkönyvbe, amelyeken az épület állt.⁴² A földreform földek korlátozásait nem szüntették meg, hanem újraszabályozták, a Csehszlovákiából áttelepítettek elidegenítési és megterhelési tilalmát a megváltási ár fizetésétől függetlenül eltörölték, míg a többi juttatott házhely tulajdonjogi korlátozását csak a megváltási ár kifizetése és a beépítés után szüntették meg.⁴³ Az 1957. évi 11. számú törvényerejű rendelet úgy rendelkezett, hogy az 1949. évi XXIV. számú törvény alapján, igénybevétel címén házhely céljára kisajátított ingatlanok után a kártalanítási ár fizetésére a határidő a törvényhozás további rendelkezéséig meghosszabbodik. Az F.M. Földbirtokpolitikai Főosztálya 1957. január végére kidolgozott egy kormányhatározat tervezetet, amely szerint a „dolgozó parasztoktól” házhely céljára igénybevett ingatlanok után rendkívüli méltánylást érdemlő esetben a kártalanítási ár 50%-ig a pénzügyminiszter előleget állapíthatott meg. Az évenként kifizetett kártalanítási árelőleget a befolyó megváltási ár összegéből fizették volna.⁴⁴ A kormányhatározat nem jelent meg, de minden bizonnyal ún. belső kormányhatározatként lett elfogadva az előterjesztés. A Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztálya 1957-ben kidolgozott egy utasítástervezetet is, méghozzá a juttatott házingatlanok megvonása tárgyában.⁴⁵ A be nem épített és meg nem vont, újra nem juttatott házhelyek jogi helyzetét sem szabályozták

⁴¹ Magyar Közlöny, 68. szám, 35/1957. (VI.21.) Korm. számú rendelet a házhelyértékesítés szabályozásáról. 1957. június 21. A házhely értékesítést ez után az Országos Takarékpénztár végezte, a vételár kiegyenlítése előtt az OTP hozzájárulása nélkül nem lehetett elidegeníteni vagy megterhelni a házhelyet. A rendelet szerint az eladott állami tulajdonú házhelyek „személyi tulajdonba” kerültek.

⁴² SERES 1974. 187–88.

⁴³ Magyar Közlöny, 15. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 11. számú törvényerejű rendelete a földreformmal és telepítésekkel kapcsolatos korlátozások megszüntetéséről és a megváltási ár megállapításáról. 1957. február 3. Magyar Közlöny, 80. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 47. számú törvényerejű rendelete a földreformmal és telepítésekkel kapcsolatos korlátozások megszüntetéséről és a megváltási ár megállapításáról szóló 1957. évi 11. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről. 1957. július 20. Mindemellett törölték a Csehszlovákiából áttelepítettek megváltási ár fizetési kötelezettségét.

⁴⁴ MNL OL XIX-K-1-y 1478. ó.e. szigorúan titkos i.n. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány ... (1957) Korm. számú határozata a földreformmal kapcsolatban házhelyek és közérdekű telkek céljára igénybevett területekért kártalanítási árelőleg kifizetéséről. 1957. január 28.

⁴⁵ MNL OL XIX-K-1-y 1489. ó.e. 40–154.159/1957. sz. a földművelésügyi miniszter és a pénzügyminiszter .../1957/ F.M. számú együttes utasítása egyes juttatott házingatlanok juttatásának megvonásáról, tervezet, 1957. június 22.

újra, bár az Építésügyi Minisztérium 1960/1961-ben készített e tárgyban rendelet tervezetet.⁴⁶

A hatvanas években az építésügyi főhatóság több olyan jogszabályt alkotott, amelyek a házhelyügekhez kapcsolódtak, illetve amelyek a házhelyrendezési eljárást újraszabályozták, ezek közé tartozott például az építésügyi törvény 1964-ben. Mindemellett a „termelőszövetkezeti” tagok lakóházépítését elősegítő jogszabály is megjelent, amely e módon a vidéki „kollektívák” megerősítését szolgálta.⁴⁷ Kezdetét vette az állami 15 éves lakásépítő program, amely keretében bérlakások, szolgálati lakások, szövetkezeti lakások és örökklakások épültek.⁴⁸ A tömeges kollektivizálás és szövetkezetesítés közben és után folyamatosan felülvizsgálták a belterületeket abból a célból, hogy a „termelőszövetkezetek” használatába vonható földeket, a művelési ágváltozásokat és a földhasználókat felderítsék, és hogy rendezzék a háztáji területek nagyságát. Több helyen rendkívül nagy területet nyilvánítottak külterületté a hatvanas évek folyamán, ami a lakosság hangulatában negatív hatást váltott ki.⁴⁹ A községenként kidolgozott ún. mezőgazdaságfejlesztési-terv a „termelőszövetkezetek”, az épülő nagyüzemi gazdasági épületek elhelyezésének és a földterületek táblásításának programját foglalta hosszabb távon magába. Ismét előtérbe került ismét a tanyák felszámolásának kérdése.

Az 1967. évi IV. törvény a „földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről” megszüntette a juttatott mező- és erdőgazdasági ingatlanokra a megváltási árhátralék fizetési kötelezettséget, illetve a tulajdonjogi korlátozásokat. Az Építésügyi Minisztérium Település- és Városfejlesztési Főosztálya 1967. május végére elkészített egy törvényerejű rendelet tervezetet, illetve egy kormányrendelet tervezetet. Mindkettő fő tárgya a juttatott házhelyek kérdése volt, előbbi elsősorban a juttatási/megváltási ár kiegyenlítése, utóbbi a beépítés ténye szempontjából, mint 1954-ben.⁵⁰ Az É.M. két lehetőséget látott a jogi rendezésre: a juttatott

⁴⁶ Magyar Közlöny, 67. szám, 22/1957. (VI.16.) P.M. számú rendelet a juttatott mező- és erdőgazdasági ingatlanok, házhelyek és épületek megváltási árának megállapításáról, valamint az elidegenítési és terhelési tilalom törléséről. 1957. június 16. 1958. év végéig akkor volt megvonható a juttatott házhely, ha a juttatottat rendkívüli akadályozó körülmények nem gátolták a beépítésben. Egyéb esetben mellőzni kellett a megvonást. Tanácsok Közlönye, 28. szám, 1/1958. (III.25.) É.M. számú közlemény a juttatott házhelyek megvonásával és házhelyek kialakításával kapcsolatos egyes kérdések, 1958. március 25. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány .../1961/..../ Korm. számú rendelete a földreform során és azt követően juttatott, de be nem épített házhelyekről. 1961. december. MNL OL XIX-K-1-b 442. ő.e. 2678/1961. sz.

⁴⁷ Magyar Közlöny, 73. szám, 1964. évi III. törvény az építésügyről. 1964. december 2.; Magyar Közlöny, 60. szám, 20/1965. (X.24.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok lakóházépítése céljára rendelkezésre álló területek felhasználásáról. 1965. október 24.

⁴⁸ Magyar Közlöny, 3. szám, 1.002/1960. (I.10.) számú Kormányhatározat a 15 éves lakásfejlesztési tervről. 1960. január 10.

⁴⁹ MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 40. ő.e. 20.104–2/1963. sz. földrendezés végrehajtása Écs községben, 1963. május 22. Écsen a külterületté nyilvánítandó belterületet, több mint 300 katasztrális holdat, a lakosság hangulata miatt nem vonták „termelőszövetkezeti” táblába, hanem „zártkertté” nyilvánították.

⁵⁰ MNL OL XIX-K-1-y 1624. ő.e. 8–36.324/1967. sz. a juttatott, de be nem épített házhelyek tulaj-

házhelyek megváltási ártartozásának és tulajdonjogi korlátozásainak megszüntetése, illetve a korlátozások fenntartása. Az 1967. évi III. törvény alapján a „termelőszövetkezeti tag” belterületi/„zártkerti”/tanyai területi ingatlanából visszatartott háztájának 800–1600 négyszögölt.⁵¹ Az 1967. évi IV. törvény szerint pedig bármely természetes személynek maximum 1600 négyszögölt terület lehetett belterületen és „zártkertben” tulajdonában, e rendelkezések így belterületi maximumot határoztak meg.⁵² A tulajdonosoknak a többletterületet határidőn belül el kellett idegeníteniük.⁵³ Az É.M. kormányrendelet tervezete szerint a beépítésre történő felszólítás után 6 hónapon belül meg kellett volna kezdeni az építkezést, különben a juttatott házhely megvonható lett volna. A rendelettervezet az ilyen módon állami tulajdonná váló ingatlanok további hasznosításáról azonban már nem rendelkezett.⁵⁴ A rendelet nem lépett hatályba, s a be nem épített, egykor juttatott ingatlanokat semmilyen módon sem szabályozták ekkor újra. Ez azt is jelentette, hogy a juttatottakat továbbra is terhelte a megváltási ár fizetésének a kötelezettsége, amennyiben még azt nem törlesztették. Azok, akik nem építették be ingatlanukat, és a juttatási ár fizetés egy részével hátralékban maradtak, s ingatlanukat nem vonták meg és nem vették igénybe, jogilag rendezetlen helyzetben voltak. 1957-ben a földreform során juttatott mező- és erdőgazdasági ingatlanok megváltási árának fizetését maximum 10 évben határozták meg, bár eredetileg a földreform jogszabályai alapján a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások 20 éves törlesztési időt kaptak, így számukra az legkétszörösebb (1949-es juttatásokat figyelembe véve) 1969-ben járt volna le. Az 1953-ban a juttatott lakóházakra megállapított maximum 15 éves törlesztési idő 1968-ban járt volna le. Az 1968-ban hatályba lépő 1967. évi IV. törvény alapján az egykor juttatott és törlesztett ingatlanokat is fokozatosan „szövetkezeti tulajdonba” vették. Ekkor, az évtized végén szükséges lehetett a juttatott házhelyek jogi helyzetét is rendezni. 1969-ben jelent meg egy törvényerejű rendelet e tárgyban. A rendelet alapján a juttatott lakóépületek és házhelyek elidegenítési és terhelési tilalma, illetve öröklési korlátozása a megváltási ár kifizetésével szűnhetett meg, s immár nem volt feltétel a házhelyek beépítése.⁵⁵

donjogának rendezéséről készült kormányrendelet tervezet és az 1957. évi 47. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről szóló 1967. évi ... számú törvényerejű rendelet tervezetei. 1967. május 29.

⁵¹ Magyar Közlöny, 68. szám, 1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről. 1967. október 11.

⁵² A „személyi tulajdon” intézményéről lásd: PFAFF 1965. 27–30; és 72–75.

⁵³ Magyar Közlöny, 68. szám, 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről. 1967. október 11.

⁵⁴ MNL OL XIX-K-1-y 1624. ö.e. 8–36.324/1967. sz. a juttatott, de be nem épített házhelyek tulajdonjogának rendezéséről készült kormányrendelet tervezet, 1967. május 29.

⁵⁵ Magyar Közlöny, 67. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1969. évi 23. számú törvényerejű rendelete az 1957. évi 47. számú törvényerejű rendelet módosításáról. 1969. augusztus 31.

Következtetések és a kutatási eredmény összefoglalása

A kommunista diktatúrában a városi, községi belterületi ingatlanok tulajdoni és használati jogi szabályozása tágabb értelemben a kommunista földbirtokpolitika részét alkotta. A juttatott több százezer házhely 1949, vagy 1957 utáni jogi helyzete és szabályozása részben a földreform történetéhez kapcsolódik. Ez a szempont mindenekelőtt a keletnémet jogszabályok és a német szakirodalom olvasása által került előtérbe, és adta számomra az ötletet a tanulmány megírásához.⁵⁶ A jog az átalakítás eszközeként a beltelkek és házingatlanok tulajdoni és használati viszonyain felülről végrehajtott változást okozott. A „termelőszövetkezeti” családok belterületi magántulajdonban és magánhasználatban lévő földterületét a „termelőszövetkezeti” jog a háztáji gazdaság által korlátozta. 1967-ben a háztáji területe 800–1600 négyszögöl lehetett, mint ahogy a nem „termelőszövetkezeti” tagok maximum belterülete is csak maximum 1600 négyszögöl.⁵⁷ Az ingatlanforgalom terén 1961-től a magántulajdonban lévő, visszatartott háztáji föld elidegenítése esetében a „termelőszövetkezet” új háztáji földet nem adott használatra.⁵⁸ 1957-ben a jogszabályalkotás során a házhely céljára igénybevett ingatlanok volt tulajdonosai kártalanítását kilátásba helyezték, azonban a kártalanításról nem jelent meg később semmilyen jogszabály sem, viszont a juttatottak megváltási/juttatási árfizetési kötelezettségét fenntartották. Ebből adódott, hogy az igénybevett ingatlanok volt tulajdonosainak egy része nem kapott kártalanítást, a juttatottak pedig kötelesek voltak kifizetni a juttatási árat. A tanulmány keretei között nem volt mód kitérni a külterületi építkezés szabályozásának a részleteire, tanyák és községek felszámolására, az ún. „tanyaközpontok” létrehozására és a „tanyarendezésre”, sem pedig az ún. „fő- és mellékfalu” településszerkezeti modellre. Az agrárnépesség és a mezőgazdaság átalakítása mind a külterületen, mind pedig a belterületen folyt. Az önálló földművelő parasztgazda szétválasztása a mezőgazdasági termelőszervezetektől összekapcsolódott a kommunista földbirtokpolitika által a belterületen előidézett változásokkal. A szántó- és erdőterületek tagosítása, „szocialista nagyüzemi” használata, az állami gazdasági és „termelőszövetkezeti” majorok, gazdasági központok, épületek, létesítmények kiépítése, illetve a magántulajdon és magánhasználat felszámolása által megszűnt a hagyományos paraszti életforma, életmód és élethivatás.⁵⁹

⁵⁶ A leginspirálóbb Manfred Hoffmann tanulmánya volt. HOFFMANN 1978.

⁵⁷ Magyar Közlöny, 68. szám, 1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről. 1967. október 11.

⁵⁸ Magyar Közlöny, 29. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a termelőszövetkezeti csoportokról. 1959. március 19.

⁵⁹ MNL GyMSMSL XXIII. 211. 26. ö.e. 3237–1/1967. sz. az Országos Tervhivatal Területi és Szociális Főosztályának a fő és mellékfalvak fejlesztéséhez kiadott irányelveinek megküldése, 1967. március 9. A belterület átalakítása a településszerkezet átférfalvási folyamatának a részét képezte. A vidéken

Forrás- és irodalomjegyzék

Önálló könyvek:

- ARADI 1991 = ARADI Béla: Ingatlanforgalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991
- ESTÓK – GUNST – FEHÉR – VARGA 2008 = ESTÓK János – GUNST Péter – FEHÉR György – VARGA Zsuzsanna: Agrárvilág Magyarországon 1848–2002. Második kiadás. Argumentum Kiadó, Budapest, 2008
- FILEP 2006 = FILEP Antal: A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata. Bölcsészdoktori értekezés, Budapest, 1969. CSERI Miklós – FÜZES Endre – KÜCSÁN József – PERGER Gyula (szerk.): Ház és ember 19. Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága közös kiadványa, Szentendre – Győr, 2006
- HOFFMANN 1978 = HOFFMANN, Manfred: Das Schicksal der Bodenreformwirtschaften in der DDR. Ein Beitrag zur Analyse der Agrar- und Eigentumspolitik der SED. Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1978
- HONVÁRI 1996 = HONVÁRI János (szerk.): Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Aula Kiadó, Budapest, 1996
- KERÉK 1934 = KERÉK Mihály: Földbirtokpolitika. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934
- KERÉK 1939 = KERÉK Mihály: A magyar földkérdés. Mefhosz Könyvkiadó, Budapest, 1939
- MEZEY 2004 = MEZEY Barna (szerk.): Magyar jogtörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2004
- NOVITS 2008 = NOVITS László: Képek Kapuvár-házhely történetéből. Kapuvár Város Önkormányzata, Kapuvár, 2008
- PERÉNYI – FARAGÓ – MAJOR 1962 = PERÉNYI Imre – FARAGÓ Kálmán – MAJOR Jenő: Mezőgazdaság és településtervezés. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1962
- PFAFF 1965 = PFAFF, Dieter: Das sozialistische Eigentum in der Sowjetunion. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1965
- ROMSICS 2010 = ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2010
- SERES 1974 = SERES Imre (szerk.): Földjog. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974

Tanulmányok:

- BALASSA 2002 = BALASSA M. Iván: A FAKSZ-házaktól a szocialista faluig. Népi építészet a 20. században. In: CSERI Miklós – FÜZES Endre (szerk.): Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve 15. Tanulmányok Füzes Endre 70. születésnapja alkalmából. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2002. 163–174.
- FÜZES 1987 = FÜZES Endre: Tendenciák a magyar falu építészetében és lakáskultúrája alakulásában a második világháború után. In: *Agria* 23. Az Egri Múzeum Évkönyve – *Annales Musei Agriensis*, Eger, 1987. 139–144.
- TAKÁCS 1976 = TAKÁCS Imre: A földbirtokpolitika alakulása Magyarországon 1848–1944. In: VLCSKÓ Lajos (szerk.): A földosztás a történelem mérlegén. K.n., Budapest, 1976. 7–63.

létrehozott „termelőszövetkezetek” a nagyüzemi gazdálkodás kiépítésével párhuzamosan a mezőgazdasági üzem teljes funkcióját vették volna át a belterületi telkek mellett működő részben magántulajdonú háztájtól. PERÉNYI – FARAGÓ – MAJOR 1962. 149–50.

Nyomtatott források:

Határozatok Tára, 1954. 32. szám.; 1955. 74. szám.

Magyar Közlöny, 1945. 10.; 23. számok; 1947. 171/a. szám; 1949. 172–173. számok; 1951. 119. szám.; 1953. 42. szám; 1954. 14.; 44.; 53. számok; 1955. 36.; 81. számok; 1957. 15.; 46.; 67.; 68.; 80. számok; 1959. 29. szám; 1960. 3. szám; 1964. 73. szám; 1965. 60. szám; 1967. 68. szám; 1969. 67. szám.

Rendeletek Tára, 1918/568.; 1920/126.; 1927/26.600.; 1944/233.

Tanácsok Közlönye, 1958. 28. szám.

Levéltári források:

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. – Mezőgazdaság és Élelmézségügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-y Földbirtokpolitikai (Földrendezési) Főosztály (1945–1967): 760.; 763.; 1489.; 1624. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmézségügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-b Elnöki Főosztály (1945–1967): 442. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2 Minisztertanács Titkársága (1945–1990) XIX-A-2-1 Mezőgazdasági Osztály (1954–1957): 2.; 3. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2-p Hegedűs András miniszterelnök-helyettes, miniszterelnök (1953–1956): 21. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) – XIX.-E-1 Igazságügyi Minisztérium – XIX.-E-1-c Törvényelőkészítő Főosztály (1945–1988): 187. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2-v Nagy Imre miniszterelnök (1953–1955): 25. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL), közellátási szakigazgatási szakszervek, XXIV. fondfőcsoport, földművelésügyi szakszervek, 201. fond, Sopron Megyei Földhivatali iratai (1945–1950): 80. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL), tanácsok, XXIII. fondfőcsoport, járási tanácsok, 211. fond, Csornai Járási Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály iratai (1950–1971): 26. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXIII. fondfőcsoport, megyei tanács, 9. fond, Győr-Sopron megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztályának iratai (1950–1965), a) iktatott: 40. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXIII. fondfőcsoport, megyei tanács, 17. fond, A Győr-Sopron megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Város- és Községgazdálkodási Osztályának iratai (1954–1956): 34. ő.e.

MAKOVICS GÁBOR

Az iskolai motiváció alakulása a tanulmányi átlag, az iskolai légkör és a társas összehasonlítás egyéni különbségei mentén

Absztrakt

Az iskolai motiváció alakulására számos olyan tényező hatással lehet, amelyek főként szociális jellegűek - így például az iskolai légkör, a mások által elért eredmények és ezen keresztül a társas összehasonlítás egyéni különbségei is. Jelen kutatás célja a társas közegben megmutatkozó jellemzők egyénre gyakorolt hatásainak feltárása, és a lehetséges közvetítő faktorok értelmezése. A kutatásban 62 fő (30 nő és 32 férfi) 17-19 éves korú diák adatai kerültek felhasználásra. Kérdőíves módszerrel vizsgáltuk iskolai motivációjukat, az általuk tapasztalt iskolai légkört, valamint sajátos társas összehasonlítási stratégiáikat is. A kutatás eredményei alapján egyenes arányú összefüggés mutatkozik az iskolai motiváció mértéke és az iskolában nyújtott tanulmányi teljesítmény között. Emellett hasonló kapcsolat rajzolódik ki az iskolai légkör megítélése és a motiváció mentén vizsgálódva. Végül a társas összehasonlítás felfelé hasonlítási skálájával is pozitív kapcsolat mutatkozik az iskolai motiváció mértékét tekintve, egy versenyhelyzetet generáló feladat eredményeinek ismertetése után. Az iskolában jelentkező társas jelenségek, és az általuk is befolyásolt iskolai közeg hatással lehetnek a követelményeknek való megfelelés vágyára, és nagyrészt kapcsolatot mutatnak a tanulmányi teljesítménnyel is. Az iskolai szociális tényezők felmérése és ismerete emiatt - egyebek mellett - kiemelkedően fontos, mivel a diákok jobb teljesítményét elősegítendő, hozzájuk illeszkedő motiválási stratégiák kidolgozását segítheti.

Szakirodalmi bevezetés

Az iskolai motiváció

Az iskolai motiváció, vagyis az iskolában támasztott követelményeknek való megfelelés vágya kapcsán különböző motivációs típusokról beszélhetünk. Ezek között az iskolai motivációra vonatkozó egyik elmélet nyomán követő, érdeklődő és teljesítő típusokat különböztethetjük meg, attól függően, hogy milyen

motívumok és szükségletek jellemzik a diákokat. A követő típus számára a szociális megerősítések, a jó érzelmi kapcsolatok és az elismerés, az érdeklődő típus esetén a tudás elsajátítása, a kíváncsiság és a kognitív sikerek, míg a teljesítő típusról beszélve a moralitás, a normakövetés és a társadalmi elvárások kerülnek fókuszba a tanulás során.¹

A motivációs stílus nem veleszületett, hanem a szociális kapcsolatok, a társas tapasztalás révén folyamatosan épül, méghozzá az ezekre adott emocionális válaszokon keresztül. A típusokat befolyásoló kezdeti motívumok minden gyermek esetén a nevelés során alakulnak ki, integrálódáson mennek keresztül, így létrehozva egy a diákra jellemző olyan struktúrát, ami tanulásának későbbi eredményességét is meghatározza. Így az életkor előre haladtával a sajátos motivációs aspektusok stabilabbá válnak, és kevesebb lesz az általános, egy korcsoportot azonos módon jellemző közös vonás. A folyamat során azonban a temperamentum által meghatározott tényezők szerepe is fontos, hiszen ezek mentén a gyermekek bizonyos megerősítésekre inkább, másokra pedig kevésbé reagálnak.²

Az elmélet szerint a motivációs stílus tehát a szociális kapcsolatokban, a gyermek számára fontosnak ítélt személyekkel való viszonyának milyenségében, azaz az affektív motívációkat megalapozó, követő stílusú jellegekben gyökerezik. Következésképpen az ide köthető tényezők azok, amelyek az összes többit, így a kognitív és a morális, vagyis a tanulási motíváció keretein belül értelmezett belső és a belsővé vált motívumokat is meghatározzák, így létrehozva az egyénre jellemző, sajátos iskolai motivációs stílust.³

A típusok alakulására, illetve az iskolai motiváció egészére számos tényező kifejtheti hatását. Ilyen faktorok lehetnek a személyes jellemzőkön és a kognitív képességeken túl akár a szociális környezetet leíró olyan jelenségek is, mint az iskolai társas életet jellemző légkör, a kortársak által elért eredmények vagy ezek összefüggésében akár a társas összehasonlításra vonatkozó stratégiák is.⁴

Mind ezek alapján, habár fontos figyelembe vennünk a tanulók kognitív képességeit sikerességük szempontjából, ezen kívül viszont nemcsak a család, hanem az iskolai társas környezet is vizsgálnunk kell a tanulási motívációval kapcsolatban. A képességek a tanulási motíváción keresztül befolyásolhatják a feladatban nyújtott aktuális teljesítményt, melyre hatással lehetnek a társas jelenségek, így az összehasonlítás is. A diákok tanulási motívumrendszerét befolyásolhatja, hogy osztálytársaiknak milyen az iskolában nyújtott teljesítménye, és ehhez képest ők milyen eredményeket érnek el az iskolai feladatokban.⁵

¹ KOZÉKI 1990. 95–124.

² KOZÉKI 1990. 95–124.

³ KOZÉKI 1990. 95–124.

⁴ PATRICK – KAPLAN – RYAN 2011. 367–382.; FÜLÖP 2010. 48–77.

⁵ JÓZSA 2000. 69–82.

Az iskolai légkör és a társas összehasonlítás

Az iskolai motivációt befolyásolhatja az iskola társas légköre is, amelyet többféleképpen értelmezhetünk. Elsősorban az iskolára vagy egyéb szervezetekre nézve jelent egy olyan sok elemből álló környezeti hatást, mely mind a diákokra, mind a tanárookra befolyással bír. A fogalmat szociálpszichológiai szempontból értelmezve a vizsgálódás tárgyát azok az iskolában megjelenő személyközi kapcsolatok jelentik, melyek a társas lét környezetét, az interakciók közegét adják. Ez a tanulók és a tanárok együttműködéséből ered, és közvetett módon befolyásolja az ismeretek elsajátításának és a nevelés folyamatának lezajlását. Ezt a hatás – bár érzékelhető – mégis nehéz megragadni, hiszen globális definíció.⁶

Az iskolai motivációra az iskolai légkör mellett a társas összehasonlítás egyéni különbségei is hatással lehetnek. A társas összehasonlítás középpontja a szelf, az önértékelés és a személyes jellemzők, a folyamat pedig mindezek mások tulajdonságaival, cselekedeteivel való összevetését takarja. Az eredeti elmélet alapján a társas összehasonlítás egy minden emberben megjelenő értékelési folyamat, aminek célja, hogy minél stabilabb, minél pontosabb képet nyerjünk önmagunkról.⁷

A társas összehasonlítás univerzális vágy, de egyénenként eltérő erősséggel, más gyakorisággal és különböző motivációktól vezérelve jelentkezhet. A kutatók 3 ilyen vezető motivációs típust határoztak meg, a szakirodalomban kialakuló konszenzus alapján. Ezek között elsőként a pontosabb önértékelés kialakítása szerepel, amely a másokkal való összehasonlításon át nyújt információt saját magunkról. Ilyenkor az egyének leginkább olyan személyekkel próbálják meg összevetni saját véleményüket és képességeiket, akiket magukhoz hasonlóknak találnak az éppen vizsgált faktorok mentén.⁸ Azonban nem minden viszonyítás zajlik ilyen módon. A másik kettő motivációtípus az énfelnagyítás és az önfejlesztés tényezői jelentik, melyek ennek megfelelően 2 irányt adnak a társas közegben zajló én-felmérésnek: egy lefele irányulót, amely során a nálunk gyengébben teljesítő személyekkel vetjük össze önmagunkat, és egy felfele mutatót, amely pedig az önmagunknál sikeresebbnek ítélt társainkkal való én-összehasonlítást szolgálja. Utóbbi, az önértékelés céljából eredően azt a célt szolgálja, hogy a társak megismerése során saját magunkat fejleszthessük azon a téren, melyen az összehasonlítás történik.⁹ A lefelé hasonlítás jelensége ezzel szemben az énfelnagyítás motivációját szolgálja, amely elsősorban egy önmagunkról alkotott pozitív kép fenntartását eredményezi. A folyamat akár meg is erősítheti

⁶ TÍMÁR 1995. 7–12.

⁷ FESTINGER 1954. 117–140.

⁸ GIBBONS – BUUNK 1999. 129–142.

⁹ GIBBONS – BUUNK 1999. 129–142.

én-értékelésünket egy olyan személlyel való összevetésen keresztül, aki nálunk gyengébb teljesítményt nyújt, vagy kevesebb szerencsével jár, mint mi magunk.¹⁰ A társas összehasonlítás iránya és a mögötte rejlő énfelnagyító, vagy énfeljesztő célzatú motivációk sokat elárulhatnak a diákokat jellemző iskolai motivációs struktúráról is. Emellett azonban a saját teljesítmény, így a tanulmányi átlag hatása sem elhanyagolható, ami akár a társak erről alkotott véleményének függvényében alakíthatja a tanulásra irányuló motivációkat.¹¹

Célkitűzés és hipotézisek

A kutatás célja a társas közeget jellemző néhány tényező (iskolai légkör, társas összehasonlítás) és a tanulmányi átlag iskolai motivációra gyakorolt hatásának feltérképezése volt. A szakirodalmi háttérrel és a korábbi kutatásokat is figyelembe véve három fő hipotézis vizsgálata zajlott le. Az első hipotézis alapján azok a tanulók, akiknek jobb a tanulmányi átlaga, magasabb szintű iskolai motivációról nyilatkoznak. A második hipotézis értelmében azok a diákok, akik pozitívabbnak írják le az iskolai légkört, jellemzően magasabb iskolai motivációval rendelkeznek. Végül a harmadik hipotézis szerint az a diák, akire jellemzőbb a felfelé irányuló társas összehasonlítás, tehát önmagát a nála jobban teljesítőkhöz hasonlítja inkább, magasabb szintű iskolai motivációról nyilatkozik.

Minta és módszerek

A kutatásban összesen 62 fő (30 nő és 32 férfi) tizenegyedikes és tizenkettedikes középiskolás diák (átlagéletkor = 17,82, SD= 0,56 év) adatai kerültek feldolgozásra. Először a korábbi évben elért tanulmányi átlagukról kérdeztük őket, majd kérdőíves módszerrel vizsgáltuk iskolai motivációjukat¹², az iskolai légkörről alkotott véleményüket¹³, illetve társas összehasonlításra vonatkozó egyéni stratégiáikat¹⁴. Egy rövid, húszerű magyar szót tartalmazó (pl. ember, környezet) memóriafeladatban való részvételre is megkértük őket, melynek célja a csoportszintű eredmények ismertetésén át egy versenyhelyzet generálása volt – így kiélezettebbé téve a társas összehasonlítás jelenségét.

A hipotézisek tesztelése során Spearman- és Pearson-féle korrelációanalíziseket, illetve az adatok mentén létrehozott csoportok eredményeit vizsgálva függetlenmintás varianciaanalíziseket is lefuttattunk. A jelenségek közötti kap-

¹⁰ CORCORAN – CRUSIUS – MUSSWEILER 2011. 119–139.

¹¹ JÓZSA – FEJES 2010. 48–77.

¹² KOZÉKI – ENTWISTLE 1986. 271–292.

¹³ TWEMLOW – SACCO 2012. 155–167.

¹⁴ OROSZ – SZUKICS 2012. 361–378.

csolatok átláthatósága és a modellezés érdekében lineáris regresszióanalízissel is megvizsgáltuk a motivációs típusokra vonatkozó hatásokat.

Eredmények

A kutatás eredményei alapján a tanulmányi átlag mindhárom motivációs típusal szignifikáns kapcsolatban van- együttjárás látszik az érdeklődő ($\rho=0,52$; $p<0,001$), a teljesítő ($\rho=0,49$; $p<0,001$) és a követő ($\rho=0,45$; $p<0,001$) stílussal is. A jó tanulmányi átlaggal rendelkező diákok magasabb szintű motivációról nyilatkoznak, mint átlagos és gyenge átlaggal rendelkező társaik [$F(6,114)=4,39$; $p<0,05$; $\eta_p^2=0,19$].

Az eredményekből kiderül még, hogy az iskolai légkör megítélése is összefügg az iskolai motivációval, a követő ($r=0,46$; $p<0,001$), az érdeklődő ($r=0,31$; $p<0,05$) és a teljesítő típust ($r=0,35$; $p<0,05$) tekintve. Az iskolai légkört pozitívabbnak ítélik magasabb szintű motivációról nyilatkoznak, mint a többiek, a követő [$F(2,59)=6,54$; $p<0,05$; $\eta_p^2=0,18$], az érdeklődő [$F(2,59)=3,5$; $p<0,05$; $\eta_p^2=0,11$] és a teljesítő motivációs típus [$F(2,59)=3,64$; $p<0,05$; $\eta_p^2=0,11$] esetében.

Végül az eredmények értelmében pozitív a kapcsolat a felfelé hasonlítás és a követő ($r=0,263$; $p<0,05$), illetve a teljesítő ($r=0,287$; $p<0,05$) motivációs típusok között, a memóriafeladatban elért eredmények ismertetését követően.

A lineáris regresszióanalízis eredményei alapján a tanulmányi átlag és az iskolai légkör megítélése 33,6%-ban jósolja be a követő motivációt [$F(2,61)=14,94$, $p<0,05$], tehát arra jellemzőbb a követő motiváció, aki jobb tanulmányi átlagot ér el ($\beta=0,37$, $p<0,05$) és pozitívabbnak ítéli az iskolai légkört ($\beta=0,35$, $p<0,05$). A tanulmányi átlag 25,2%-ban jósolja be az érdeklődő motivációt [$F(1,61)=20,20$, $p<0,05$] és 23,1%-ban a teljesítő motivációt [$F(1,61)=17,98$, $p<0,05$]. Vagyis minél jobb a tanuló átlaga, annál inkább jellemző rá az érdeklődő ($\beta=0,5$, $p<0,05$), illetve a teljesítő motiváció ($\beta=0,48$, $p<0,05$).

Diszkusszió

Az első hipotézis és a kutatás eredményei alapján a tanulmányi átlag mentén mindhárom iskolai motivációs típusal mutatkoznak közepes erősségű, pozitív együttjárások, és ezek közül az érdeklődő motivációval látszik a legszorosabb kapcsolat. Ezek értelmében a tanulmányi átlag és az iskolai motiváció között összefüggés van, amely az érdeklődő motívummal, vagyis az independencia és a kompetencia iránti vágygal, illetve a tananyagra vonatkozó kíváncsisággal mutatkozik meg leginkább.

Emellett a második hipotézis, vagyis az iskolai légkör megítélése és a különböző motivációs jelek közötti kapcsolat vizsgálatkor az eredmények értelmé-

ben kiderül, hogy közepesen erős, egyenesen arányos együttjárások tapasztalhatók mindhárom motivációs aspektust tekintve. A légkör megítélésére vonatkozó korrelációk közül a legerősebb kapcsolatot a követő motivációs skála mentén láthatjuk. Ezek szerint az iskolai légkör megítélésének milyensége és az iskolában támasztott követelmények teljesítését leíró motivációk összefüggnek egymással – minél pozitívabb légkört tapasztal egy tanuló iskolájában, annál motiváltabb, és minél jobban szeretne megfelelni a követelményeknek, annál pozitívabbnak éli meg az iskolát jellemző klímát. A legszorosabb kapcsolat azok körében látszik, akik motivációjukat tekintve az elvárásoknak való megfelelés és a társak általi elfogadottság elérése érdekében tanulnak és teljesítenek az iskolában.

Az iskolában fellépő szociális jelenségek és az általuk jellemezhető iskolai légkör jelen vizsgálat szerint valóban kapcsolatban áll a követelményeknek való megfelelés egyéni motivációival. Az iskolai motivációt vizsgáló elmélet mentén a követő motivációs típus alakulásában központi szerepet játszik a szociális közeg. A kutatás eredményei alapján ebben a kapcsolatban meghatározó tényező az iskolai légkör, de emellett nem elhanyagolható a tanulmányi átlag hatása sem, ami egyfajta visszacsatolásként, társas megerősítésként is értelmezhető. Az érdeklődő és a teljesítő motivációs típusok alakulásában az eredmények szerint jelentős szerepe csupán a tanulmányi átlagnak van, ami a tudás elsajátításának vágyát és a jó jegyek megszerzésén keresztül a normakövetés igényét tükrözheti.¹⁵

Ezek értelmében lényeges az, hogy egy fiatal hogyan érzi magát az intézményes rendszerben, milyen mértékben kapja meg tanáraitól a támogatást és kortársaitól az elfogadást, hiszen ez hatással lehet arra, milyen mértékben motivált megfelelni az iskolai követelményeknek.¹⁶ Jelen tanulmányt figyelembe véve erre különösen azok lehetnek érzékenyek, akik a külső környezetből származó elismerés és elfogadás által motiválhatók az ismeretek elsajátítására.

A harmadik hipotézis tesztelése során a társas összehasonlítás egyéni különbségeit az iskolai motivációs tényezők függvényében vizsgáltuk. A statisztikai eljárások elvégzése során kiderült, hogy a követő, az érdeklődő és a teljesítő motivációs aspektusok a memóriafeladatban (versenyhelyzetben) elért eredmények ismertetése után pozitív kapcsolatot mutatnak a felfelé hasonlítás dimenziójával. Ezek szerint lehetséges, hogy azok a diákok, akik önmagukat a náluk jobban teljesítőkkal vetették össze inkább, motiváltabbak az iskolában támasztott követelményeknek való megfelelésre.

A versengés, tehát az egymás teljesítményének túlszárnyalására vonatkozó vágy pozitív hatást gyakorolhat a tanulási motivációra.¹⁷ Ebben a kapcsolatban megjelenik a felfelé hasonlítás motívuma is – saját eredményeinket és képességeinket egy nálunk jobban teljesítő tanulóhoz hasonlítva vágyunk arra, hogy még ettől a sze-

¹⁵ KOZÉKI 1990. 95–124.

¹⁶ JÓZSA – FEJES 2010. 48–77.

¹⁷ FÜLÖP 2010. 48–77.

mélytől is magasabb pontszámot érjünk el, így váltva ki elismerést másokból, ami pedig motiváló tényezőként tartható számon.¹⁸ Ezek alapján tehát lényeges lehet, hogy az iskolai közegek létrehozásakor figyelembe vegyük a diákok képességeit és társas összehasonlítási igényeit is, amelyek énképük formálásán keresztül hatással lehetnek az iskolában nyújtott teljesítményükre és motivációik alakulására.¹⁹

Limitációk és kitekintés

A vizsgálatot tekintve érdemes megemlíteni azokat a tényezőket, melyek korlátozhatják az eredmények széleskörű értelmezését. Egyrészt problémák akadtak az adatok felvétele során, ami miatt néhány kérdőív értékelhetetlennek bizonyult (pl. a kitöltés elkezdése, majd további részeinek üresen hagyása). Emellett a kutatás során használt minta sem reprezentatív, hiszen az adatok felvétele csakis gimnáziumi tanulók 17-19 éves korosztályában történt – pedig szükség lenne további adatokra pl. szakiskolákat és más, fiatalabb korcsoportokat tekintve is. Emiatt érdemes lehet további kutatások során egyrészt az életkori jellegzetességek és eltérések jellemzőit is tanulmányozni, másrészt pedig olyan további személyiségjellemzők és társas jelenségek vizsgálatát is elvégezni, melyek szerepet játszhatnak az iskolai motiváció, illetve a tanulmányi teljesítmény alakulásában (pl. versengésre való hajlam, önbecsülés). A mintát emellett jobban ki lehetne terjeszteni, hogy akár különböző iskolatípusok tanulói között is vizsgálhassuk a kutatásban részletezett jelenségek összefüggéseit.

Végső konklúzió

Egy iskolai intézmény szociális tényezőinek vizsgálata elengedhetetlen lépés az egyéni motivációk kutatásában, hiszen a jelen tanulmányban feltüntetett eredmények szerint a személyes tulajdonságokon kívül az iskolai társas jellegzetességek is szerepet játszhatnak a tanulók iskolai motivációjának és tanulmányi átlagának alakulásában. Mind az iskolai légkör, mind pedig a társas összehasonlítás egyéni jellemzői pozitív összefüggést mutatnak a motivációval, ami hangsúlyozza az ezen tényezők vizsgálatára vonatkozó törekvéseink jelentőségét. Az iskolai szociális közeggel való elégedettség, illetve a példás eredményeket elérő tanulók osztályközösségben való jelenléte a diákok egy részében magasabb szintű vágyat eredményezhet az iskolában támasztott követelményeknek való megfelelésre. Az, hogy milyen leíró faktorok szükségesek még ezen kapcsolat megjelenéséhez és formálódásához, további kutatások tárgyát képezheti.

¹⁸ KOZÉKI 1990. 95–124.

¹⁹ JÓZSA – FEJES 2010. 48–77.

Irodalomjegyzék

- CORCORAN – CRUSIUS – MUSSWEILER 2011 = CORCORAN, K., CRUSIUS, J. és MUSSWEILER, T. (2011): Social comparison: Motives, standards, and mechanisms. In: Chadee, D., (szerk.), *Theories in social psychology* (pp. 119–139). Oxford, UK: Wiley-Blackwell.
- FESTINGER 1954 = FESTINGER, Leon: A theory of social comparison processes. *Human relations*, 7(2), 1954. 117–140.
- GIBBONS – BUUNK 1999 = Gibbons, F. X. és Buunk, B. P. (1999): Individual differences in social comparison: development of a scale of social comparison orientation. *Journal of personality and social psychology*, 76(1), 129–142.
- FÜLÖP 2010 = Fülöp M. (2010): A társas viselkedés szociálpszichológiája: társas összehasonlítás az iskolában. In: Zsolnai A. és Kasik L. (szerk.), *A szociális kompetencia fejlesztésének elméleti és gyakorlati alapjai: tanulmánygyűjtemény* (pp. 48–77). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- JÓZSA 2000 = Józsa K. (2000): Az iskola és a család hatása a tanulási motivációra. *Iskolakultúra*, 10(8), 69–82.
- JÓZSA – FEJES 2010 = Józsa K. és Fejes J. B. (2010): A szociális környezet szerepe a tanulási motiváció alakulásában. In: Zsolnai A. és Kasik L. (szerk.), *A szociális kompetencia fejlesztésének elméleti és gyakorlati alapjai: tanulmánygyűjtemény* (pp. 134–162). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KOZÉKI 1990 = Kozéki B. (1990): Az iskolai motiváció. In: Kürti Jarmila (szerk.), *A nevelés-lélektani kutatások aktuális kérdései* (pp. 95–124). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOZÉKI – ENTWISTLE 1986 = Kozéki B. és Entwistle, N. J. (1986): Tanulási motivációk és orientációk vizsgálata magyar és skót iskoláskorúak körében. *Pszichológia*, 6(2), 271–292.
- OROSZ – SZUKICS 2012 = Orosz G. és Szukics N. (2012): A társas összehasonlítás egyéni különbségei. *Pszichológia*, 32(4), 361–378.
- PATRICK – KAPLAN – RYAN 2011 = Patrick, H., Kaplan, A. és Ryan, A. M. (2011): Positive classroom motivational environments: Convergence between mastery goal structure and classroom social climate. *Journal of Educational Psychology*, 103(2), 367–382.
- TÍMÁR 1995 = Tímár, É. (1995): *A tanítási klíma*. Doktori értekezés. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Letöltés dátuma: 2018. 01. 29. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/3242/1/1995_timar_eva.pdf
- TWEMLOW – SACCO 2012 = Twemlow, S. W. és Sacco, F. C. (2012): *Miért nem működnek az iskolai bántalmazás-ellenes programok: Pozitív rezgések* (Horgász Cs. és Mailáth N., ford.). Flaccus. (Eredeti megjelenés 2008).

MOGYORÓSI RENÁTÓ

Az oroszországi autokrácia kialakulásának gyökerei a korai újkor (1462–1725) folyamán

„... mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.”¹

Milyen okokra vezethető vissza az, hogy Oroszországban nem tudott meghonosodni a demokrácia? Mivel magyarázható az autokrácia kialakulása, a féktelen messianisztikus küldetésstudat és a birodalmi szerep iránti vágy? Különböző felmérések szerint a mai orosz társadalom jelentős része egyetért azzal az irányított rendszerrel, amelyben él, Putyin nagyratörő külpolitikai terveit meleg szívvvel támogatják, és sokan készek lennének akár anyagi jólétüket is feláldozni – egy bizonyos szintig – azért, hogy elmondhassák: egy olyan országban élnek, amely a világpolitika színpadán aktív, meghatározó és vezető szerepet tölt be. Amikor Oroszországról beszélünk, mellőznünk kell a nyugati világot alapul vevő gondolkodásmódunkat, fel kell húznunk egy olyan szemüveget, amelyen keresztül objektíven, előítéletektől mentesen és a nyugattal való összehasonlítást elkerülve, e terület történelmi jellegzetességeinek ismeretében vizsgáljuk Oroszországot. A tanulmány a jelenlegi orosz viszonyok okainak feltárását igyekszik bemutatni a 15–17. század eseményeinek ismertetésével. Véleményem szerint ebben az időszakban alapozódott meg mindaz, aminek hatása ma is erőteljesen érezhető. Vizsgálódásaim során három pillért határozottam meg. Elsőként Oroszország földrajzi elhelyezkedését vettem górcső alá, ez ugyanis alapvető szerepet játszott a kialakuló állam berendezkedését illetően. A tanulmány második eleme a pravoszláv egyház – az orosz orodoxia történelemformáló szerepe, amelyhez szorosan kapcsolódik az utolsó pillér, a Harmadik Róma-tan. Ezekben öltött testet az Orosz Birodalom és ez az az alap, amelyen a mai orosz gondolkodás, a nyugattól merőben eltérő, sajátos mentalitás is nyugszik.

E tanulmány kronológiai határai az államfejlődés szempontjából az Orosz Birodalom történetének fontos mérföldkövei is egyben. Az 1462-es év, III. Iván trónra lépése a tatár iga alóli felszabadulás jelképes dátuma, igaz, de facto az 1448-as évet tekinthetjük a függetlenség „kivívásának”, amikor II. Vaszilij a tatárok megkérdezése nélkül tette meg társuralkodójává és örökösévé fiát, a fent

¹ FILOFEJ 1995. 130.

említett Ivánt.² 1725-ben, Nagy Péter halálakor az „orosz medvé” már tagja volt az európai közösségnek, fiatal és agresszív hatalomként tekintettek rá.³ Egy rendkívül gyors és ellentmondásokkal teli modernizációs reformidőszakot követően többé-kevésbé sikerült integrálódnia az európai államrendszerbe és fiskális-katonai állammá vált.⁴ A péteri időszakot csak részben érintem, e munka összefoglaló jelleggel próbál képet adni a korszak viszonyairól, a tanulmány szempontjából releváns információk bemutatása kerül előtérbe.

A földrajzi determinizmus hatása az orosz mentalitására és az államberendezkedésre

Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy mégis mi volt az, ami táptalajt adott a totális, autokrata cári hatalom kiépülésének, és miként válhatott az uralkodó Istennel egyenrangúvá, ezzel együtt minden oroszok apjává, a „gyermekreit” óvó, igazságos cáratyuskává?

Amikor ezekre a kérdésekre keressük a választ, nem tekinthetünk el Oroszország földrajzi helyzetének és adottságainak vizsgálatától, amik alapvetően befolyásolták e nép szemléletmódját. Az ország, területét tekintve hatalmas, népsűrűsége viszont alacsony, természetes határai nyitottak, aminek egyenes következménye a népek szabad mozgása, migrációja, ráadásul a hódító szándékkal érkezőknek ideális a katonai fellépésre. E hátrány egyben előny is, hiszen ennek volt köszönhető a felperzselt föld taktikájának, a vitathatatlanul sikeres orosz védekezési mechanizmus fő komponensének kialakulása.

Európa és Ázsia határán, a Kelet-európai-síkság hatalmas területén élő emberek folyamatos útkeresése,⁵ a valahova tartozás, de egyben az önállóságra való törekvés állandó harca a mai napig megfigyelhető ezeken a területeken; a választ út előtt álló Ukrajna egy jó példa ennek szemléltetésére: Merre tart az ország? Keletre menjünk vagy nyugatra?

Az eltérő népek egységbeolvadását törvényszerűnek tekinthetjük, érdekeik védelmében kénytelenek voltak ugyanis egymással együttműködni. A militáns hagyományok gyökere a tengertől való elzártság megszüntetésének igényében, valamint a folyamatos támadásoknak kitett térségek állandó védelmének szükségességében keresendő. Érthető, hogy egy ekkora területet és ennyi, különböző hagyományokat ápoló népet csak egy erős központi hatalom képes összetartani, alapvetően innen eredeztethető a cári hatalom korlátlansága.⁶ A fejlődés lassúsága okán pedig nem meglepő, hogy ez a rendszer oly sokáig fennmaradt. Ki-

² FONT – SASHALMI 2007. 25.

³ SZVÁK – ANYISZIMOV 2005. 266.

⁴ FONT – SASHALMI 2007. 33.

⁵ SZAHAROV 1999. 4.

⁶ SZAHAROV 1999. 5–6.

mondva vagy kimondatlanul, de szüksége volt ezeknek az embereknek, csoportoknak, etnikumoknak egy közös kapcsolódási pontra; valamire vagy valakire, ami, vagy aki jelképesen mindannyiukat összeköti és egyesíti. Ez a közös pont lett a cár.

Olyan földrajzi determinizmusról beszélhetünk tehát, ami döntő befolyással bírt az itt élő emberek gondolkodásmódjára és életvitelére, mindez pedig megágyazott az autokrata kormányzatnak. Az antik római hatások abszolút elérhetetlenek voltak ezeken a területeken, az itt kialakuló államcsírák a helyi viszonyokhoz igazodva, saját fejlődési útjukat járták be, a centralizmusnak és a tekintélynek nem volt sikeres alternatívája, a különféle próbálkozások pedig mind negatív élményekkel itatták át a lakosságot. Külső körülmények hatása miatt a túlélés érdekében történt összefogás csak átmenetinek bizonyult volna, ha nincs az az összetartó erő, ami képes kapcsolatot teremteni a különböző csoportok között. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, az isteni tekintéllyel felruházott cáratyuska erre tökéletesen alkalmasnak bizonyult.

„... mert nincsen hatalom, csak Istentől...”⁷ –
A pravoszlávia történelemformáló szerepe

III. Iván (1462–1505) uralkodása új korszakot nyitott meg Oroszország történetében. A tatár iga lerázása lehetővé tette, hogy felszámolja a még független irányítás alatt álló részfejedelemségeket. Az önálló fejedelemségek szuverenitásának eltörlése után mindenhol a moszkvai mintát erőltették, nem voltak tekintettel a kialakult és esetleg jól is működő helyi hagyományokra.⁸ IV. Iván (1533–1584) elhatalmasodó elmebaja rengeteg kárt okozott Oroszországnak. A híres-hírhedt opricsnyina rendszer,⁹ a fokozódó terror, a nyilvános autodafék és a nép sanyargatása ellenére a cár hatalma és a benne való hit továbbra is megmaradt. Feltehetjük a kérdést, hogy vajon mi volt képes ellensúlyozni ezt a sok kegyetlenkedést és ámokfutást, amit Iván a néppel művelt? Itt kell kitérnünk a hatalom problematikájára.

A cárok isteni jogalapjának legitimálása Pál apostol Rómabeliekhez írt egyik levelében megjelenő szövegrészlettel történt meg: „mert nincsen hatalom, csak Istentől”. Míg nyugaton fokozatosan elterjedt az a nézet, hogy a hatalom forrása a nép, Oroszországban a vallási-prófétikus felfogás miatt Isten szerepe kiiktathatatlan és pótolhatatlanná vált.¹⁰ Alább egy példa jól visszaadja e felfogás megszilárdulását:

⁷ <http://immanuel.hu/biblia/biblia.php?konyv=45&fejezet=13&o1=1&o2=1&o3=1> (Letöltés ideje: 2016. 10. 18.)

⁸ FONT ÉS MTSAI 1997. 146–148.

⁹ FONT ÉS MTSAI 1997. 196.

¹⁰ SASHALMI 1998. 54.

„Hisz te korlátlan hatalmú császár vagy, ki az uralkodói jogarát Istentől kapta, ezért jól figyelj hát, miként jársz kedvében annak, ki mindezt a kezébe helyezte...”¹¹ – Joszif Volockijnak III. Iván nagyfejedelemhez írt leveléből levonhatóak az alábbi konzekvenciák: a cárt Isten rendelte, ő adta kezébe a korlátlan hatalmat és csak és kizárólag neki tartozik a cár elszámolással. A vallásos szemlélet – amely korszalként működött és így megkerülhetetlen vizsgálódásaink során – tükrében megérthetjük, hogy ebből következik személyének tisztasága, tévedhetetlensége, a neki való engedelmesség elkerülhetetlensége, a cár sacrosanctus mivolta.

Az uralkodói hatalom nyugati monarcháktól eltérő szokatlan nagyságát kiválóan szemlélteti egy korabeli német követ híradása: „III. Vaszilij hatalma messze meghaladja a világ valamennyi uralkodójáét, minden alattvalóját egyformán kegyetlen rabsággal kínozza, a hercegektől és más előkelőségektől az összes váraikat elvette.”¹²

Oroszországban a bizánci hatás tagadhatatlan alapját képezte a hatalmi felfogásnak. Az egyház és az állam összefonódása, a liturgia és számos szokás mind átvett dolgok voltak. A Bizánccsal való kontinuitás fontos és meghatározó volt mind állampolitikai szempontból, mind pedig a külsőségeket tekintve. III. Iván feleségül vette az utolsó bizánci császár unokahúgát, a cári („császári”) cím használata megjelent a külföldi uralkodókkal való levelezésekben, a kétfejű sasos bizánci címer átvételére is sor került.¹³ Ehhez társult még a többi nagyfejedelemtől megkülönböztető célnál felvett autokrátor cím, valamint az ősi földek visszahódításának igénye. Az első Rómával való kontinuitást tehát a második Rómán; Bizáncon keresztül próbálták bebizonyítani, amely szilárd alapját képezte a hatalmi ideológiának.

A cárba vetett hit és az isteni elrendelés a korszakban végig jelen volt, ám tekintélyének megítélése nem mindig volt pozitív. A cári cím felvétele (1547) a bizánci hatások ismeretében nem is volt olyan meglepő lépés. Minekután Oroszöldön már csak egyetlen ember kezében volt a hatalom, a császári intézményt pedig Konstantinápoly bukása után is fenn kellett tartani, hogy méltó keretet adjon a kereszténység védelmének; Ivánt carrá koronázták.¹⁴ Így ismét volt a világon egy igazhitű császár.

Oroszország lényeges eltérést mutat a korabeli Nyugat-Európa monarchiáihoz képest, éppen ezért az ott használt fogalmakat nem célszerű az orosz történelem tárgyalásakor alkalmazni. Nem beszélhetünk Oroszországban abszolutizmusról,¹⁵ fundamentális, örökérvényű törvények ugyanis nem kötötték meg

¹¹ SZILI 2005. 140.

¹² SZKRINNYIKOV 1997. 93.

¹³ OROSZ – BARTA – ANGI 2006. 241.

¹⁴ SZKRINNYIKOV 1997. 122.

¹⁵ Abszolutizmus = olyan eszmerendszer, mely szerint az uralkodó külső és belső hatóságoktól független, mindent megtehet, ami nem ütközik Isten törvényeibe és a természetjog előírásaiba. SAS-

a cárok kezét. A cár Istennel való azonosítása, a vallási korszellem és a sajátos orosz mentalitás a szolgálat és az engedelmesség révén ideális táptalajt adott az autokrácia meggyökeresedésének.¹⁶

Célszerűbb, ha az államfogalom kérdéskörét vallási aspektusból közelítjük meg. Négy, egymással szoros kapcsolatban álló szóval jellemezhetjük a moszkvai Oroszország hatalmi ideológiáját: Isten, cár, ortodoxia, nép:¹⁷ az Isten által kijelölt, az országot patrimoniumként birtokló uralkodó az egyetlen igaz hit útján vezeti népét.¹⁸

Érdekes ellentmondás figyelhető meg a zsarnok cárhoz való viszonyulásban. A már idézett Joszif Volockij véleményét bátran használhatjuk zsinórmérték-ként: „De ha olyan cár uralkodik az emberek felett, akin magán is gonosz szenvedélyek és bűnök [...] hitelenség és istenkáromlás uralkodik, az ilyen cár nem Isten szolgája, hanem ördög [...] Az ilyen cárnak pedig nem szabad engedelmeskedni, még ha kínoz is, még ha halállal fenyeget is” – az aktív ellenállásról és zsarnokölésről azonban szó sem esik.¹⁹ Bármilyen kegyetlen legyen is a cár, nem lehet megbuktatni. Ezen ellentmondás feloldására született meg a „lázadás az igaz cár nevében a hamis cár ellen” gondolatmenet. Mivel az uralkodó eredendően igazságos, ezért vagy a rossz tanácsadók intrikái terelik le a jó útról, vagy pedig a trónon egy álcár ül, akit lázadás útján kötelessége a népnek eltávolítani.²⁰

A Romanovoknak (1613-tól uralkodó választott dinasztia) a vérségi jogon túl szükségük volt hatalmuk legitimálására, ennek volt egyik eleme az isteni és a cári akarat azonosságának hangoztatása. Alekszej (1645–1676) szerint „a cár szíve Isten kezében van” – amivel személyét mindenféle világi joghatóságtól függetlenítette (hozzá kell tenni, hogy ilyen joghatóság egyébként sem létezett). Mindenhol azt propagálták, hogy a cárválasztás valójában Isten akaratának a nép száján át történő kinyilatkoztatása volt.²¹

A sajátos néplélek nélkülözhetetlen eleme az igaz kereszténységben, az ortodoxiában való megkérdőjelezhetetlen hit és annak feltétlen tisztelete. A bizánci hatás véleményem szerint itt fejeződött ki leginkább. Az egyház és az uralkodó szoros kapcsolata, összefonódása, a császár vallásban betöltött fontos szerepe volt jellemző Bizáncban, ebből következik, hogy Oroszországban is hasonlóan alakult e két hatalom sorsa. Itt keresendő továbbá a válasz a cári hatalom jellegével és a cár személyének tiszteletével kapcsolatos kérdésekre.

Az orosz egyház II. Vaszilij (1425–1462) uralkodásának első felében a Bizánci Császárság fennhatósága és befolyása alatt állt. A ferrarai-firenzei zsinat

HALMI 1998. 61.

¹⁶ SASHALMI 2007. 200–202.

¹⁷ FONT – SASHALMI 2007. 160.

¹⁸ SASHALMI 1998. 51.

¹⁹ SASHALMI 1998. 53.

²⁰ FONT – SASHALMI 2007. 177–178.

²¹ SASHALMI 1998. 59.

– a későbbiekben részletezem ennek jelentőségét – eredménye az egyházi unió volt, amit azonban nem sikerült átültetni a gyakorlatba. A nagyfejedelemnek szüksége volt az egyház feltétlen támogatására, a külső körülmények (Bizánc és az Arany Horda gyengesége) pedig lehetővé tették számára, hogy kivonja a moszkvai metropolitát Konstantinápoly joghatósága alól és elérje, hogy a jövőben a moszkvai zsinat válassza meg az orosz egyház vezetőjét. Ezzel 1448-ban de facto autokefállá, azaz minden külső befolyástól mentes, önálló fejjé vált a pravoszláv egyház, amivel a nagyfejedelem egyházi ügyekbe való beavatkozásai is megszorodtak.²²

Miután IV. Iván (1533–1584) felvette a cári címet és ezzel az igaz hitű keresztény császárok örökébe lépett, szüksége volt egy, a császárral egyenrangú egyházi személyre Oroszországban. Ha Konstantinápolyban a császár mellett erős támaszként ott állt a pátriárka, akkor Moszkvában is szükségessé vált a patriarchátus létrehozása. Ismételten a külső körülményeknek volt köszönhető, hogy végül 1589-ben de jure is önállósá vált az orosz egyház és annak vezetője, a moszkvai metropolita pátriárka rangot kapott.

IV. Iván opricsnyina-rendszere szétzilálta és meggyengítette az országot, a Rurik-ház kihalása (1598) belső zűrzavart, álcárok fellépését és külföldi csapatok (lengyelek, litvánok, svédek) megjelenését hozta magával. A zavaros időszak (szmuta) után új vallási csoportok jelentek meg, ez is azt mutatta, hogy nagy volt az igény arra, hogy Oroszország visszataláljon az Isten által kijelölt helyes útra.²³

A Romanov-dinasztia trónra kerülése (1613) egy addig példa nélküli eseményt hozott magával: apa és fia egy időben töltötték be e két legfontosabb tisztséget Oroszországban: Mihail (1613–1645) viselte a Monomah-sapkát, apja, Filaret pedig a fehér püspöksüveget. Ezzel a két hatalom összefonódása teljes lett. A tényleges hatalom az egyház kezébe került, ami megerősítette annak politikai szerepvállalását.

A pátriárka befolyásának volt következménye az is, hogy 1653-tól kezdve a cár protektora lett minden, idegen uralom alatt élő ortodoxnak és azok felszabadítását tűzte zászlajára, ami a későbbi orosz Balkán-politika szempontjából döntő mozzanat volt.²⁴ Az egyház által támogatott cár küldetése tehát ettől kezdve az, hogy az iszlám elleni háború élharcosaként²⁵ Isten nevében minden igaz hívőt egyetlen birodalomban egyesítsen, ami megfelelő legitimitációt adott a terjeszkedő és később agresszív hódítópolitikát képviselő államnak. Ennek első eredménye a perejaszlavi szerződésben (1654) a cár védelmét elfogadó kozákság állásfoglalása és az andruszovói békében (1667) Kelet-Ukrajna megszerzése volt.

²² FILIPPOV 1995. 8.

²³ FILIPPOV 1995. 18.

²⁴ FONT – SASHALMI 2007. 217–218.

²⁵ FONT – SASHALMI 2007. 221.

Napjaink Oroszországot tanulmányozva nem lehet nehéz észrevennünk a párhuzamokat. Amit egyszer elragadott magának az orosz medve, azt csak nagyon nehezen ereszti el, és amint kellő erővel rendelkezik hozzá, ismét megpróbálkozik az elveszett zsákmányok visszaszerzésével. Az Orosz Birodalom felbomlása után nem is olyan sokkal a Szovjetunió nagyobb volt, mint előtte a cárok alatt bármikor, annak 1991-es megszűnését követően pedig több olyan konfliktusnak is részese volt/ illetve részese most is az Oroszországi Föderáció, amely elvesztett területeinek visszaszerzésével próbálkozik. Gondoljunk csak a Krím-félsziget elfoglalására!

Mennyiben felelt meg Moszkva a harmadik Róma-szerep elvárásainak?

Végezetül egy olyan kérdéskört fogok tárgyalni, amely megkerülhetetlen az orosz történelem sajátosságainak vizsgálata során, bár ennek jelentőségét és valódi hatását igen nehéz lemérni, értelmezését tekintve a tudósok közt mai napig nincsen általánosan elfogadott paradigma.

Egy, a 15. század utolsó harmadában és a 16. század elején élő pszkovi szerzetes,²⁶ Filofej által papírra vetett mondatok – melyekben Moszkvát harmadik Rómaként definiálja²⁷ – értelmezése a mai napig vitát képezik a szakmai berkekben. Tény, hogy a *Levél a rossz napokról és órákról*, pontosabban az abból kiragadott néhány megállapítás súlyát túlságosan felnagyították, félremagyarázták, a megírását követő időszakban ugyanis nem volt semmilyen hatása az államfejlődésre vonatkozóan.²⁸

A 19. század közepétől indult el e teóriának nagy ívű pályafutása. Ezzel az elmélettel próbálták meg ugyanis az oroszok anakronisztikusan alátámasztani és a jövőbe nézve „legitimálni” messianisztikus küldetésstudatukat és hódítópolitikájukat. A teória vallási szemléletű vizsgálása helyett politikai elméletként kezelték.²⁹

Róma ideológiai örökségéért folyamatos harc dúlt. Sokan tekintettek magukra a Birodalom örököséiként (frankok, német császárok),³⁰ nem maradt ki a sorból Konstantinápoly sem; küldetésstudata számos esetben megnyilvánult, a bukást azonban nem kerülhette el: 1453. május 29-én az oszmánok kezére került.³¹ Ezzel egy olyan ideológiai űr keletkezett, amit valakinek be kellett töltenie. Ha

²⁶ BÓTOR 2009. 53.

²⁷ „Az ősi Róma büszkesége miatt saját akaratából hagyta el a krisztusi hitet. Az új Rómában, vagyis Konstantin városában a muzulmánok erőszakossága miatt pusztul a keresztény hit. A Harmadik Rómában, az pedig az orosz földön nagyon, a Szentlélek kegyelme ragyog fel.” BÓTOR 2009. 54.

²⁸ IMRÉNYI 1998. 35.

²⁹ FILIPPOV 1995. 5.

³⁰ FILIPPOV 1995. 9.

³¹ http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1453_majus_29_konstantinapoly_az_oszmanok_kezere_kerul/ (Utolsó letöltés: 2016. 10. 18.)

már két Róma is létezett, miért ne létezhetne egy harmadik is, egy utolsó, amely beteljesíti azt a küldetést, amelyre az első kettő nem volt képes? Szükség is volt egy ilyen új központra, hiszen Róma pusztulása és a birodalmiság megszűnése a korabeli felfogás szerint egyenlő lett volna a kereszténység megsemmisítésével. Filofej vallási szempontból értelmezte a történeti Róma fogalmát. Szerinte egy birodalomnak mindig léteznie kell, ez azonban térben változik, melynek okát az igaz hittől való eltávolodásban találta meg. Véleménye szerint Isten Moszkvát választotta ki arra, hogy – a Rómával való kontinuitás jegyében – egy új birodalom központja legyen. Az orosz nép kiválasztottságának és Isten által adott feladatának hangoztatása a Moszkva, mint új Jeruzsálem és Oroszország, mint új Izrael hasonlatok megszületéséhez vezetett.³²

A fentieket azonban csak a népi hagyomány, a vallás és az állami teória szintjén szabad értelmezni! Éppen ebből fakad, hogy a korszakban nem a Harmadik Róma-tan terjedt el, sokkal fontosabb és kézzelfogható volt Moszkva Új Jeruzsálemként történő felfogása.

Az 1438-39-es ferrarai-firenzei zsinat mérföldkő volt a latin és a görög keresztény egyház viszonyában. Az oszmán fenyegetés árnyékában az összezsugorodott Bizánci Birodalom hajlandó volt unióra lépni Rómával és elfogadni a pápa primátusát, hogy megvédelmezze magát a törökkel szemben.³³ Az oroszokban meglévő latinellenesség tudatában érthető, hogy ez a zsinat rendkívül negatív színben tüntette fel a bizánciakat, értetlenül álltak az új fejlemények előtt.³⁴

A mély vallásosság fényében megérthetjük, hogy az oroszok Konstantinápoly „átállását” az igaz hit elárulásának tartották, pusztulását pedig Isten büntetéseként magyarázták.³⁵ Látnunk kell továbbá azt is, hogy az adott korszakban nem volt arra igény, hogy ezt az elméletet a gyakorlatba is átültessék. Meg kell említenünk azt is, hogy már a 15. században is születtek olyan írások, melyekben testet ölt ez a teória, ezt jól fejezi ki az alábbi két idézet:

Velence Szenátusa a török elleni összefogás reményében a következőket írja III. Ivánnak: „Az ottománok által megkaparintott Keleti Birodalom a császári nemzetség férfiúi ágának magvaszakadása miatt, az Ön szerencsés házasságkötése folytán, Fenséged hatalmát illeti.” (1473).³⁶ Zozsima metropolita szintén III. Ivánról: „És most, ezekben az utolsó években, úgy, mint az elsőben, Isten megdicsőítette leszármazottját, a pravoszláviában felragyogott igazhitű és Krisztust szerető Ivan Vasziljevics nagyfejedelmet, egész Oroszország uralkodóját és autokratáját, az új Konstantin cárt, Konstantin új városának – Moszkvának és az egész orosz földnek és sok más földnek urát.” (1492).³⁷

³² BÓTOR 2009. 56.

³³ GERGELY 1982. 174–175.

³⁴ FILIPPOV 1995. 7.

³⁵ FILIPPOV 1995. 11.

³⁶ SZKRINNYIKOV 1997. 41.

³⁷ BÓTOR 2009. 59.

Oroszország ekkor még nem rendelkezett a megfelelő feltételekkel ahhoz, hogy beteljesítse ezt a nagyszabású küldetést. A péteri Oroszország viszont már annál inkább készen állt arra, hogy ezeket a gondolatokat realitássá tegye és az összes, idegen uralom alatt élő igaz hívőnek a védelmezője legyen, később pedig egy nagy pravoszláv hazában egyesítse őket.³⁸

1721-ben az állam neve hivatalosan is Orosz Birodalom lett, vezetője az Isten által kijelölt, a római hagyományok felelevenítése után Herculesként, katonai egyenruhában ábrázolt, a népet igazságosan kormányzó cáratyuska, akit érdemei miatt a Haza Atyja, a Nagy és az Imperátor címekkel ruháztak fel. Oroszország-anyácska helyet szorított magának az európai „asztalközösségnél”, az élen álló fiatal, tetterős kapitány pedig győzelmet győzelemre halmozva, megépített bárkájával utat vágott magának a világtengeren:

„Matróz volt az! – matrózok dísze,
Kitől megmozdult itt a föld
S ki órjás birodalmi vízre
Dicső naszádunkkal kitört.” (Alekszandr Puskin)³⁹

Összegzés

Tanulmányom összefoglaló jellegű munkának tekinthető. Céлом az volt, hogy három komponens köré felépítve a cári hatalom problematikáján keresztül bemutassam a korabeli oroszországi viszonyokat és ezzel a múltba tekintéssel egy lehetséges magyarázatot adjak a jelenlegi orosz politikai berendezkedés okaira. Véleményem szerint az itt vizsgált három összetevő – a földrajzi determinizmus, a pravoszlávia és az ehhez rokonítható Harmadik Róma-elmélet – az alapköve annak a rendszernek, amit autokráciának nevezünk. Oroszország mindig is a maga sajátos tempójában, a saját maga által taposott ösvényen haladt. A cári birodalom 1917-18-ban felbomlott, az elveszett területeket azonban a szovjet kolosszus új hódításokkal kiegészítve újra megkaparintotta. A kilencvenes években úgy tűnt, hogy a Szovjetunió „réme” már nem kel ki többet a koporsóból, a jelcini demokráciaépítési kísérlet és a kezdeti Putyin-kormányzat nyugatossága mégsem volt több, mint röpke intermezzo. A meglévő hagyományok, a történelmi tapasztalat és a néplélek különössége mind arra felé tendálnak, hogy az orosz nép Putyinban kvázi egy új cáratyuskát talált meg. A kilencvenes évek Oroszországa egy kísérlet volt csupán arra, hogy a nyugati utat próbálják járni, ez azonban fenntarthatatlannak bizonyult. Az orosz medve az elmúlt évtizedben már többször is megvillantotta félelmetes karmait, a fent idézett Puskin-verset

³⁸ FONT – SASHALMI 2007. 217–218.

³⁹ SZVÁK – ANYISZIMOV 2005. 196–197.

pedig bátran aktualizálhatjuk. Putyinban sem nehéz meglátni azt a matrózt, akitől megmozdul a föld, és aki nem áll dicsőséges babérok reményében a felkészült orosz bárkával birodalmi vizek felé törni. Ez a kérdéskör azonban már egy következő kutatás tárgya lehet.

Irodalomjegyzék

- BÓTOR 2009 = BÓTOR Tímea: A „Moszkva-Harmadik Róma” elmélet megalapozottsága a legújabb szakirodalom tükrében. In: Kutatási füzetek 15. Pécs, 2009
- FILIPPOV 1995 = FILIPPOV Szergej: Történelembölcseleti elképzelések a 15-17. századi Oroszországban. *Aetas* 1995/3. 5–31.
- FILOFEJ 1995 = FILOFEJ szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról. *Aetas* 1995/3. 127–131.
- FONT ÉS MTSAI 1997 = FONT Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, 1997
- FONT – SASHALMI 2007 = FONT Márta – Sashalmi Endre: Állam, hatalom, ideológia. Budapest, 2007
- GERGELY 1982 = GERGELY Jenő: A pápaság története. Budapest, 1982
- IMRÉNYI 1998 = IMRÉNYI Tibor: A „Moszkva-harmadik Róma” elmélet az ortodox ekklezológia és kánonjog tükrében. *Aetas* 1998/1. 35–47.
- OROSZ – BARTA – ANGI 2006 = OROSZ István – ifj. Barta János – Angi János: Európa az újkorban. Debrecen, 2006
- SASHALMI 1998 = SASHALMI Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16-17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. *Aetas* 1998/1. 48–67.
- SASHALMI 2007 = SASHALMI Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000-1800. Pécs, 2007
- SZAHAROV 1999 = SZAHAROV, Andrej: Az orosz civilizáció. *Rubicon* 1999/3. 4–7.
- SZILI 2005 = SZILI Sándor: A középkori orosz történelem forrásai. Budapest, 2005
- SZKRINNYIKOV 1997 = SZKRINNYIKOV, Ruszlan: Az orosz birodalom születése. Budapest, 1997
- SZVÁK – ANYISZIMOV 2005 = SZVÁK Gyula – Anyiszimov, Jevgenyij: IV. Iván és I. Péter. Budapest, 2005
- <http://immanuel.hu/biblia/biblia.php?konyv=45&fejezet=13&o1=1&o2=1&o3=1> (Utolsó letöltés: 2016. 10. 18.)
- http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1453_majus_29_konstantinapoly_az_oszmanok_kezere_kerul/ (Utolsó letöltés: 2016. 10. 18.)

MOHR SZILÁRD

A második világháború hatása a Jézustársasági Pécsi Pius-Gimnáziumra

Bevezetés

A Jezsuita rend bár korábban foglalkozott már a tanítással Pécsett, 18. századi feloszlásukat követően akkori intézményüket elvesztették, a Jézustársasági Pécsi Pius Gimnáziumot a szerzetesrend Zichy Gyula püspök támogatásával csak az 1912/13-as tanévben alapította meg.¹ Az intézmény ebben a formában egészen 1948-ig működött, amikor utolérte az ez évi XXXIII. törvény értelmében az államosítás. Ezt követően az 1948/49-es tanévtől kezdődően Janus Pannonius néven működött tovább. Hamarosan az intézmény otthont is váltott: helyét átadta a Tanárképző Főiskolának és a Mária utcai polgári leányiskola épületébe költözött.²

Jelen tanulmány az iskolának e száz éves történelméből csak egy apró szelettel kíván foglalkozni, méghozzá azzal, hogy az intézmény vezetése által kibocsátott iskolai értesítők tanúsága alapján miként befolyásolta a második világháború az iskola életét. A vizsgálat fő kérdései:

- Hogyan változott meg a tanév rendje a háborús időszakban?
- Milyen konkrét formában jelenik meg a háború az intézmény iskolai értesítőiben?
- Befolyásolta-e a háború az intézmény pedagógiai munkáját a diákok tanulmányi eredményei alapján?

A kutatás során hangsúlyos szerepet kap az 1944/45-ös tanesztendő iskolai értesítője, hiszen 1944 november 29-én került a város, szerencsés módon komolyabb fegyveres összecsapás nélkül szovjet megszállás alá, amelyet követően aztán azonban az egész régió még hónapokig hadműveleti terület maradt.³ Az események érthetősége kapcsán ahol szükséges a város háborúval kapcsolatos eseményei is röviden bemutatásra kerülnek, hiszen, mint látni fogjuk, ezek jelentős mértékben befolyásolták a háborús eseményeket.

Maga a tanulmány a vizsgálatot 1939-től kezdve mutatja be az intézmény történetét az iskolai értesítők kvalitatív tartalomelemzéses vizsgálatával, azon-

¹ PETHŐ 1944. 3.

² RAVASZ é.n. 3.

³ BÁNKUTI – VÉRTESI 2017. 219.

ban az átlagosnak tekintett tanév rendjéhez és a diákok tanulmányi eredményeinek alakulásához módszertani megfontolásokból a vizsgáladás egészen az 1935/36-os tanesztendőig visszanyúlik.

A tanév rendjének megváltozása

Korábbi tanesztendőket is megvizsgálva, alapvetően az mondható el a tanévről, hogy a Veni Sanctet, vagyis a tanévnyitókor tartott ünnepi szentmisét jellemzően Kisboldogasszony napján, vagyis szeptember 8-án vagy legalábbis akörül tartották.⁴ Ebben az 1944/45-ös, utolsó háborús tanév sem különbözött. Ugyanakkor az 1943/44-es tanév helyzete más volt, ahol nem lehetett megkezdeni a tanítást szeptember elején, a Veni Sancte csak november 5-én volt, noha a tanítás végül is már november 3-án megkezdődött. Ennek az oka egy minisztériumi rendeletben keresendő: a Vallás- és közoktatásügyi minisztérium 9222/1943-as rendeletben, amely novemberre csúsztotta el az 1943/44-es tanév megkezdésének időpontját. Ugyanakkor az iskolai értesítő alapján ez a városban indokolt is volt, mert a folyamatos bombázások életveszélyessé tették volna a tanítást.⁵

A tanév rendje kapcsán egy másik érdekes mozzanat, hogy mikor ért véget a tanév. A legtöbb iskolai esztendő esetén a Te Deumot, vagyis a tanévet lezáró ünnepélyes hálaadó misét június utolsó harmadában tartották. Volt olyan év, amikor sor került erre már június 20-án⁶, de volt olyan is, amikor csak június 25-én.⁷ Ebben is különbözött azonban az 1943/44-es tanév, azonban nem csak ez, hanem az 1944/45-ös tanév is. Előbbi esetén ennek a magyarázata, esetleges a várakozásainkkal szembe menve nem az történt, hogy a kései kezdés miatt a tanévet tovább tartották. Épp ellenkezőleg: az 1943/44-es tanév a legrövidebb háborús tanév volt, hiszen annak már április 1-jével le kellett zárulnia egy vallás- és közoktatásügyi minisztériumi rendelet értelmében. A rendelet váratlanságát mutatja, hogy a tanulók ekkor már megkezdték a húsvéti szünetüket. A vidéki tanulók már március 29-én hazamentek, vagyis a rendelet értelmében csak gyakorlatilag sikerült a tanévet lezárni, az ünnepélyes Te Deumra csak húsvét hétfőn kerülhetett sor, mikor a diákok visszajöttek a szünetről.⁸ Ezzel az 1943/44-es tanév a második világháború legrövidebb tanesztendeje lett, mindösszesen 5 hónapnyi szorgalmi időszakkal, amelyet egy-egy elmaradó tanítási nap tovább rövidített, de erről a későbbiekben lesz szó.⁹ Az 1944/45-ös tanév az előző év-

⁴ TÜLL 1936. 68., TÜLL 1937. 9., TÜLL 1939. 23., TÜLL 1940. 34.; SELMECZY 1941. 53., SELMECZY 1942. 79., SELMECZY 1943. 80., PETHŐ 1945. 1.

⁵ PETHŐ 1944. 15.

⁶ TÜLL 1937. 12.

⁷ TÜLL 1939. 24.

⁸ PETHŐ 1944. 16.

⁹ Uo. 23.

vel ellentétesen nem szenvedett el ilyen mértékű rövidülést. Bár a tanévet több kényszerű szünet is sújtotta, némelyik egészen hosszú is volt (ezekről később), ezt kompenzálták azzal, hogy a Te Deumra a megszokottnál csak jóval később, mintegy egy hónapnyi plusz tanítási időt követően, július 14-én került sor.¹⁰

A háború megjelenése az értesítőkből

A háború többféleképp jelent az értesítőkből. Ahogyan az majd a fejezetből is kirajzolódik majd, rendkívül változatos módon befolyásolta a háború az iskola életét, szinte bármi kapcsán megjelenhetett, bármit befolyásolhatott. E fejezet során ezek kerülnek bemutatásra. Az 1939/40-es és az 1942/43 közötti összesen négy tanév egy alfejezetben, hiszen ezekben az években a háború csak jóval ritkábban jelent meg. Az 1943/44-es és az 1944/45-ös tanév a bemutatható információk mennyiségének köszönhetően már önálló alfejezetben kerül ismertetésre.

1939 szeptemberétől 1943 júniusáig

A legelső, elsőre háborúhoz kapcsolódónak tűnő információk 1939-ben a légtalmi oktatás kapcsán jelenik meg. Október 10-én egy nagyobb légtalmi gyakorlat volt, október 23-án pedig légtalmi napot tartott az intézmény.¹¹ A légtalom kérdését az iskolai értesítő fontos honvédelmi kötelességként említi meg.¹² Ugyanakkor valamit feltétlen meg kell e kérdés kapcsán említeni. Bár többször találkozni a légtalom kérdésével az iskolai értesítőben akár más tanévekben is¹³, ez nem csak és kizárólag a második világháborúhoz kötődik. 1935-ben már kiadtak egy légtalmi törvényt (XII. tc.), majd ennek értelmében megkezdődött a lakosság légtalomra történő felkészítése, így 1938-ban már kidolgoztak egy rendszert a lakosság oktatására, noha az iskolákban a légvédelmi oktatást csak az 1939-es honvédelmi törvény (II. tc.) tette kötelezővé az iskolák számára.¹⁴ E kötelező mivolta és már a háború előtti időre visszanyúló gyökerei miatt a továbbiakban nem is sorolom fel ezek értesítőkből való megjelenését. Az 1939/40-es tanév értesítőjében még a kapcsán jelent meg a háború, hogy májusban a tornatermet és a hozzá tartozó helyiségeket, az ének- és görögtermet, a történelmi szertárat és a betegtermeket hosszabb időre a katonaság rendelkezésére kellett bocsátaniuk.¹⁵

¹⁰ PETHŐ 1945. 1.

¹¹ TÜLL 1940. 34–35.

¹² Uo. 50.

¹³ SELMECZY 1941. 52.

¹⁴ OLASZ 2014. 51–52.

¹⁵ TÜLL 1940. 37.

Az 1940/41-es tanévben már valamivel többször jelent meg a háború. Ezek egyrészt köthetők a honvédséghez, másrészt az ország területi gyarapodásához. Honvédséghez kapcsolható események a besorozások és az intézmény egyes részeinek katonai célú lefoglalása. A besorozások már 1940 őszen megkezdődtek, amely a testnevelőtanárokat érintette.¹⁶ Ez nem volt egyedi, nem csak a Pius Gimnáziumot és alapvetően nem csak a gimnáziumokat érintette: a besorozások már 1940-ben olyan mértéket öltöttek, hogy a pécsi Tankerületi Főigazgatói Hivatal egy levelet kapott a VKM miniszteri osztályfőnökétől, hogy a Tankerület több kérvényt ne továbbítson a minisztérium felé, amely kiegészítő tanerőt kérvényezne, mert a minisztériumnak nincs fedezete a megnövekedett tanerőpótlást biztosítani. Emiatt minden benyújtott kérvény garantáltan elutasításra kerül, így minden ilyen folyamodvány csak „meddő munkagyarápítást” jelent.¹⁷ Talán e kérdésköréhez kapcsolódik az is, hogy az értesítő beszámolója róla, hogy a besorozások miatt a városban jelentkező munkaerőhiány miatt sok gyermek vállalt a nyári szünetben munkát, pótolva a kiesett férfit.¹⁸

Szintén a honvédség tevékenységéhez köthető cselekmény, hogy a tanév során a tornatermet lefoglalták katonák beszállásolása céljából.¹⁹

Az országgyarapodáshoz köthető események kétféleképp jelentek meg az 1940/41-es iskolai esztendő értesítőjében. Az egyik a diákok lelkesedése volt, amely megfogható például abban, hogy a cserkészek üdvözölték az Erdélyből hazatérő katonákat²⁰, vagy abban, hogy a diákok gyűjtést szerveztek a visszacsatolt területeken élő magyarok számára.²¹

A másik, országgyarapodáshoz köthető esemény (az értesítő tanúsága szerint) összekapcsolódik a besorozásokkal, amely miatt a felsőbb osztályok (V., VI., VII. és VIII. évfolyamok) orvosi felmérésére nem kerülhetett sor.²²

Az 1941/42-es tanesztendőben a háború ismételen befolyásolta az iskola működését, méghozzá minden bizonnyal az oktatói tevékenység akadályozásával. Egyfelől folytatódtak a behívások, mely miatt a tanév során összesen három tanár teljesített több hónapos katonai szolgálatot. Másfelől nem volt lehetőség nagyobb volumenű tanulmányi kirándulásokat sem szervezni, így csupán egy egyházművészeti kiállítás és az egyetemi könyvtárat látogatták meg, valamint Mohácson sikerült egy tanulmányi kirándulást megtartani. Valószínűleg az is komoly logisztikai feladatot jelentett az iskola vezetése számára, hogy télen három hónapon keresztül igénybe vette az iskola vetítőtermét a katonaság.²³

¹⁶ SELMECZY 1941. 62.

¹⁷ MNL BmL VI. 501.a. 18.

¹⁸ SELMECZY 1941. 57.

¹⁹ Uo. 52.

²⁰ Uo. 58.

²¹ Uo. 52.

²² Uo. 42.

²³ SELMECZY 1942. 17–18.

Az 1942/43-as tanévben még ennél is jobban érezte a hatását a háború. Ennek az évnak az értesítőjében is találhatunk példát arra, hogy a tanulmányi kirándulások csak háborús viszonyoknak megfelelően kerültek megrendezésre (csak egy kiállítást tekintettek meg a diákok), vagy a tanárok katonai szolgálátára. Ezen felül az intézmény épületébe beköltözött 1943. február 8-án a Fiume-utcai (ma az épületében 500. sz. Angster József Szakképző Iskola működik) elemi iskolai is, noha az elemi iskola tanórái csak délután kerültek megtartásra.²⁴ Ebben a tanesztendőben már a diákok háború iránti felfokozott érdeklődése is leírásra kerül. Szeptember 7-én például a Vakációs Kör egy színdarabot rendezett a sebesült honvédeknek, máskor 300 pengőt gyűjtöttek a Vöröskeresztnek, megint máskor 300 pengőt a honvédek imakönyv és jó könyv akciójára, a leveiteifűség karácsonyi mozgalmával 800 pengőt gyűjtött. De nem csak pénzt gyűjtöttek: olvasmányokat, cigarettát, süteményeket küldtek a frontra, vagy épp sebesült honvédeket látogattak szabadidőjükben.²⁵

Az 1943/44-es tanév

Az 1943/44-es tanév már jóval eseménydúsabb volt, már ami az intézmény és a háború viszonyát illeti. Egyfelől, ahogy arról már korábban is szó esett, maga a tanesztendő rendkívül rövid volt, ráadásul váratlanul is ért véget. Ezen felül más körülmények is jelentősen nehezítették az iskola életét. Egyre jelentősebbé vált a tanárhiány. Ebben az évben már csak Várkői Ferenc volt az egyetlen testnevelőtanár.²⁶ Ez azt jelenti, hogy az intézményben tanuló összesen 682 nyilvános tanulóra egyetlen testnevelőtanár jutott.²⁷ Így természetesen nem lehetett valójában és eredményesen megtartani a testnevelésórákat, ezeket a levantefoglalkozásokon igyekeztek pótolni.²⁸

A minisztériumi rendelet által megrövidített tanév során több másik, a háborús körülményekből adódó rendkívüli szünetek és a tanórák rövidítése tovább kurtították az oktatást. A tanév második félévében nagyon szigorú légtalmi szabályok kerültek bevezetésre. Ennek megfelelően 1944. január 24-től, ha este 10 és reggel 6 között légiriadó volt, akkor az egyébként 30 percesre rövidülő és 5 perces szünetekkel megszakított tanórák csak délelőtt 10-kor kezdődtek. Ha a légiriadó hossza a 3 órát is meghaladta, akkor a következő nap teljesen elmaradt a tanítás. Ez a rendelkezés később annyiban módosult, hogy március 24-től egy tanítási nap eleve csak három órás volt (reggel 8 és délelőtt 11 között tartottak órákat), azonban ha egyáltalán megszólalt a légiriadó este 10 és reggel

²⁴ SELMECZY 1943. 22–24.

²⁵ Uo. 23.

²⁶ PETHŐ 1944. 17.

²⁷ Uo. 61.

²⁸ Uo. 17.

6 között, akkor teljesen elmaradt a tanítás.²⁹ Sajnos az az értesítőből nem derül ki, hogy hány alkalommal került sor ilyen jellegű rendkívüli tanítási szünetre.³⁰ Ugyanakkor feltételezhetően volt ilyen, hiszen a légiriadó természetesen nem azt jelentette, hogy ilyenkor feltétlenül bombatámadás érte a várost, ugyanis ha egy légvédelmi körzetet (jelen esetben értelemszerűen a pécsi légvédelmi körzetet) az ellenséges légierő 150 km-es távolságban megközelített, akkor már felcsendült „Légvédelmi riadó!” jelzés.³¹

Amit viszont biztosan tudunk, hogy még 1943 december 7-én takarékosági okokból, március 20-án és 21-én a német megszállás miatt kényszerű tanítási szünet volt. Ez utóbbit Palos Bernardin, a Pécsi Tankerület Királyi Főigazgatója rendelte el biztonsági okokból, ugyanis a városban nagyszámban tartózkodtak a megszállás miatt német katonák. Palos úgy gondolta, hogy a diákok biztonsága azt kívánja meg, hogy otthon tartózkodjanak és azt is javasolta a szülőknek, hogy csak az ő kíséretükkel menjen ki a tanulóifjúság az utcára.³²

Ebben az évben már egész végig a Gimnázium épületében működött a Fiume utcai elemi iskola, ugyanis annak a helyén ekkor már egy hadikórház működött. Tanóráikat továbbra is délutánonként tartották.³³ A korai tanérváró után az intézmény épületét április 3 és április 25 között a magyar katonaság foglalta le, majd a későbbiekben is fontos hadi célokat teljesített. Az esetleges bombakárosultaknak ideiglenes otthont és szükségkórházat hoztak létre az iskola épületében, illetve még tűzoltóállomásként is használták azt.³⁴

E körülmények között az intézmény egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a diákok feltétlen hazafiasságra nevelésére³⁵, valamint az áldozatkészség megerősítésére. Ebből a célból a tankerületi főigazgató március 13-án egy magyarágismereti órát tartott, mely szintén a hazafiasság megerősítését szolgálta.³⁶ E kapcsán röviden érdemes megemlíteni Palos Bernardint és a háborút követően vizsgálat indult, mert azzal vádolták, hogy a tanulókat nemzetőri szolgálatra kényszerítette, a háború folytatására buzdította őket és támogatta a németeket is. A VKM vizsgálata azonban mindezeket megcáfolta: a háború során inkább németellenes viselkedést tanúsított, akadályozta a tanulók harcokba való bevonását és megtiltotta a tankerült kiürítését is.³⁷

²⁹ PETHŐ 1944. 8-13.

³⁰ Jelen tanulmány nem terjed ki a város és a háború kapcsolatának primer forrásokat is felhasználó vizsgálatára. Ugyanakkor azért, hogy e kérdésekre is választ kaphassunk, tervbe van véve, hogy ez is bemutatásra kerüljön.

³¹ PATAKY 1997. 675.

³² PETHŐ 1944. 16.

³³ Uo. 4.

³⁴ Uo. 4.

³⁵ Uo. 5.

³⁶ Uo. 28.

³⁷ HETÉNY VARGA 2000. 299–300.

Az 1944/45-ös tanév

A háború tekintetében a legérdekesebb esztendő a Jézustársasági Pécsi Pius-Gimnáziumban az 1944-45-ös tanesztendő volt, amikor a városon keresztülhaladt a front. Értékes forrást jelent az intézmény erről a tanévről kiadott iskolai értesítője, mert más pécsi iskolákkal ellentétben a Pius Gimnázium megjelentette ezt is. Talán ez annak is köszönhető, hogy a mostoha körülmények ellenére, ahogy láttuk, a Pius Gimnáziumban volt legalább tanítás. Nem volt azonban ez minden iskolában így. A Ciszterci Rend által fönntartott Nagy Lajos Gimnáziumban például szeptembertől csak október 28-áig volt tanítás, majd katonai célokra lefoglalták az intézmény épületét egészen május 23-ig.³⁸

Ez persze nem jelenti azt, hogy a Piust a háború ilyen formában ne érintette volna, sőt erre korábban már utaltam is, hogy meghosszabbított tanévvel pótolták a kényszerű tanítási szüneteket. Ilyen szünetekből több is volt. Eleve az intézmény nagyrészt lefoglalták a német katonák, ezért délután is kellett órákat tartani, de október 27-én szünetelt is az oktatás, majd egy hosszabb kényszerpihenő kezdődött december 7-én, amikor szovjet katonai kórház költözött az intézmény épületébe, amely egészen március 11-ig ott is tartózkodott, bár tanórákat már lehetett tartani január 10-étől, hisz annyira lecsökkent a tanulók létszáma, hogy az alsó négy osztályt összevonva oktatták, így volt elég hely. A január azonban nem folytatódott eseménymentesen. Január 29 és február 11 között szintén szünetelt a tanítás, mert az orosz katonai parancsnok felülvizsgálta az iskola tantervét.³⁹ A helyhiányt egyébként a tanév során általános volt, mert a Fiume utcai iskola továbbra is a Piusban kapott helyet, illetve március 29-től május 28-ig a bolgár hadsereg használta az iskola épületét kórháznak, csak három termet hagyva az oktatásra, miközben egy újabb intézmény is beköltözött.⁴⁰

Magáról a tanításról úgy ír az értesítő, hogy „minden háborús volt”. Az iskolában már nem volt testnevelőtanárra⁴¹, ehelyett a tanulók játszottak és segítettek pl. a padok pakolásában stb. Nem csak a tanárok hiányoztak azonban. A fölvetett tanulók közül 50-en be sem iratkoztak, de az ő létszámuk is folyamatosan ingadozott, átlagosan 120 órát hiányoztak a diákok. Továbbá nem volt lehetőség csak közös intézeti szülői értekezletre, amelyre kevés szülő jött el.⁴²

A körülmények ellenére az iskola mindent megpróbált, hogy védje a diákokat. A hosszú nyári szünetben 1944 május 29-től 2-2 hetes táborokat szerveztek a Csurgó-dűlőben. Csökkentett intenzitással, de igyekeztek fenntartani a rendkívüli órákat (pl. énekkar, angol-kör), illetve igyekeztek kirándulásokat szervezni,

³⁸ BERNICS 1989. 44.

³⁹ PETHŐ 1945. 1.

⁴⁰ Uo. 1–2.

⁴¹ Uo. 3.

⁴² Uo. 7–8.

de még egy labdarugó minibajnokságot is szerveztek más pécsi gimnáziumok bevonásával, hogy a diákok figyelmét eltereljék.⁴³ Erre szükség is volt, mert nagyon komoly megpróbáltatások érték ez esztendőben a diákokat. 1944. június 29-én 34 tanulót vittek el 2,5 hónapos munkaszolgálatra Taszárra. Itt olyan feladatokat kellett ellátniuk a diákoknak, mint a gyökérirtás vagy az övárókasás. De egyszer Kaposvárra is elvitték őket, hogy részt vegyenek egy bombatámadást követő romeltakarításban.⁴⁴ 1945. március 14-én szintén újabb 8 napi munkaszolgálatot tettek kötelezővé, ezúttal a felső három osztály valamennyi tanulója számára.⁴⁵

Szintén a diákokhoz kötődik, hogy 1945. márciusában egy minisztériumi rendelet értelmében létre kellett hozni az intézmény saját Ifjúsági Vöröskereszt csoportját, amelynek adománygyűjtésbe (ruha, élelmiszer, cigaretta stb.) kellett kezdenie, továbbá segítenie kellett a budapesti gyerekek elhelyezésében és a deportáltakon is próbáltak segíteni lehetőségeikhez mérten.⁴⁶

A tanulmányi eredmények alakulása

Érdekes kérdés lehet még, hogy vajon a háborús körülmények miként befolyásolták a pedagógiai munka eredményességét. Sajnos az értesítők kvalitatív tartomelemző vizsgálatával ebből nem tudható meg sok, legfeljebb következtethetünk rá, hogy nagymértékben befolyásolta, hisz ahogy arról már szó is volt, nagy volt a tanárhiány, rengeteg volt a hiányzás. Ebben segíthet azonban a tanulók érdemjegyeinek vizsgálata. E feladat azonban nem egyszerű. Egyfajta kontrollcsoportként már a háború előtti néhány évet is bevontam a vizsgálatba. Itt fölmerül azonban egy módszertani kérdés. Mivel a vizsgált évek során más és más módon kerültek összegzésre az intézmény érdemjegyei, ezért egy közös pontot kellett megtalálni, ez pedig az intézmény előmenetelének a középkértéke. Ez azt jelenti, hogy az alapján összegezték a diákokat, hogy hány jeles tanuló volt, hány jó stb. Az egyes esztendőkből az értesítő szerkesztője azonban eltérő módszert használhatott a középkérték kiszámolásához is. Emiatt az első általam vizsgált 1935/36-os tanesztendő számolási elve alapján számoltam végig valamennyi évben a középkértéket, azt is, ahol le volt írva, feltételezve a más módszert vagy a hiba lehetőségét. A vizsgált első esztendőnek a kategóriáival egyeztettem meg a másik évek kategóriáit is, valamennyi kategóriához egy értéket rendeltem hozzá, ezt szoroztam meg a tanulók létszámával, majd a különböző osztályzatokhoz kapott értékeket összeadtam, végül elosztottam a teljes tanulólétszámmal. E módszer bár nem adja vissza a tanulók érdemjegyeinek átlagát, a különböző éveket

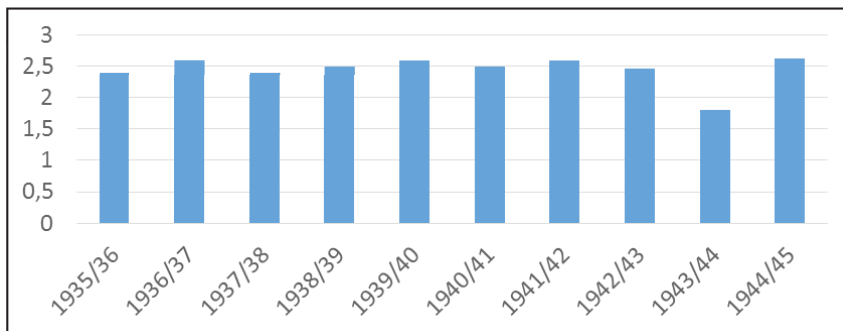
⁴³ Uo. 8–13.

⁴⁴ Uo. 11.

⁴⁵ Uo. 1.

⁴⁶ Uo. 14.

mégis azonos elvek alapján összehasonlíthatóvá teszi, hogy abból a tanulmányi eredményekkel kapcsolatos következtetéseket vonhassunk le. A tanulók egyes érdemjegyeinek átlagolása túl nagy mennyiségű adat kezelését eredményezte volna, elvive a fókuszot a kutatást eredeti kérdésétől és kutatási módszereitől.

(Saját szerkesztés)

A diagram alapján azt láthatjuk, hogy a háború nem volt befolyással az intézmény előmenetelének középértékére, vagyis az osztályzatok nem romlottak még a leginkább „háborús” tanévekben sem. Bár maguk az osztályzatok, pontosabban a diákok előmenetelének intézményi középértéke egy számszerű adat, vagyis a diákok valóban a korábbiakkal azonos jegyeket kaptak, az eredmény, ismerve az iskolát sújtó körülményeket, mégis megkérdőjelezhető. Fölmerül ugyanis a kérdés, hogy a háborús körülmények között mennyiben voltak a tanárok megengedőbbek a diákokkal szemben. Erről az iskolai értesítőkből semmit sem lehet kideríteni, mert azok nem őriztek meg például tesztek vagy értékelt fogalmazásokat. Továbbá a szóbeli feleletek egyáltalán nem rekonstruálhatók. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a diákok érdemjegyei valóban nem romlottak, képesek voltak a háborús körülmények mellett a rengeteg hiányzást pótolni és a számonkérésekre felkészülni. A tanulók eredményességét vizsgáló kutatások azonban ekképpen mindenképp kérdéseket vetnek föl. Ezzel kapcsolatosan talán egy oral history kutatás segíthetne világosabban látni, ha van még olyan almu, akivel lehet interjú készíteni.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy a második világháború meglehetősen nagy mértékben megrázta a Jezuita Rend által fenntartott Pécsi Pius Gimnázium

⁴⁷ TÜLL 1936. 121., TÜLL 1937. 70., TÜLL 1938. 68., TÜLL 1939. 78., TÜLL 1940. 95.; SELMECZY 1941. 105., SELMECZY 1942. 74., SELMECZY 1943. 75.; PETHŐ 1944. 65., PETHŐ 1945. 49.

életét, mindennapjait. A háború a tanár- és helyhiány, a katonai behívások és a teremfoglalások miatt már az 1939/1940-es tanesztendőben kihívásokat támasztott az iskolában zajló oktatói-nevelői munkára. Ez később újból és újból előfordult, majd az 1943/44-es tanévtől a háborús helyzet egyre jobban megzavarta az iskola életét, hiszen más intézménnyel kellett osztoznia az épületén, valamint a háború miatt a tanév is megrövidült. Ennek megfelelően a várakozásainknak alapján az 1944/45-ös tanévben, mikor a front elérte Pécsset, teljesen ellehetetlenítette a háború az oktatást. Ehhez képest, bár a háborús körülményekhez igazodva, többszöri megpróbáltatást átélve, de sikerült az intézménynek szinte az egész év során foglalkozni a tanulókkal.

Arról sajnos nem kaphatunk pontos képet, hogy maga a tanítás a kítűzött oktatási célok elérése szempontjából mennyiben voltak eredményesek, legfeljebb utalások vannak rá (pl. a testnevelés tantárgy megtartása teljesen ellehetetlenedett, magas hiányzás, összevont osztályok), amelyek azonban nem feltétlenül állnak összhangban, vagy annak az összhangja legalább megkérdőjelezhető a diákok számszerűsített tanulmányi eredményével.

Felhasznált irodalom és források

- BÁNKUTI – VÉRTESI 2017 = BÁNKUTI Gábor – VÉRTESI Lázár: Az 1944–1945. évi frontátvonulás Pécssett. In: Varga Szabolcs (szerk.): Vészterhes idők a Mecsekalján. Háborúk, járványok és természeti katasztrófák Pécssett az ókortól a második világ-háborúig. Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, Pécs. 2017, 215–226.
- BERNICS 1989 = BERNICS Ferenc: Közoktatás és tanügyigazgatás Baranya megyében 1945–1985. Baranya Megyei Tanács, Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, Baranya Megyei Levéltár, Baranya Megyei Művelődési Központ, Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1989.
- HETÉNYI VARGA 2000 = HETÉNYI VARGA Károly: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I. Márton Áron Kiadó, Budapest, 2000.
- MNL BmL VI. 501.a. 18. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Tankerületi Főigazgatói Hivatal iratai. VI. 501.a. 18.
- OLASZ 2014 = OLASZ Lajos: A polgári lakosság légmentesítő képzése a második világháború éveiben. In: Torgyik Judit (szerk.): Sokszínű pedagógiai kultúra. International Research Institute, Nové Zámky, 2014. 51–56.
- PATAKY 1997 = PATAKY Iván: Légi riasztási jelzések. In: Sipos Péter: Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs. Hadtudományi Társaság, Petit Real, Budapest, 1997. 675.
- PETHŐ 1944 = PETHŐ Jenő (szerk.): Jézustársasági Pécsi Pius Gimnázium évkönyve az 1943/44. iskolai évről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Könyvnyomda, Pécs, 1944.
- PETHŐ 1945 = PETHŐ Jenő (szerk.) 1945: Jézustársasági Pécsi Pius-Gimnázium évkönyve az 1944/45. iskolai évről. Kézirat, 1945.

- RAVASZ é.n. = RAVASZ Gyöngyvér: Iskolánk egy évszázadának története: http://www.janus-pecs.sulinet.hu/wordpress/wp-content/uploads/2018/06/Egy_evszazad_tortenete_Iskolatortenet.pdf (Letöltés ideje: 2019. 05. 15.)
- SELMECZY 1941 = SELMECZY Gyula (szerk.): Jézus Társasága Pécsi Pius-Gimnáziumának évkönyve az 1940/41. tanévről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Könyvnyomda, Pécs, 1941.
- SELMECZY 1942 = SELMECZY Gyula (szerk.): Jézustársasági Pécsi Pius Gimnázium évkönyve az 1941/42. tanévről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Könyvnyomda, Pécs, 1942.
- SELMECZY 1943 = SELMECZY Gyula (szerk.): Jézustársasági Pécsi Pius Gimnázium évkönyve az 1942/43. tanévről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Könyvnyomda, Pécs, 1943.
- TÜLL 1936 = TÜLL Alajos (szerk.): Jézus Társasága Pécsi Pius-Gimnáziumának értesítője az 1935/36. iskolai évről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Könyvnyomda, Pécs, 1936.
- TÜLL 1937 = TÜLL Alajos (szerk.): Jézus Társasága Pécsi Pius-Gimnáziumának értesítője az 1936/37. iskolai évről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Könyvnyomda, Pécs, 1937.
- TÜLL 1938 = TÜLL Alajos (szerk.): Jézus Társasága Pécsi Pius-Gimnáziumának értesítője az 1937/38. iskolai évről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Könyvnyomda, Pécs, 1938.
- TÜLL 1939 = TÜLL Alajos (szerk.): Jézus Társasága Pécsi Pius-Gimnáziumának évkönyve az 1938/39. iskolai évről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Könyvnyomda, Pécs, 1939.
- TÜLL 1940 = TÜLL Alajos (szerk.): Jézus Társasága Pécsi Pius-Gimnáziumának évkönyve az 1939/40. iskolai évről. Kultúra Könyvnyomda, Pécs, 1940.

POLGÁR PETRA IBOLYA

A válás személyiségre gyakorolt hatása

Bevezetés

Kutatásom első részében a válás jelenségét ismertetem, mely definíció szerint „a házasságok jogilag történő felbontását jelenti” (Szabóné, 2004; idézi Uzoni és Soósné, 2012, 10.). Noha erre a procedúrára dédszüleink idejében ritkán került sor, az utóbbi fél évszázadban egyre „bomlékonyabbnak tűnnek a párkapcsolatok” (Visontai-Szabó, 2014, 16.): manapság már minden második házasság válással végződik (Uzoni és Soósné, 2012).

A válás során egy biztosnak hitt egység felbomlik, s ez megzavarja a gyermek életét is - bizonytalanságot, válságot, a normától eltérő személyiségfejlődést idézve elő. Az elvált szülők gyermekeit válási árváknak tekinthetjük (Schmidt, 1934, 13.), hiszen a családból kilépő szülő képe sivársággal és keserőséggel teli: az apai részről elhagyott gyermek irányítás, tanácsadás, ösztönzés, bátorítás, értékformálás és normaközvetítés nélkül marad, az anyai részről „elfelejtett” fiatal pedig a védelmet, az óvást, a gondoskodást, és a szerető közeget kénytelen nélkülözni. Az apa hiányát kutatva Papp (1986, 255-257.) azt találta, hogy míg a fiúk édesanyjuk iránti aggodalmuk miatt hajlamosak a túlféltő, s ez által nehezen feloldható kapcsolatra, addig a lányoknál ez a veszteség a korai párkapcsolatok létesítésében nyilvánul meg. A szülők válása miatt átélt trauma és negatív tapasztalatok szélsőséges esetben odáig vezethetnek, hogy „kivesz (a gyermek) lelkéből a családi szentség hite, s majdan maga sem kíván annak szolgálatába állni” (Schmidt, 1934, 6.).

A válás következményei lehetnek pozitívak (Dowling és Gorell Barnes, 2001: empátiás képesség és nyitottságra való hajlam fejlesztése) vagy negatívak (McLanahan és Sandefur, 1994: önértékelési problémák és konfliktuskezelési nehézségek kialakulása), a legfontosabb azonban mindkét szülő válás utáni tudatos jelenléte, szerepmegtartása és felelősségvállalása (Visontai-Szabó, 2014), hiszen példakép hiányában a fiatalnak még „felnőtt korban is nehézséget fog jelenteni az érzelmi leválás és önállósodás”. (Fischer, 2005, 47.; idézi Visontai-Szabó, 2014, 14.)

A válás következményei az életkor függvényében

A válás negatív következményei nagyban függenek a gyermek korától és személyiségének fejlettségétől a válás időpontjában (Visontai-Szabó, 2014); illetve hasonlóan fontosak a protektív faktorok is, melyek kapaszkodóként segítik a

trauma feldolgozását és a stressz csökkentését (nagy szülők, háziállatok, iskolai barátok, családon kívüli közösségek, stb.).

Visontai-Szabó Katalin (2014) és Erikson (Rosenthal, Gurney és Moore, 1981) elgondolása szerint a középiskolás kort megelőzően négy fejlődési szakasz zajlik le egy fiatal életében. A válás pillanatában három éves kor alatt lévő gyermekek védettek leginkább a negatív következményektől a változásokhoz való könnyű adaptáció révén, ha azzal a személlyel maradnak, akivel ez idáig legszorosabb volt kapcsolatuk (hiszen a biztonságos kötődés függvénye a felnőttkori önértékelés, a világhoz való közeledés és a párkapcsolati tartósság mértéke; Atkinson és Hilgard, 2005). A következő időszak a kisiskolás kor (6-8 év), melyben a gyermekek személyisége sérülékenyebb (Uzoni és Soósné, 2012), hiszen az iskolakezdés már önmagában is feszültségforrást jelent számukra. Ha a szülők válása ekkor zajlik, a gyermek már képes felfogni a következményeket: haragszik az őt nevelő szülőre, s vágyakozik a másik iránt; fél a visszautasítástól, elhagyástól; gyakran magányos, rosszkedvű és szomorú. Ha a tünetek nem múlnak el, felnőttkori depresszió, valamint koncentrációs zavarok léphetnek fel. Az apa családból való kilépése esetén a veszélyeztetettebbek ebben a korban a fiúk, ugyanis ekkor van leginkább szükségük egy mintára, egy példaképre, egy azonosulásra alkalmas személyre. A harmadik időszak a kiskamaszkoré (9-12 éves gyermekek), akik helyzete a kamaszkor küszöbén állva még bonyolultabb egy válás esetén (Uzoni és Soósné, 2012). A bennük lezajló testi és lelki változások miatt a szégyenérzet és az identitásproblémából fakadó lojalitáskonfliktus rávetődhet a szülőkre (gyűlölet és együttérzés a felek iránt), s gyakori a romló iskolai teljesítmény, az elszigetelődés, az órai koncentráció nehézsége is (Schmidt, 1934). Az utolsó szakasz a kamaszkor (13-18 év), mely során az identitás keresés, a gyermeki lét megszűnése, s a jövőkép kialakítása miatti aggodalmat súlyosbíthatja a szülők válása, ugyanis e trauma feldolgozásának hiánya a kamasz egész életére kihatva túlzott visszahúzóódással vagy gátlástalansággal járhat. E szakasz megoldatlansága visszafordíthatatlan károkat okozhat a kamasz későbbi életében, hiszen a személyiség itt még nagyon „törékeny”: valódi identitáskriszisz zajlik ekkor, melynek tétje a saját identitás kialakulása a szerepdiffúzióval, a moratóriummal és a korai zárással szemben (Marcia, 1966). Negatív kifutás esetén az intimitás és az elköteleződés hiánya léphet fel. Az ebben az időszakban elvált szülők gyermekei hajlamosak a leginkább arra, hogy jövőjüket házasság és gyermekvállalás nélkül képzeljék el, s Visontai-Szabó (2014, 36-37.) szerint „ez vezetett el mára oda, hogy a fiatalok nagy része nem házasságban, hanem élettársi kapcsolatban él, s hogy évről évre egyre kevesebb gyermek születik”.

Az utolsó kategória a középiskolás kort követő időszak, melybe három eriksoni normatív kriszisz megoldása tartozik (Rosenthal, Gurney és Moore, 1981, 526.): a fiatal felnőttkori intimitás vs. izoláció-probléma pozitív kifutása esetén a személy a szeretet érzését kapja jutalmul, míg negatív következményként szociális és érzelmi elszigetelődés lép fel. A felnőttkor megoldandó kriszisében az

alkotóképesség, a következő generáció létrehozása, valamint a stagnálás küzd egymással: pozitív kifutás a gondoskodás érzése (gyermekáldás), míg én-központúság esetén a produktivitás újraértékelése szükségeltetik. Az utolsó szakasz az időskoré: megbékélés esetén a személy a bölcsességhez és az én-integritáshoz jut hozzá - leküzdve a kétségbeesést. E három fejlődési szakaszban lévő személy esetében érezhető a legkevésbé a szülők válásának hatása, hiszen a személyiség ekkorra már érett, kifejlett egészségként jellemzi az embert.

A válást vizsgáló kutatások

Az utóbbi ötven év válási tendenciájának alakulása (Uzoni és Soósné, 2012; Visontai-Szabó, 2014) és a fent áttekintett következmények tudatában rendkívül fontosnak bizonyul a jelenség vizsgálata. A válás pozitív kimenetelét hangsúlyozza Bognár és Telkes (1994), valamint Ranschburg Jenő (1994, 391.): a „pszichológiai és jogi értelemben kulturált válás sokkal kevesebb kárt okoz a gyermek személyiségfejlődésében, mint a mesterségesen konzervált együttélés”. Azonban még mindig túlsúlyban vannak azok az elméletek, melyek a válás kizárólagos negatív hatását tartják szem előtt. Hetherington, Cox és Cox (1982; idézi Visontai-Szabó, 2012, 38.) óvodásokkal végzett kutatása rámutatott arra, hogy míg a fiúgyermekek közvetlenül a házasság felbontása után (legfőképpen az apai szerep hiányakor) lettek agresszívebbek és ingerlékenyebbek, addig a lányok viselkedésének megváltozása csak serdülőkorban volt tapasztalható (pl.: identitászavar, a nemi élet korai megkezdése). Hasonló következtetésre jutott Rodgers és Pryor (1998): az elvált szülők gyermekeit nagyobb mértékben érintette a felnőttkori depresszió, az alacsony önbecsülés, az antiszociális viselkedés, az agresszió, a bűnöző életmód kialakítása, a dohányzás, az alkoholfüggőség, valamint a kábítószer-használat, s jellemző volt rájuk az alacsonyabb iskolai végzettség és a korai, házasságon kívül történő gyermekvállalás is. Földházi (2009) ezt megerősítő közli, hogy vizsgálatai alapján az elvált szülők gyermekei valóban ritkábban házasodnak meg, hiszen kevésbé hisznek a válás intézményében (Schmidt, 1934) - s ha mégis összekötik életüket, a válás esélye szintén magasabb (Hullen, 1998). Uzoni és Soósné (2012) felnőtt személyek körében végzett, kvalitatív vizsgálataik során félig strukturált interjúkat alkalmaztak a válás nehézségeit gyermekkorban átélt személyeknél (18 és 54 év között). A kapott eredmények azt mutatják, hogy a megkérdezett felnőttek szülei $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$ részben iskoláskoruk előtt és alatt, $\frac{1}{3}$ részben pedig a középiskolás éveik alatt váltak el (a két legszenzitívebb időszakban). A leggyakrabban érzékelt tünetek között a gyakori rosszkedv, az érzékenység, a zárkózottság, a magányosság érzése, a hangulatingadozások, a düh és a harag kapott helyet; a válás nehézségeinek feldolgozására fordított idő pedig - a megkérdezettek fele szerint - nem érte el az egy évet. A felnőttek további 35%-a szerint akár hat évnél is tovább tartott a válással való megbékélés, míg 17 sze-

mélyben örökre maradandó nyomokat hagyott szülei válása. A rövidtávú hatást Hetherington (1989; a válás nehézségeinek feldolgozása 2 év), míg a hosszútávút Emery (1982; elnyújtott, konfliktusos évek) támasztotta alá. A válás hatásának súlyossága tehát nem vitatható: a nyitott kérdésekre számos esetben - szülői példán „okulva” - a válás teljes kizárása vagy a gyermekvállalás elvetése volt a válasz (Uzoni és Soósné, 2012, 16.).

A válás hatása a megküzdésre

A szülők válása esetén számos olyan protektív faktor és védekező mechanizmus lehet jelen, mely a gyermeket egy egészséges felnőttkor felé segíti. Gyakori megküzdési stratégiák például az erőszakosság és a figyelem agresszív követelése, valamint a fásultság, melynek következményeként a fiatal később nem lesz hajlandó önálló célok kitűzésére vagy további életére vonatkozó tervek megfogalmazására. (Visontai-Szabó, 2014)

Sandler, Tein, Mehta, Wolchik, és Ayers (2000), valamint Bandura (1997) a megküzdés hatékonyságát úgy definiálja, mint egy önszabályozáshoz vezető jelenség, mely során megtanuljuk kontrollálni a fenyegető ingerek által fellépő negatív gondolatokat és érzelmeket, elősegítve ezáltal az arousal csökkenését és az optimális válasz megjelenését. Sandler és munkatársai (2000) kutatásuk során már meglévő pszichológiai problémák csökkentésére keresték a megoldást, s eredményeik szerint a megküzdési hatékonyság a szülők válása után közvetítő, meditátor szerepet tölthet be mind az aktív/célorientált, mind az elkerülő megküzdés, és a mentális problémák kapcsolatában (Sandler et al., 2000). Ennek ellentmondó eredményt talált Sandler, Tein és West (1994): az elkerülő stratégia használata kutatásukban növelte a mentális problémák kialakulásának esélyét.

Lengua, Sandler, West, Wolchik és Curran (1999) olyan 9 és 12 év közötti fiatalokat vizsgáltak, akik szülei a felmérést megelőző két évben, a személyiség szempontjából sérülékeny időszakban váltak el. Közvetlen összefüggést találtak a pozitív gyermeki emocionális, az impulzivitás, valamint a megküzdési módok sikeressége között, s negatív kapcsolatot fedeztek fel az aktív és elkerülő stratégiák, illetve a negatív emocionális között. Mindebből arra következtethetünk, hogy a gyermek veleszületett temperamentuma váláskor csakúgy lehet protektív faktor, mint hátráltató tényező.

A válás hatása az énhatékonyságra

Az énhatékonyság az ember azon jellemzője, mellyel aktív és effektív létezését biztosítja a világban: úgy cselekszik és úgy él, hogy a számára leginkább fontosnak tartott értékeket, és életfelfogást követhesse, azaz nem csupán passzív el-

szenvedője az őt ért hatásoknak. Az énhatékonyság és a válás kapcsolatát kutatta Kurtz és Derevensky (1994): a válás hatását általános iskolás gyermekek körében vizsgálták a viselkedéses kontroll és az észlelt énhatékonyság tekintetében. Eredményük, hogy azon szülők gyermekei, akik átélték a családi kötelék felbomlását, szignifikánsan alacsonyabb kognitív énhatékonyságot mutattak azon társaikhoz képest, akik családjá „érintetlen” maradt (Kurtz és Derevensky, 1994, 75.). További eredmény, hogy azok a családok, akik átestek a válás nehézségein, kevésbé lettek támogatóak egymással szemben, azaz a házasság felbontása az egész család jóllétét veszélyeztette (Hetherington, Stanley-Hagan és Anderson, 1989). A kapott összefüggéseket erősíti az észlelt énkompetencia vizsgálata (mely tulajdonképpen az énhatékonyság szinonimája), ugyanis a válás erre is negatív hatással van (Long, Forehand, Fauber és Brody, 1987).

Bandura (1997) Énhatékonyság-elmélete párhuzamot von a jelenség és a pszichológiai megküzdés között, hiszen utóbbi protektív faktorként van jelen a gyermekek és felnőttek életében egyaránt: segíti a további megküzdési stratégiák alkalmazását, az alkalmazkodást, a problémamegoldást, valamint az észlelt hatékonyság növelését. Ugyanakkor Whitbeck (1987) arra is rávilágít, hogy a válást átélő gyermeknek nem csak saját belső konfliktusával kell megküzdenie: a szülők által kapott impulzusokat integrálván énhatékonyságuk csökkenése a gyermekben is hasonló változást idéz elő.

A válás hatása a rezilienciára

A reziliencia az a megküzdési képesség, lélektani rugalmasság vagy rugalmas ellenállóképesség, mely segítségével a külső környezetből érkező hatásoknak ellenállhatunk, megvédve ez által szelfünk integritását. Protektív faktorként léphet fel egy esetleges válás esetén is - ennek alátámasztásaként vizsgáldott Lassú, Serfőző, Sándor, Kolosai és Pálffy is (2015, 77.). A „válás pozitív pszichológiai vagy reziliencia-szemponitú” megközelítését a fentiekben is felsorolt elméletekre alapozzák: ezek mind azt hangsúlyozzák, hogy a gyermekek képesek jól alkalmazkodni a válás okozta körülményekhez (Amato, 1994; Bognár és Telkes, 1994; Kelly és Emery, 2003), valamint, hogy sikeres megküzdéssel elháríthatóak a visszafordíthatatlannak gondolt, személyiséget érintő károsodások (Wallerstein és Kelly, 1980).

Lassú és munkatársai (2015) 15-19 éves fiatalokkal folytatott kutatásuk során az énhatékonyság, a szívósság, a kitartás jellemzői, valamint a személy önmagába vetett hitének vizsgálata mellett nagy hangsúlyt fektettek a Fergus és Zimmerman (2005) által meghatározott tényezőre, a szülők szerető attitűdjére is. Hiszen nem maga a válás van negatív hatással a gyermekre, hanem a szülők idilli kapcsolatának megbomlása (Cummings és Davies, 1994), azaz, a „szülő folyamatos és érzékeny válaszkészsége, elfogadó és szeretetteljes odafordulása

a gyermek irányába” jelentősen csökkentheti a válás okozta distressz mértékét (Lassú et al., 2015, 80.). A vizsgálat alátámasztja a feltételezést: a válásból nem következtethetünk a reziliencia alacsony szintjére, valamint a szülői szeretet segítheti a serdülőket abban, hogy kitartóbbnak, szívósabbnak és magabiztosabbnak érezzék magukat.

A kutatás célja és hipotézisei

Mint azt az irodalmi háttér is mutatja, a válás hatásának kérdése máig vita tárgyát képezi: míg a kutatók egyik része visszafordíthatatlan károk okozójának tartja (Schmidt, 1934; Papp, 1986; Rodgers és Pryor, 1988; McLanahan és Sandefur, 1994; Kurtz és Derevensky, 1994), addig jelentős hányaduk követi azt a nézetet, miszerint a válás nem feltétlenül okoz hosszú távú károkat a személyiségben, hiszen nem lehet különbséget tenni a gyermekkorban elvált szülők és az érintetlen család felnőttjeinek csoportja között (Emery és Forehand, 1994; Bognár és Telkes, 1994; Amato, 1994; Kelly és Emery, 2003). Az elméleti háttér és elgondolásaim, feltevéseim alapján két hipotézist, valamint további két kutatói kérdést fogalmaztam meg:

H1: Uzoni és Soósné (2012) eredményei alapján feltételezem, hogy a válás-kori csökkenő énhatékonyság hosszútávon megmarad, azaz az elvált szülők felnőtt gyermekei alacsonyabb értéket érnek el az Általános Énhatékonyság Skálán (Kopp, Schwarzer és Jerusalem, 1993).

H2: Az elméleti háttér alapján feltételezem, hogy nem lesz szignifikáns különbség az RS-15 skála értékeiben (Neill és Dias, 2001) az elvált és az el nem vált szülőkkel rendelkező felnőtteknél.

KK1: Milyen különbség látható a Megküzdési Mód Preferencia kérdőív (Oláh, 2005) faktorainak értékeiben az elvált és el nem vált szülők gyermekeinél? Van-e olyan jellemző megküzdési mód, mely valamelyik csoport sajátjának mondható?

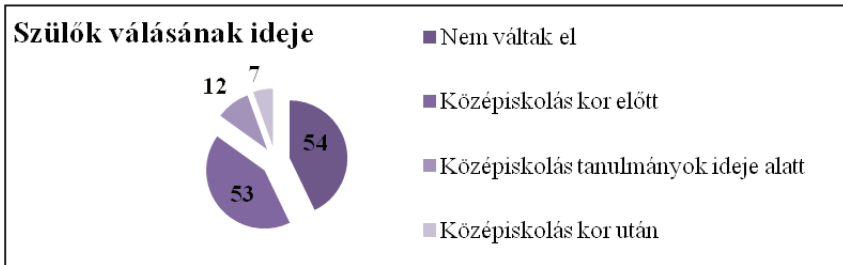
KK2: A válás utáni kapcsolat a szülőkkel befolyásoló erővel bír-e a megküzdésre, az énhatékonyságra és/vagy a rezilienciára?

Módszer

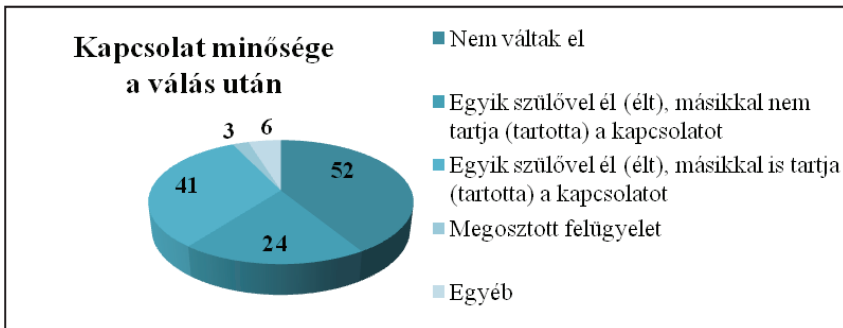
Résztvevők

Vizsgálatomban összesen 126 fő vett részt, 43 férfi (34,1%), valamint 83 nő (65,9%). A vizsgálati személyek korát 20 és 30 év között határoztam meg - az átlagéletkor ennek megfelelően 23,49 év lett (SD=2,856). A szülők válásának arányára vonatkozó adatok: 126 kitöltés alapján 72 esetben elváltak (57,1%), 54 esetben nem vál-

tak el (42,9%). A válás idejére, valamint a szülő-gyermek ezt követő kapcsolatára vonatkozó szociodemográfiai adatok az 1. és 2. diagramokon láthatóak.

1. diagram: A kitöltők szüleinek válási idejére vonatkozó gyakorisági adatok.

2. diagram: A szülő-gyermek kapcsolatok válás utáni minőségére vonatkozó gyakorisági adatok.

Vizsgálati eszközök és a kutatás lefolytatása

Az online megszerkesztett űrlapon elsőként Oláh Attila (2005) Megküzdési Mód Preferencia kérdőívének felvételére került sor, mely a megküzdési módokat nyolc kategóriába sorolja olyan faktorok segítségével, mint a Probléma-centrikus reagálás (7 tétel); a Támaszkeresés (8); a Feszültségkontroll (6); a Figyelemelterelés (7); az Emóciófókuszú megküzdés (7); az Emóció kiürítése (7); az Önbüntetés (5), valamint a Belenyugvás (4). A kérdőív egyetlen fordított tételt sem tartalmaz. A kitöltőknek egy 4-fokú Likert-skálán kell jelölniük a minden napokban átélt szorongást (1=szinte soha nem jellemző; 4=mindig jellemző), s a legmagasabb pontszámú lesz a leginkább jellemző stratégia. Az általam mért Cronbach-alfa értékek - a nyolc faktorra nézve - sorrendben a következők: 0,784; 0,889; 0,697; 0,736; 0,570; 0,791; 0,794; valamint 0,767.

Másodikként az Általános Énhatékonyság Skála kitöltésére került sor, melyet Kopp, Schwarzer és Jerusalem (1993) fejlesztett ki. A kérdőív 10 tétéle egyetlen faktorba tömörül, s nincsenek fordított itemek. Egy 4-fokú Likert skála áll rendelkezésre ahhoz, hogy a személy jelölhesse, mennyire tartja magára vonatkozóan az adott állításokat (1=egyáltalán nem jellemző; 4=teljesen jellemző), s a magasabb érték jelenti a személy énhatékonyságát. Az általam mért Cronbach-alfa érték a kérdőív egészére nézve 0,900.

Harmadikként a Wagnild és Young (1993; idézi Lassú et al., 2015, 77.) által kifejlesztett (25 tételt tartalmazó) kérdőív rövidített, 15 itemes változatának kitöltését kértem (Neill és Dias, 2001). A Resilience Scale-15 szintén egyfaktoros, fordított itemeket nem tartalmaz. A rezilienciát mérő kérdőívben a 7-fokú Likert skála 1-es értéke jelenti a személyre teljesen jellemző állítást, azaz az alacsony értékek nagyobb lélektani rugalmasságot implikálnak. A kérdőív egészére nézve az általam mért Cronbach-alfa érték 0,948 lett.

Eredmények

Az énhatékonyság vizsgálata a válás tekintetében

Első hipotézisemben azt feltételeztem, hogy az elvált szülők gyermekei felnőttként kevésbé lesznek énhatékonnyak, mint az „érintetlen” családban nevelkedtek, ezért független-mintás t-próbát alkalmaztam a két csoport Általános Énhatékonyság Skálán elért értékeinek átlagán. Az eredmények alapján hipotézisem nem igazolódott be, ugyanis nem találtam szignifikáns különbséget az elvált (N=72; M=29,88; SD=6,46) és az együtt maradó (N=54; M=30,31; SD=4,7) szülők gyermekeinek értékei között {t (123,91) = 0,443; p > 0,05}.

A második kutatói kérdésben kíváncsi voltam arra, hogy a válás utáni kapcsolat minősége a szülőkkel (az apa/anya esetleges kilépése, teljes elszigetelődése a család többi tagjától) befolyásolja-e a felnőttkori énhatékonyságot. Az egyszempontos független mintás varianciaanalízis azt mutatja, hogy a válás utáni gyermek-szülő viszonynak (egyikkel él, másikkal nincs kapcsolat/egyikkel él, másikkal is van kapcsolat/megosztott felügyelet/nem váltak el a szülők/egyéb) a felnőttkori énhatékonyság tekintetében sincs szignifikáns hatása [F(4;121) = 0,436; p > 0,05].

A reziliencia vizsgálata a válás tükrében

Második hipotézisemben nem vártam jobb rezilienciát az „érintetlen” családú felnőttektől. Feltevésem igazolást nyert, hiszen az alkalmazott független-mintás t-próba alapján nem találtam szignifikáns különbséget az RS-15 skálán a két csoport értékei között (elvált szülők gyermekei: N=72; M=47,72; SD=20,41; nem elvált szülők gyermekei: N=54; M=44,11; SD=20,06; {t (124) = -0,990; p > 0,05}). A második kutatói kérdésben a szülőkkel fenntartott kapcsolat felnőttkori befo-

lyását ismételten az egyszempontos független mintás varianciaanalízis segítségével teszteltem. Ennek eredményeként elmondható, hogy a kapcsolat minősége nincs hatással a lélektani rugalmasságra ($[F(4;121) = 0,522; p > 0,05]$), hiszen nincs szignifikáns különbség a csoportok között (egyikkel él, másikkal nincs kapcsolat/egyikkel él, másikkal is van kapcsolat/megosztott felügyelet/nem váltak el a szülők/egyéb)(vö.: Lassú et al., 2015).

A megküzdési módok vizsgálata a válás tekintetében

Az első kutatói kérdésben arra voltam kíváncsi, hogy milyen különbségek fedezhetők fel a Megküzdési Mód Preferencia kérdőívre adott válaszok értékeiben és a megküzdési módok alkalmazásában a szülői válást átél és át nem élő felnőttek csoportja között. Újabb független-mintás t-próba lefuttatása után megállapítható, hogy egyetlen megküzdési mód tekintetében sincs szignifikáns különbség a két csoport átlagai között, azaz nem állapítható meg jellemző stratégia sem az elvált szülők gyermekeként felnövő személyek, sem a válás nehézségeitől megkímélt felnőttek körében (lásd: 1. táblázat adatai).

Megküzdési módok	Szülő elvált-e	Elemszám	Átlag (M)	Szórás (SD)	T-értékek
Probléma-centrikus reagálás	Nem	54	22,09	3,25	$t(123,41) = 0,591;$ $p > 0,05$
	Igen	72	21,71	4,05	
Támaszkeresés	Nem	54	21,91	5,62	$t(124) = 0,665;$ $p > 0,05$
	Igen	72	21,19	6,2	
Feszültségkontroll	Nem	54	17,39	2,90	$t(124) = 0,397;$ $p > 0,05$
	Igen	72	17,17	3,25	
Figyelemelterelés	Nem	54	17,91	3,74	$t(124) = 0,084;$ $p > 0,05$
	Igen	72	17,85	4,16	
Emóciófókusz	Nem	54	17,96	3,27	$t(124) = -0,306;$ $p > 0,05$
	Igen	72	18,15	3,57	
Emóció kiürítés	Nem	54	14,48	3,86	$t(124) = -0,024;$ $p > 0,05$
	Igen	72	14,50	4,6	
Önbüntetés	Nem	54	12,11	3,37	$t(124) = -0,044$ $p > 0,05$
	Igen	72	12,14	3,65	
Belenyugvás	Nem	54	9,22	2,55	$t(124) = -0,443$ $p > 0,05$
	Igen	72	9,44	2,95	

1. táblázat: A megküzdési módok tekintetében nem találunk szignifikáns különbséget az elvált és el nem vált szülők felnőtt gyermekei között.

Második kutatói kérdésemben arra voltam kíváncsi, hogy miként befolyásolja a megküzdési stratégiák használatát a válasz utáni kapcsolat a szülőkkel (egyikkel él, másikkal nincs kapcsolat/egyikkel él, másikkal is van kapcsolat/megosztott felügyelet/nem váltak el a szülők/egyéb). Újabb egyszempontos független min-tás varianciaanalízis futtatása után elmondható, hogy egyedül a Belenyugvás stratégiájánál van szignifikáns különbség a felsorolt öt csoport között [$F(4;121) = 2,640$; $p = 0,037$].

Megvitatás

Az énhatékonyság vizsgálata a válasz tekintetében

Első hipotézisemet öt kutatás eredményére alapoztam: Kurtz és Derevensky (1994), Long, Forehand, Fauber és Brody (1986), valamint Whitbeck (1987) alacsonyabb kognitív énhatékonyságot találtak elvált szülők gyermekeinél, míg Uzoni és Soósné (2012), illetve Hetherington (1989) a feldolgozási fázis eltérő hosszára hívták fel a figyelmet. Hipotézisem nem igazolódott be, ugyanis nem találtam jelentős különbséget a felbomlott és érintetlen családban nevelkedett felnőttek énhatékonysága között: ez azt jelentheti, hogy ha volt is negatív hatása a szülők válásának serdülőkorban, annak 20-30 éves korra nem maradt észlelhető nyoma. Ennek okai szintén a magas egyetemi státuszban (kényelmes, szülői támogatottsággal párosuló létforma), a fiatal felnőttkori életerőben, a világban elfoglalt hely megtalálásában, a látómező és a lehetőségek tárházának kiszélesedésében, valamint az adaptívabb megküzdési módok elsajátításában keresendők. A szülő-gyermek kapcsolati minőség (egyikkel él, másikkal nincs kapcsolat/egyikkel él, másikkal is van kapcsolat/megosztott felügyelet/nem váltak el a szülők/egyéb) és az énhatékonyság összefüggésére vonatkozó eredményeim el-
lentmondanak Whitbeck (1987), valamint Hetherington, Stanley-Hagan és Anderson (1989) „csökkent felnőttkori énhatékonyság” elméletének, hiszen nincs különbség a csoportok között. Ennek magyarázatára szolgálhat a felnőtt személy önállósodása, szülő helyett saját párjára vagy környezetére való támaszkodása - azaz a családon túli „énhatékonysági források” keresése.

A reziliencia vizsgálata a válasz tükrében

Második hipotézisem helyesnek bizonyult, hiszen a reziliencia terén nincs különbség az elvált és az együtt maradó szülők felnőtt gyermekei között. A kapott eredmények idomulnak az elméleti háttérben bemutatott, releváns kutatások körébe: a szülők szerető attitűdjére és a protektív faktorokra hívják fel a figyelmet Fergus és Zimmerman (2005), Lassú és munkatársai (2015), valamint Cummings és Davies (1994). További eredmény, hogy nem befolyásolja a lélek-

tani rugalmasságot a válás utáni szülő-gyermek kapcsolat minősége sem. Noha Lassú és munkatársai (2015) eredményeihez viszonyítva a reziliencia nagyobb mértékű megjelenését várhattuk volna az elvált szülők gyermekeinél, úgy tűnik, a válás utáni szülői magatartás (empátia, odafordulás, elfogadás) ez esetben is pozitív hatással bír.

A megküzdési módok vizsgálata a válás tekintetében

Noha Papp (1986) és Schmidt (1934) számos hátrányt sorolnak fel az elvált szülők gyermekei esetében (a normaközvetítés és az irányítás hiánya, az önbecsülés csökkenése és a reaktív személyiség kialakulásának esélye), Lengua és munkatársai (1999), Amato (1994), Bognár és Telkes (1994), Kelly és Emery (2003), valamint Wallerstein és Kelly (1980) vizsgálatai a megküzdés eredményességét támasztják alá. Saját eredményeim alapján nem állapítható meg jellemző stratégia sem az elvált, sem az „érintetlen” családban felnövő személyek esetében, s a megküzdési módok közül a válás utáni szülő-gyermek kapcsolat minősége egyedül a Belenyugvás stratégiájára van hatással. Mindez az mutatja, hogy a válási árvák nem sérülékenyebbek, tehetetlenebbek vagy kiszolgáltatottabbak szerencsésebb társaiknál és a szembekerülő problémákkal ugyanúgy képesek megküzdni, mint bárki más, azaz: a válás legtöbbször nem von maga után maradandó negatív következményt (Amato, 1994; Bognár és Telkes, 1994; Kelly és Emery, 2003).

Összegzés és kitekintés

A vizsgálatból összességében pozitív és reménykeltő következtetések vonhatóak le, hiszen az eredmények alapján a válás önmagában nem implikálja az alacsonyabb énhatékonyságot vagy rezilienciát; a megküzdési módok hiányát vagy a házasság gondolatától való teljes elfordulást (annak ellenére, hogy 72 válásból 53 a legsérülékenyebb időszakra esik). Úgy tűnik tehát, hogy az általam vizsgált változók tekintetében a populáció nem veszélyeztetett a szülők válása miatt - ez hangsúlyozza azt, hogy a házasság felbontása bizony nem a világ végét jelenti. Mindennek ellenére úgy gondolom, hogy a kvantitatív módszer nem engedélyezi a személy fenomenológiai szinten történő megismerését, s hogy részben az elnagyolt mennyiségi mutatók miatt nem született szignifikáns eredmény az elméleti háttérrel megtámogatott hipotézisek esetében. Így a jövőben mindenképpen fontosnak tartanám a kvalitatív, interjú módszerek használatát annak érdekében, hogy pontosabb és személyesebb információkat kaphassak a vizsgálati személyekről (hiszen a pusztán tényeknél fontosabbak az egyéni nézőpontok; vö.: Uzoni és Soósné, 2012).

Felhasznált irodalom

- Amato, P. R. (1994). Life-span Adjustment of Children to Their Parents' Divorce. *Future of Children*, Vol. 4, 143-164. Letöltés dátuma: 2017. 05. 01.
- Atkinson, R. C. és Hilgard, E. (2005). *Pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NY: W. H. Freeman.
- Bognár G. és Telkes J. (1994). *A válás lélektana*. Budapest: Haas&Singer Alapítvány.
- Cummings, E. M. és Davies, P. T. (1994). *Children and marital conflict: The impact of familydispute and resolution*. New York, NY: The Guilford Press.
- Dowling, E. és Gorell Barnes, G. (2001). *Együttműködés a gyermekkel és szüleikkel a különélés és a válás során*. Budapest: Coincendencia Kft.
- Emery, R. E. (1982). Interparental Conflict and Children of Discord and Divorce. *Psychological Bulletin*, Vol. 2, 310-330.
- Emery, R. E. és Forehand, R. (1994). Parental divorce and children's well-being: A focus on resilience. In R. J. Haggerty, L. Sherrod, N. Garnezy, és M. Rutter (Eds.), *Risk and resilience in children* (pp. 64-99). London: Cambridge University Press.
- Fergus, S. és Zimmerman, M. A. (2005). Adolescent Resilience: A Framework for Understanding Healthy Development in the Face of Risk. *Annual Review Public Health*, Vol. 26,399-419. Let. dát.: 2017. 05. 01.
- Földházi E. (2009). Válás. In: Monostori J., Óri P., S. Molnár E. és Spéder Zs. (Eds.), *Demográfiai Portré* (pp. 19-28). Budapest: KSH Népeségutományi Kutató Intézet.
- Hetherington, E. M. (1989). Coping with Family Transitions: Winners, Losers, and Survivors. *Child Development*, Vol. 60, No. 1, 1-14. Letöltés dátuma: 2017. 04. 29.
- Hetherington, E. M., Stanley-Hagan, M. és Anderson, E. R. (1989). Marital Transitions: A Child's Perspective. *American Psychologist*, Vol. 44, No. 2, 303-312. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.44.2.303> Letöltés dátuma: 2017. 05. 02.
- Hullen, G. (1998). Children of Divorced Couples: The Transmission of the Risk of Getting Divorced. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, Vol. 23, No. 1, 19-38.
- Kelly, J. B. és Emery, R. E. (2003). Children's Adjustment Following Divorce: Risk and Resiliency Perspectives. *Family Relations*, Vol. 52, 352-362. Letöltés dátuma: 2017. 05. 03.
- Kopp M., Schwarzer S. és Jerusalem, R. M. (1993). *Hungarian Questionnaire in Psychometric Scales for Cross-Cultural Self-Efficacy Research*. Zentrale UniversitätsDruckerei der FU Berlin. Let. dát.: 2017. 05. 02.
- Kurtz, L. és Derevensky, J. L. (1994). The Effects of Divorce on Perceived Self-Efficacy and Behavioral Control in Elementary School Children. *Journal of Divorce and Remarriage*, Vol. 20, No. 3-4, 75-94. DOI: 10.1300/J087v20n03_06 Letöltés dátuma: 2017. 05. 01.
- Lassú Zs., Serfőző M., Sándor M., Kolosai N. és Pálffy Zs. (2015). Családi struktúra, szülői bánásmód és lélektani rugalmasság összefüggései serdülőkorban. *Alkalmazott pszichológia*, Vol.15, No.1, 77-92. L. d.: 2017. 05. 04.
- Lengua, L. J., Sandler, I. N., West, S. G., Wolchik, S. A. és Curran, P. J. (1999). Emotionality and Self-regulation, Threat Appraisal, and Coping in Children of Divorce. *Development and Psychopathology*, Vol. 11, 15-37.

- Long, N., Forehand, R., Fauber, R. és Brody, G.H. (1987). Self-perceived and Independently Observed Competence of Young Adolescents as a Function of Parental Marital Conflict and Recent Divorce. *Journal of Abnormal Psychology*, Vol. 15, No.1, 15-27. Letöltés dátuma: 2017. 05. 02.
- Marcia, J. E. (1966). Development and Validation of Egoidentity Status. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 3, No. 5, 551-558. Letöltés dátuma: 2017. 05. 01.
- McLanahan, S. és Sandefur, G. (1994). *Growing Up with a Single Parent. What Hurts, What Helps*. Cambridge, GB: Harvard University Press.
- Neill, J. T. és Dias, K. L. (2001). Adventure Education and Resilience: the Double-edged Sword. *Journal of Adventure Education and Outdoor Learning*, Vol. 1, No. 2, 35-42. Letöltés dátuma: 2017. 05. 01.
- Oláh A. (2005). *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény. Belső világunk megismerésének módszerei*. Budapest: Trefort Kiadó.
- Papp I. (1986). A láthatás jog vagy kötelesség. *Magyar Jog*, Vol.33, No. 3, 255-257. Let. dát.: 2017. 05. 05.
- Ranschburg J. (1994). A családi diszharmonia és a válás hatása a gyermek fejlődésére. *Demográfia*, Vol. 37, No. 3-4, 389-391. Letöltés dátuma: 2017. 05. 05.
- Rodgers, B. és Pryor, J. (1998). *Divorce and separation: The outcomes for children*. York, GB: Joseph Rowntree Foundation
- Rosenthal, D. A., Gurney, R. M. és Moore, S. M. (1981). From Trust to Intimacy: A New Inventory for Examining Erikson's Stages of Psychosocial Development. *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 10, No. 6, 525-537. Letöltés dátuma: 2017. 05. 02.
- Sandler, I. N., Tein, J. Y., és West, S. G. (1994). Coping, Stress, and the Psychological Symptoms of Children of Divorce: A Cross-sectional and Longitudinal study. *Child Development*, Vol. 65, 1744-1763.
- Sandler, I. N., Tein, J. Y., Mehta, P., Wolchik, S. és Ayers, T. (2000). Coping Efficacy and Psychological Problems of Children of Divorce. *Child Development*, Vol. 71, No. 4, 1099-1118. Let. dát.: 2017. 05. 05.
- Schmidt F. (1934). *Az elvált szülők gyermekei*. Budapest: Franklin Társulat Nyomdája.
- Uzoni B. és Soósne K. Zs. (2012). Válás gyermekkorban, ahogyan az elvált szülők gyermekei felnőttként látják. *Egészségfejlesztés*, Vol. 53, No. 3, 10-18. Letöltés dátuma: 2017. 05. 01.
- Visontai-Szabó K. (2014). A szülői felügyeleti jogok gyakorlása rendezésének jogi keretei, pszichológiai háttere és problémái. *Doktori értekezés*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Szeged, Letöltés dátuma: 2017. 04. 20.
- Wallerstein, J. S. és Kelly, J. B. (1980). *Surviving the breakup: How parents and children cope with divorce*. New York, NY: Basic Books.
- Whitbeck, L.B. (1987). Modeling Efficacy: The Effect of Perceived Parental Efficacy on the Self efficacy of Early Adolescents. *Journal of Early Adolescence*, Vol. 7, No. 2, 165-177. Letöltés dátuma: 2017. 05. 02.

SIPOS BALÁZS

Pécs, Diós dűlő rendezési tervei és megvalósulása 1954-1990 között

Bevezetés

Diós dűlő, mint név először Pécs város fejlesztési terveiben jelent meg az 1950-es években. A terület határai: északról a Hársfa út, keletről a Meszes-patak, délről Zsolnay Vilmos út, míg nyugatról a Bokor utca. A körzetet 1951 előtt kis üzemek, mezőgazdasági művelés alatt álló földek, és néhány tucat családi ház alkotta. Ennek köszönhetően a közművek egy része ki volt építve (víz és villany), de a terület egyenetlensége nagy kihívás elé állította a tervezőket és a város vezetőit. További nehézséget jelentett a területtel kapcsolatban, hogy az uralkodó szélirány és a közelében felépülő Hőerőmű miatt a levegő minősége kifogásolhatóvá vált 1956 után. Viszont jó elhelyezkedése megkérdőjelezhetetlen volt. Félúton helyezkedett el a Belváros és – az 1950-es évek elején épülő félben lévő – meszesi lakótelep között. Ezen felül két fontos út húzódott a terület mellette. Így a felmerülő negatívumok ellenére reális esély nyílt arra, hogy Diós Dűlőben egy új városrész épüljön fel 1950 után Diós.

Tanulmányomban végig vezetem a különböző rendezési terveken keresztül, milyen elképzelései voltak a város tervezőinek ezzel a területtel kapcsolatban, valamint érintőlegesen bemutatom mik voltak azok a létesítmények, amelyek elkészültek 1950-től egészen 1990-ig, vagyis a rendszerváltásig.

Pécs város fejlődése és városfejlesztési koncepciói 1945 és 1970 között

Pécs a II. világháborút majdhogynem sértetlenül vészelte át. A várost már a két világháború előtti időszakban is a szén tette gazdasági szempontból fontos központtá. Ez nem változott az 1950-es és 1960-as években sem.¹

A város emellett komoly iparral is rendelkezett. Pécsen többek közt porcelángyártás (Zsolnay porcelán), gépgyártás, kesztyűgyártás, bútorgyártás, bőrfeldolgozás és élelmiszeripar (tejfeldolgozás, sörgyártás, dohánygyártás, sütőde) is működött.² Az 1953-as mecseki kutatások után Pécs stratégiai szempontból még

¹ HAJDÚ 2006. 178. Zoltán: Dél Dunántúl. Dialóg Campus Kiadó, Pécs- Budapest, 2006. 178.

² Pécs 20. századi iparáról lásd bővebben: KAPOSÍ 2006.

fontosabbá vált. A szovjet tudósok ugyanis nagyobb mennyiségű uránt fedeztek fel Kővágószőlős közelében.³ Mint a régió központja, Pécs városa rendelkezett a legnagyobb lakossággal, de sem ez, sem pedig az agglomeráció nem volt elegendő a munkáshiány kielégítéséhez. Ezért a város előbb a megye, majd a régió, később pedig az uránbánya megnyitását követően az ország minden pontjáról elkezdte vonzani a munkaerőt.

1949-ben Pécs lakossága 89 025 fő volt. A rengeteg munkahelynek köszönhetően 1960-ra közel 30%-kal növekedett lakossága, amely ekkor már elérte a 121 277 főt.⁴ E megnövekedett népesség lakhatása új kihívást jelentett a város számára. Az egyszintes családi házak csak a peremkerületeken és a lakótelep építésre alkalmatlan területeken, mivel felépítésük gazdaságtalan és lassú lett volna. Az egyetlen megoldást a modern többemeletes lakóépületek jelentették.

Az 1950 és 1954 közötti úgynevezett első rendezési tervek, majd az 1957-es általános rendezési terv a belváros déli sávját és a város keleti részét jelölték ki az építkezések helyszínéül. Ezt persze az urán felfedezése némiképp módosította, így 1955-ben egy nyugati irányú építkezés is kezdetét vette.

Az 1960-as évek közepére az 1950-57 közötti rendezési tervek szinte minden részét legalább egyszer módosították. Ezek az évek igen hektikusnak mutatkoztak a város továbbépítésének szempontjából. Ebben az időszakban ugyanis számtalan terv jelent meg, amelyet nagyban befolyásoltak az országos településhálózati tervek.

Ilyen volt például az Építésügyi Minisztérium 00339/1961 számú tervezete, amely az Országos településhálózati tanulmányterv nevet viselte, és amelyben meghatározták a város feladatkörét a következő 20 éves periódusra. Ebben többek között az szerepel, hogy: „Pécs a meglévő ipari üzemek jelentős fejlesztése mellett – új, főleg könnyű- és élelmiszeripari üzemekkel gyarapodna: Harisnyagyár, ruhagyár, édesipari gyár, rostműbörgyár, cipőgyár létesülne. [...] Előzetes elképzelések szerint összesen kb. 25-26 ezer új munkahely létesülne Pécssett 20 év alatt.”⁵ Ezzel a város népességét kb. 190-210 000 körülire becsülték az 1980-as évekre. De nem ez volt az egyetlen tervezet, amely a város jövődöbéli lakosság-számát próbálta megállapítani.

A város általános rendezési tervét nem sokkal később az 1007/1971 (III.15)-ös számú kormányhatározat alakította tovább, amely rendezte az országos településhálózat koncepcióját. Pécs ebben a koncepcióban a „felsőfokú központ” státuszba került. A felsőfokú központ feladata, hogy „lássá el a vonzáskörzetükre kiterjedően a gazdasági, igazgatási, oktatási, egészségügyi stb. megyei szintű-irányító, szolgáltató funkciókat és egymással munkamegosztásban több megyére kiterjedő – esetleg országos – funkciókat is. Egyes felsőfokú központok nagy-

³ SALLAY 2001. 94.

⁴ KSH, 1980. évi népszámlálás. 2. b. Pécs népessége és társadalma. 13.

⁵ Pécs 1966. évi Általános Rendezési terve /tervdokumentáció/ 4.

ságrendje, a területi munkamegosztásban betöltött szerepe, fejlődésének üteme és színvonala indokoltá teszi, hogy több megyére kiterjedő és egyes országos szervező és irányító stb. funkciókat is ellássonak.”⁶ Ennek megfelelően a város a Dél-Dunántúli régió felsőfokú központjává válhatott. A határozat miatt úgy számoltak, hogy Pécs lélekszáma a „XXI. század első felében [...] mintegy 260-270 ezer lehet.”⁷ A „felsőfokú központokat úgy célszerű fejleszteni, hogy lakosság számuk 150-300 000, vonzásterületüké – a központtal együtt – 1,0-1,5 millió fő körül legyen”⁸

Mindezen terveknek megfelelően lakásszámra vonatkozó terveket is újra kellett gondolni. A város rendezési terve úgy számolt, hogy 10 éven belül, azaz 1980-1981-re Pécs lakossága elérheti a 170 ezer főt, amelyet a század végére – az előrejelzések szerint – akár 210 ezerig is feltornázhathatott volna. Ez azt jelentette, hogy 15 év alatt kb. 16 200 lakás kivitelezését kellett volna megoldani. Ehhez viszont területekre volt szükség.⁹

Ennek megfelelően 1963 után szó volt Uránváros továbbépítéséről, a Nyugat-Mecsek, a Makár-oldal, a Diósi dűlő, a Balokány, és a Szigeti városrész – egészen a Kórház térig történi - beépítéséről.¹⁰ Ezek a tervek nagyban módosították volna a város képét.¹¹ A tervezők sok irányba akartak elindulni, végül nem ragaszkodtak tovább a szalagváros koncepcióhoz.¹² Sokan joggal féltették ugyan a történelmi belvárost vagy a Mecsek látképét ezektől a beruházásoktól. Úgy tűnik, a pécsi Városi Tanácsban is sokan elgondolkoztak azon, hogy ezek az irányok a legmegfelelőbbek-e. Végül a városvezetés 1966-ban egy déli irányú (Kertváros) lakótelep fejlesztés mellett tette le voksát,¹³ ám amíg akadt felhasználható terület (Szigeti városrész, Budai városrész), addig e területek szanálásával akarták megoldani a Pécs lakótelep elhelyezésének gondjait.

Pécs lakosságának alakulása 1949 és 1990 között

Év	A népesség száma		Az előző népszámlálás %-ban	
	a mindenkori	az 1980. évi	a mindenkori	1980. évi
	államigazgatási beosztás szerint			
1949	78 199	89 025	107,1	99,8
1960	120 451	121 277	146,6	129,7

⁶ 1007/1971 (III. 15.) számú kormányhatározat a településhálózat fejlesztésének koncepciójáról

⁷ PAPP 1971. 35.

⁸ 1007/1971 (III. 15.) számú kormányhatározat a településhálózat fejlesztésének koncepciójáról

⁹ Pécs 1966. évi Általános Rendezési terve /tervdokumentáció/ 24.

¹⁰ DÉNESI-PAPP-SZOYKA 1974. 16-19.

¹¹ Pécs 1966. évi Általános Rendezési terve /tervdokumentáció/ 40.

¹² A koncepció lényege az volt, hogy a Mecsek lábánál húzódjon végig a város. A választóvonalat a vasút, illetve a régi Kertváros jelentette. Ezekről a területektől délre csak ipari üzemeket és a mezőgazdasági művelés számára alkalmas földeket akartak szabadon hagyni.

¹³ SIPOS 2015. 34-38

1970	149 253	150 249	123,9	123,9
1980	168 715	168 715	113,0	112,9
1988	181 356	181 356	107,5	107,5
1990	170 023	170 023	93,8	93,8

Forrás: KSH, Baranya megye statisztikai évkönyve 1950-1990.

Diós dűlő tervei 1950-1968

Az 1951-es Általános rendezési Terv beépítésre szánt területnek szánta a Diós dűlőt. Tényleges elképzelések azonban csak az 1954-ben jelentek meg. Ekkor úgy számoltak a területtel, mint a tőle keletre elfekvő és éppen épülő Meszes, illetve a keleti városrész (I. kerület) alközpontja, valamint Pécs sportközpontja. A Lechner Tudásközpontban fellelhető tervek alapján elmondható, hogy a 6-os számú főúttól északra egy Sztálinvároshoz hasonló, csak kisebb volumenű városközpont épült volna fel pártszékházzal, mozival, színházzal, gimnáziummal, valamint a Hőerőmű lakótelepével. Ettől északra a sorházakon kívül felépült volna egy 30-35 ezer néző befogadású stadion, egy sportpark, valamint egy ókori ihletésű amfiteátrum. A nagy tervek persze messze álltak a realitástól, hiszen az 1950-es évek közepén még a tömbházak is nehézkesen valósultak meg, a járulékos beruházásokra meg több évet várni kellett.¹⁴

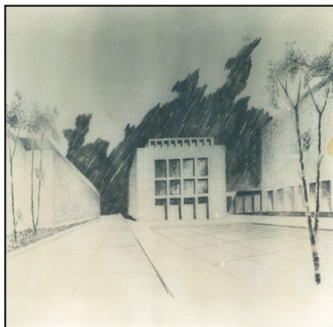
1, számú térkép: Diós dűlő madártávlatból nyugati irányból

Forrás: Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs Iroda – Keleti városrész városkompozíciós terve (12864-1)

¹⁴ Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs – Keleti városrész városkompozíciós terve 1954. (12864)

2. számú melléklet: Meszesi alközpont főtere és a szabad téri színpad terve

Forrás: Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs Iroda – Keleti városrész városkompozíciós terve (12864-5) és (12864-11)

Családi-ház parcellázások már a forradalom után megkezdődtek. Az I. kerületben a Diós dűlővel határos Rigóder-tetőt és környékét jelölték ki az építkezésekre,¹⁵ összesen 170 házhelyet.¹⁶ A telkek nagyon gyorsan el is fogytak, ezért a városnak hosszútávú stratégiát kellett kidolgoznia az egyéni építkezésekre, annak ellenére, hogy tisztában voltak azzal, hogy minden építést nem fognak tudni kielégíteni. Ezért előbb korlátozni kezdték a kiadott építési engedélyeket, melynek következtében megnőtt az illegális építkezéseknek a száma a város külső kerületeiben, mint Nagyárpádon,¹⁷ Postavölgyben vagy Rácvárosban. Ezután a város úgy próbálta elejét venni ennek a szokásnak, és törvényessé tenni az építkezéseket, hogy a közművek kiépítéséhez kötötték az építési engedélyek kiadását, valamint egyre több házhelyet jelöltek ki. Diós dűlő északi része az egész korszak alatt egy ilyen terület maradt.¹⁸ Így a rendszerváltás idejére már többszáz egyéni építkezés tudott megvalósulni a Hársfa és Dózsa György utca között, valamint a Diósi út, Kiskőszeg utca és Puskin tér környékén.

Az egyetlen beruházás, ami megvalósult ebben az időszakban a tervek közül az a Hőerőmű készenléti egységének lakótelepe a Fürst Sándor utcában. A 200 lakásra tervezett minilakótelepből végül 5 tömb épült fel két részletben. Az első ütemben 1959 és 1962 között négy, hagyományos építésű ház készült el egy, kettő- és háromszobás, összkomfortos lakásokkal, Ezen kívül a lakótelep számára a Hőerőmű biztosította az alapvető ellátást.¹⁹ Az itt átadott épületek közel sem

¹⁵ A kijelölt terület egy kisebb része Diós dűlőhöz tartozott

¹⁶ MNL BaML XXIII. 102.a: Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa VB iratai: Ülésjegyzőkönyvek 1958. augusztus 1. (2_Beszámoló a családirház építés helyzetéről, valamint a parcellázások és a közművesítések állásáról)

¹⁷ SIPOS 2016. 131.

¹⁸ Dunántúli Napló, 1962. augusztus 11. 3.

¹⁹ Dunántúli Napló, 1957. május 7. 1.

fedezték a vállalat dolgozóinak lakásigényét, így más módot kellett találni. Részt vettek a munkáslakás építési akcióban, bérlőkijelölési jogot szereztek a várostól az újonnan épült lakótelepeken, de sok esetben vállalati kölcsönt biztosítottak az alkalmazottak számára családház építéshez. De mindez kevésnek bizonyult, így elhatározták, hogy Fürst Sándor utcában még egy tömbházat kiviteleznek. A második és egyben utolsó ütem 1979-ben készült el.²⁰ Ekkor már csak kettő, és két és félszobás lakásokat építettek, cserelakásként a korábban épült kisebbek helyére, ahova újabb, zömében fiatal házasságok helyeztek el.

A városnak fel kellett készülnie az 1957-1959 utáni időszak lakásépítéseire. Ekkor még nem lehetett pontosan tudni a Pécsre vonatkozó tervszámokat, de biztos volt, hogy Uránváros, a Meszesi-lakótelep felépítése, valamint a Déli városrész rekonstrukciója nem fogja fedezni a keretet. A tervezők így területeket kerestek ahova további lakótelepeket tudtak felépíteni, de úgy hogy az illeszkedjen a város tervezési stratégiájába, a szalagváros koncepcióba.

Ennek szellemében készítette el Dénesi Ödön az általunk tárgyalt városrész első részletes rendezési tervét 1959-ben. Az építkezés a II. és a III. ötéves terv időszakban (1960-1969) kellett kivitelezni. A térképen jól látható, hogy a mai Dózsa György utcától délre, illetve a meszes patak és Engel János utca közé került volna a legtöbb épület. Összesen 4200 lakással számoltak, földszintes családi-házak, 5 emeletes sorházak, valamint 11 emeletes pontházak formájában. Az összesen 13 000 fő befogadására alkalmas lakótelepen helyezték volna el a korábban már említett I. kerületi alközpontot (6-7 emeletes épületben), de létesítettek volna itt 3 db iskolát, 390 óvodai férőhelyet, valamint 200 bölcsődei férőhelyet. A kulturális és szabadidős létesítményeket tekintve visszaköszönnek az 1950-es évek közepén megalkotott tervek: 12-14 ezer fő befogadására alkalmas stadion, Sport-park, kultúrház, mozi, szabadtéri színpad.²¹

A rendezési tervben már ekkor jelezték, hogy a jövődöbéli 6-os út nyomvonalra, valamint a környék uralkodó szélirányából adódó rossz levegő negatívan fogja érinteni hosszabb távon az itt élőket, dolgozókat. Ezen felül már a tervezet elfogadásakor elindult egy vita arról mennyire gazdaságtalan lenne Diós dűlő a beépítése.²²

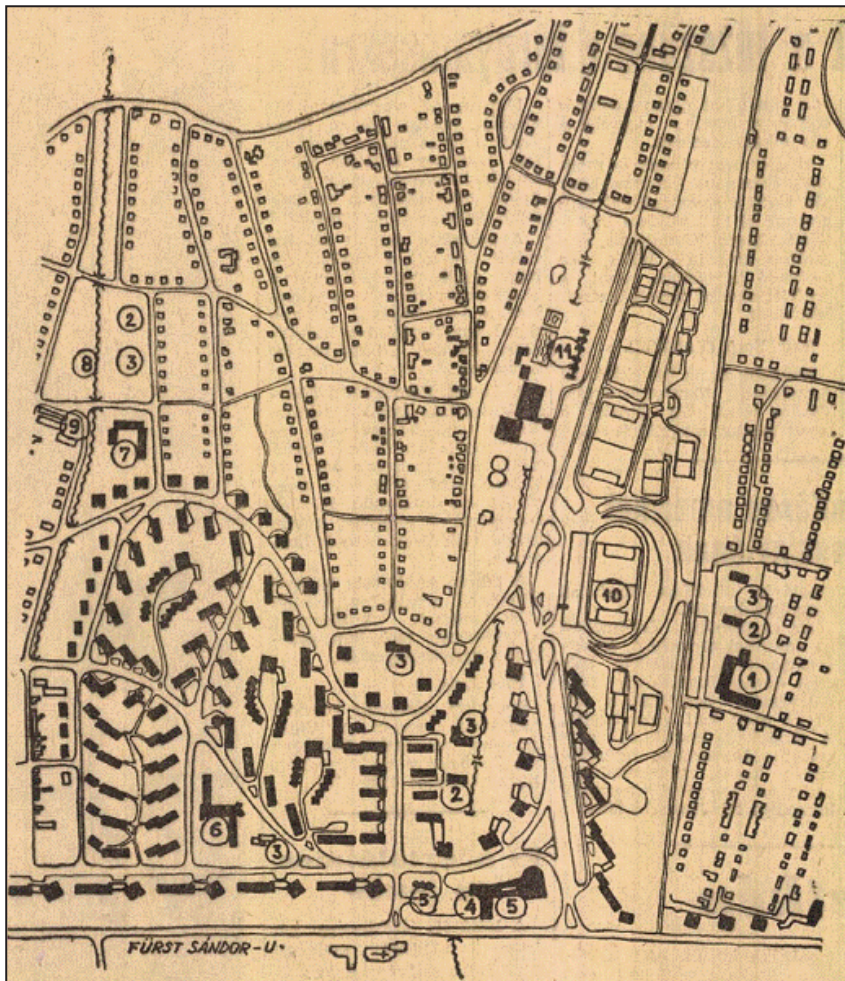
1963-ra, mint már korábban is írtuk megváltozott a város tervezési stratégiája. A régi városrészek szanálása, mint a Szigeti és a Budai városrész, valamint a Déli városrész rekonstrukcióinak következtében háttérbe szorult a Diós Dűlő, mint tervezési helyszín. Ennek megfelelően a városrendezési tervek aktualizálása után már a korábban tervezett lakások egy részét felvesztette. A sorházak és pontházak már csak a 6-os út és az Engel János út által határolt területre szorultak vissza, míg sokkal nagyobb teret kaptak az ipari létesítmények, illetve a terület

²⁰ Dunántúli Napló, 1979. szeptember 9. 1.

²¹ PMJV Tervtár 10-es sz. csomag – Diós Dűlő Részletes Rendezési Tervezte 1959

²² Dunántúli Napló, 1961. június 28. 3.

Diós dűlő részletes rendezési terve 1959-ből

Forrás: Dunántúli Napló, 1961. április 30. 3

északi részén a családi-házak. A városrész befogadó képességét ekkor már csak 10 600 főben maximalizálták. Megtartotta ellenben az iskolai tanteremlétszámot (48), de közel felére csökkentették az óvodai és bölcsődei férőhelyek számát. A tervben megmaradt a kereskedelmi központ gondolata, a kultúrház, a mozi, és a könyvtár ötlete, de a sportlétesítmények teljes egészében eltűntek a tervezetből. Viszont ami újdonsággként megjelent az az I. kerület számára építendő SZTK rendelő, valamint az OTP, és Állami Biztosító fiókjai, illetve egy Posta. Ezen kívül még számoltak egy 250 fős diákokotthon felépítésével, a Puskin tér környé-

kén.²³ A maradék, mintegy 71,4 hektár területre könnyűipari létesítményeket akartak idecsábítani, valamint szolgáltatói egységeket kívántak ide áthelyezni, javarészt a rekonstrukció előtt álló belvárosból.²⁴

A városközpont körüli rekonstrukciós tervek következtében két évvel később átdolgozták az 1966-os tervet. Az 1968-as részletes rendezési terv már csak – az itt élő 1800 főn felül – tovább 2870 fő elhelyezésére látott lehetőséget. Családi házakban 195 db, míg többszintes házakban 620 db otthont alakítottak volna ki. A pontházak, az intézményi központ, valamint a kulturális és oktatási intézmények megmaradtak volna a 6-os számú főút – Engel János út által határolt szakaszon, míg a családi házak elhelyezésének határa majdnem főútig terjedt volna. A csökkenésnek együtt kellett volna járni az ipari negyed növekedésével, de ehelyett azt is harmadával csökkentették, fehér foltokat hagyva a terveken. Nyilván ennek az oka egyszerű volt. A tervezők nem tudták pontosan mit tervezhetnek ide.²⁵

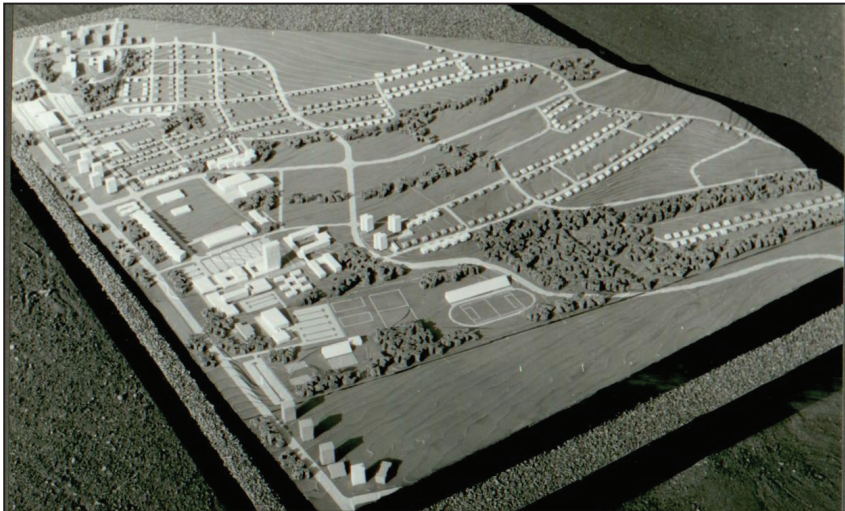

PMJV Tervtár 10-es sz. csomag – Diós Dűlő Részletes Rendezési Tervezete 1968

²³ PMJV Tervtár 10-es sz. csomag – Diós Dűlő Részletes Rendezési Tervezete 1966.

²⁴ Az áthelyezni kívánt vállalatok: Autó és Motorjavító KTSZ. (Majláth u. 8/1.); Déldunántúli Áramszolgáltató V. (Rákóczi út 74.); Pécsi Kazán és Gépjavító KTSZ. (Felsőmalom u. 11.); Pécsi Vasas KTSZ (Zsolnay V. út. 15.); Pécsi Finommechanikai V. (Felsőmalom u. 13.); Pécsi Villamos gépjavító, Tekercselő és Karbantartó KTSZ. (Heim Pál u. 5.); Pécsi Vegyipari Vállalat (Irányi Dániel tér 9.); Pécsi Bádogos és Szerelő KTSZ (Kossuth Lajos u. 63.); Általános Építő KTSZ (Üveg részl.) (Zsolnay V. út 23.); Pécsi Kesztyű és Bőrkonfekciós KTSZ (Ágota u. 1.); Pécsi Fehérnemű és Női Ruházati KTSZ (Rákóczi út 74.); Pécsi Hangszer és Asztalosárugyár (Somogyi Béla u. 6.); Pécsi Faipari KTSZ (Rózsa Ferenc u. 20/1.); Pécsi Járműkészítő KTSZ (Zsolnay V. út 47-51.); Pécsi Sütőipari V. (Zsolnay V. út 61.); Pécsi Inगतlankezelő V. (Bajcsy-Zsilinszky u. 2-4.); XIV. sz. Autójavító Vállalat (Munkácsy M. u. 35.); Albertfalvai Vegyigár (Batthyány u. 2-4.); Dél-dunántúli Papír és Irodaszerétékesítő V. (Perczel u. 2.); Sport, Hangszer és Játékárú Nagyker. V. (Rákóczi út 68.)

²⁵ PMJV Tervtár 10-es sz. csomag – Diós Dűlő Részletes Rendezési Tervezete 1968.

PMJV Tervtár 10-es sz. csomag – Diós Dűlő Részletes Rendezési Tervezete 1968

A Keleti Iparnegyed fejlődése 1968-1990

A fennmaradó területek sorsáról az 1974-es rendezési terv rendelkezett. Pécs vezetése és tervezői ekkor már, mint „Keleti Iparnegyedre” gondoltak, ha Diós dűlőről kérdezték őket. A város vezetői nem hiába akartak a város három pontján is ipartelepítést létrehozni. A 21. század elejéig mintegy 25 000 munkahely megteremtésével kellett számolniuk a bányászat fokozatos visszaszorulásával. Ehhez nehézipari beruházásra lett volt szükség, amire kevés esély mutatkozott az 1970-es években. A könnyűipar viszont kapóra jött, mivel így a nők számára is munkahelyet tudtak teremteni. Hogy e törekvéseknek eleget tudjanak tenni a tervekből szinte minden nem ipari épületet áthelyeztek az építendő Budai városrészbe. A terület ezáltal bár növekedett, mégsem volt elegendő a jelentkezők számára, így döntést kellett hozni arról, hogy a még fennmaradó területen mely vállalkozások, üzemek és létesítmények kapnak elhelyezést. Itt kapott területet a Baranya megyei Tűzoltóság, a Pécsi Kesztyűgyár, a Pécsi Épületszerelő és Karbantartó Ipari Szövetkezet, valamint engedélyezték a Pécsi Sütőipari Vállalat második ütemének előkészítését.²⁶

²⁶ Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs Iroda – Pécs, Diós dűlő alközpont részletes rendezési tervének módosítása (1974)

Autó és Motorjavító KTSZ

Elsőként a Baranya megyei Autó és Motorjavító KTSZ kezdte el kivitelezni új szervizállomását a Diósi út 49. szám alatt, amelynek terveit már 1966-ban elkészítették az UVATERV-nél.²⁷ Az 1650 m²-es létesítmény végül 9,3 millió forintba került és 1969-ben adták át.

A Posta műszaki telepe

Másodikként a posta kezdte meg műszaki telepének építését, ugyancsak a Diósi úton.²⁸ Az igazgatóság műszaki szekciójának azért kellett elhagyni a Kórház téri épületeit, mivel a helyére szállodát terveztek. A 40 milliós beruházását Nemes István, az UVATERV építészete készítette.²⁹ Az épületkomplexum a szerelőbázisán túl tartalmazott műhelyeket, irodákat, egy konyhát, raktárhelyiségeket, valamint egy oktatási centrumot és egy háromemeletes munkásszállót. Ez utóbbi létesítmény egy éves késéssel csak 1974-re készült el.³⁰

A Pécsi Sütőipari Vállalat

Hasonló gyorsasággal csapott rá a kínálkozó lehetőségre a Pécsi Sütőipari Vállalat, amely korábban 16 millió forintot költött a sütőipari létesítményeinek felújítására, ám Pécs egyre növekvő lélekszámának kiszolgálása érdekében elkerülhetetlenné vált egy új sütőde építése. A Győri Tervező Vállalat Kenyérgyártervező Irodájával 1969-ben el is készítették a terveket,³¹ amely 50 millió forintban állapította meg a beruházás értékét.³² Egy évvel később azonban a tervezők és a kivitelező (Baranya megyei Állami Építőipari Vállalat) 23 millió forinttal megemelték az előzetes irányszámot, így 8 millió forint hiányzott büdzséből. Végül a megemelt állami szubvencionak, valamint a város és a Pécsi Sütőipari Vállalati nagyobb áldozatvállalásának köszönhetően el tudták kezdeni az építkezést.³³ 1973-ra az árak tovább emelkedtek (83 millió forintra), amihez már nem volt meg a pénzügyi fedezet. A Győri Tervező Vállalat ezért áttervezte a komplexu-

²⁷ Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs Iroda – Pécs, Diósi úti autószervíz (+ költségvetések) (28634*ÚR)

²⁸ Dunántúli Napló, 1970. február 6. 1.

²⁹ Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs Iroda – Pécsi post járműforgalmi telep, UVATERV – 1969 (29213*ÚR)

³⁰ Dunántúli Napló, 1974. február 01. 1.

³¹ Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs – Győri Tervező Vállalat, Pécs, sütőüzem (1969): (A209937, 842/5)

³² Dunántúli Napló, 1969. augusztus 13. 2.

³³ Dunántúli Napló, 1970. június 11. 5.

mot, (pl.: a liszt tárolására szánt silókat) így folytatódhatott az építkezés. Ezen felül elkezdték tervezni a beruházás II. ütemét, amelyben egy süteményes üzemet kívántak kivitelezni 1980-ig.³⁴ Végül ezt is több részletben sikerült átadni, de az egész beruházás végül 1982-ig elkészült.

A Pécsi Szikra Nyomda

1972-ben döntött a Könyvüipari Minisztérium, hogy 2,6 milliárd forintért, öt év alatt, 16 megyei nyomda fejlesztését hajtja végre, köztük a Pécsi Szikra nyomdát.³⁵ A baranyai megyeszékhely kiadója ekkor a Munkácsy Mihály utcában volt. A kis helyen és elavult gépekkel dolgozó vállalat számára jól jött a lehetőség, hogy új helyre költözhetnek. 1973-ban a könyvnyomtatás 520. és a pécsi nyomdaipar 200. évfordulóján elhelyezték épület alapkövét.³⁶ A Vadász és az egykori Pólya u. sarkán felépülő komplexum fél éves csúszással, 1975 év végére készült el, mintegy 112 millió forintból. Az új UNIVÁZ szerkezetű háromemeletes létesítményben új korszerű gépeket sikerült beszerezni az NDK-ból, így a nyomda szebb munkákat, nagyobb teljesítményt és jobb munkakörülményeket tudott biztosítani az itt dolgozók számára.³⁷

A Pécsi Kesztyűgyár és Bőrgyár üzemei

1973-ban kezdtek tárgyalásba a városnál a Kesztyűgyár vezetői, akik az új iparnegyedbe szerettek volna áthelyezni a Hőerőmű barakktelepéről az üzemi egységüket. Kérésük meghallgatásra és támogatásra talált. Így még ebben az évben el is készítették a beruházás terveit az UNIBER szakemberei. A kivitelezéssel a 26. számú (Dunaújvárosi) Állami Építőipari Vállalatot bízták meg. A három épületbe tervezett üzem északi, kétemeletes épületének földszintjén helyezték el a raktárok, az irodákat, valamint a tanműhelyt, míg az emeletre került az 1100 m²-es raktárcsarnok. Ehhez az épülethez csatlakozott a háromszintes szociális épületet, ahol az öltözők, a fürdők és az orvosi rendelők kaptak elhelyezést. Végül a déli – földszintes – objektumba tették az üzemi konyhát, az éttermet, a kultúrtermet, illetve a KISZ-klubbot.³⁸ A beruházást 1977-re nagyobb késés nélkül elkészült. Ezzel 400 ember számára kezdődhetett meg a napi munka az új gyárrészlegben.

Már az átadás előtt a Bőrgyár is tárgyalásba kezdett a várossal, hogy nem-e tudná az üzemet a kesztyűgyár szomszédságába – azzal összeépítve – felépíteni,

³⁴ Dunántúli Napló, 1973. április 01. 1.; illetve: Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs – Győri Tervező Vállalat, Pécs, sütőüzem (1976): (A206279, 553/4-4)

³⁵ Dunántúli Napló, 1972. március 11. 1.

³⁶ Dunántúli Napló, 1973. december 28. 3.

³⁷ Dunántúli Napló, 1976. november 03. 1.

³⁸ Dunántúli Napló, 1974. augusztus 07. 1.

mivel a Pécsbányai üzemét már rég kinőtte. A pozitív visszajelzés után – a korábbihoz hasonlóan – az UNIBER-t kérték fel a tervezésre, míg a kivitelezésre szintén a Dunaújvárosi ÁÉV-t. Az emeletes létesítményt a Kesztyűgyár északi épületével kapcsolták össze. Ennek köszönhetően számos funkciót kihagyhattak az épület tervezésekor (étterem, kulturális helyiség, stb.). A földszinten helyezték el a bőr- és textilszabászatot, valamint a bőrszínező részleget. Míg az emelten egyetlen nagy munkacsarnokot alakítottak ki, ahova igyekeztek a korszak legmodernebb egységeit beszerezni az NDK-ból, az NSZK-ból és Olaszországból. A 60 millió forintos beruházás 600 ember számára nyújtott munkahelyet, a korábbi helyszínhez képest jobb körülményeket biztosítva.

Baranya Megyei Tűzoltóság Parancsnoksága

A Baranya megyei Tűzoltóság parancsnokságának azután kellett keresnie egy új épületet, miután a Rákóczi úti létesítményüket életveszélyessé nyilvánították. A közel 100 éves épület felújítását gazdaságtalanná nyilvánították, így a város felajánlott egy pár hektáros területet az Engel János úton. A Tűzoltóság számára előnyös volt a beruházás. Egy modern, minden igényt kielégítő épülethez juthattak. Ezen felül jobb elhelyezkedést is jelentett a Diós dűlő, mivel a Rákóczi út és a Belváros forgalma gyakran nehezítette meg a vonulásokat. Így viszont egy kétsávós útra tudtak kihajtani, amelyről az ekkor négysávossá váló hatos útra, a mohácsi útra, vagy a bányákhoz gyors eljutást biztosító Hársfa útra tudtak továbbmenni.

A komplexumot Csaba Gyula a Baranyaterv munkatársa tervezte. Az épület az ekkor népszerűvé váló lift-stab technológiával készült. Ez a szerkezet sokkal nagyobb teherbírással rendelkezett, mint bármelyik másik ebben az időszakban, amire szükség is volt a tehergépjárművek tárolása végett. A 4 emeletes épületnek egyszerre több funkciónak is meg kellett felelni, mivel nem csak a Tűzoltóság költözött ide, hanem a megyei parancsnokság, valamint az oktatási központot is itt hozták létre. Ennek megfelelően az alsó két szinten garázsokat alakítottak ki, amelyek az Engel János útra, valamint az udvarra nyíltak. Ez utóbbi kijárathoz a bejutást egy fél kör ívű rámpa segítette. A garázssor feletti három emelten szociális és pihenőhelyiséget, irodákat és oktatási termeket alakítottak ki. Az épület kivitelezése lassan folyt, ezért az 1980-as átadást előbb 1981-re, majd 1982-re kellett halasztani.³⁹ A műhelyekre azonban, még további egy évet várni kellett.⁴⁰

Középiskolai Kollégium

A városban ekkor négy helyen volt komolyabb kollégiumi bázis. Belvárosban (szétszórta)m Uránvárosban, a szigeti városrészben, valamint a Nevelési Központ-

³⁹ Dunántúli Napló, 1982. december 01. 3.

⁴⁰ Dunántúli Napló, 1983. január 27. 1.

ban. Egyedül a város keleti felében nem volt, ahova a nem pécsi diákokat el tudták volna helyezni. Az üres terület így kaóra jött a város számára, hiszen csendes, de mégis jól megközelíthető helyre tudták elhelyezni ezt az intézményt. Az épületet Marton Ákos a Déldunántúli Tervező iroda tervezője készítette. A 27 hónap alatt kiviteleztek az IMS szerkezetű kollégiumot a Baranya megyei Állami Építőipari vállalat szakemberei. Az épülettömb két nagyobb részből tevődik össze, az egyik a belső udvaros déli, míg a másik az aulával tervezett északi szárny. A magassföldszinten 300 adagos éttermet, konyhát, raktárok, szociális blokkot, kultúrtermet színpaddal, valamint egy sportolásra alkalmas helyiséget alakítottak ki. Az emeleten a 260 kollégiumi szoba mellett, összenyitható tantermeket, olvasószobát, illetve televízió szobát hoztak létre. Kivitelezése 270 millió forintba került.⁴¹

Befejezés

Diós dűlővel kapcsolatosan számos rendezési terv látott napvilágot 1954 és 1974 között. Az első időszakban (1954-1959) nagyra törő tervek voltak a terület hasznosításával kapcsolatban, majd 1963 után, miután a város vezetői és tervezői a régi városrészek rekonstrukciója mellett tették le a voksukat elkezdett visszaszorulni a körzet jelentősége. Előbb csökkentették a tervszámokat (1966), majd pedig megváltoztatták a terület funkcióját, és immár iparterületként jelent meg a terveben (1968). Végül 1974-ben már szinte minden egyéb létesítményt kivettek a tervek, amelyek nem kötődött a könnyűiparhoz. Diós kettős jellege így az 1990-es évekig kialakult. Az északi részén, valamint keleti és nyugati szélén javasolt családiházak épültek, míg az Engel János úttal párhuzamosan könnyűipari és állami létesítményeket hoztak létre.

Irodalomjegyzék

- 1007/1971 (III. 15). számú kormányhatározat a településhálózat fejlesztésének koncepciójáról
- DÉNESI-PAPP-SZOYKA 1974 = DÉNESI Ödön-PAPP József- SZOYKA Pál: Sajátos helyi vonások a pécsi rendezési tervekben. In: *Városépítés* 1974. 1. sz.
- HAJDÚ 2006 = HAJDÚ Zoltán: *Dél Dunántúl*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs- Budapest, 2006. 178.
- KAPOSI 2006 = KAPOSI Zoltán: *Pécs gazdasági fejlődése 1867-2000*. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs, 2006.
- KSH, 1980. évi népszámlálás. 2. b. *Pécs népessége és társadalma*.
- MARJÁN 1988 = MARJÁN Gellért: Középiskolai kollégium, Pécs (tervező: Marton Ákos). In: *Magyar Építőipar*, 1988, 1-2. sz

⁴¹ MARJÁN 1988. 14.

- PAPP 1971 = PAPP József: Pécs általános rendezési terve (1971). In: *Műszaki tervezés*, 1971. 11. évfolyam, 12. sz.
- SALLAY 2001 = SALLAY Árpád: Az uránércbányászat szerepe Pécs 20. századi fejlődésében In: *Pécsi Szemle: várostörténeti folyóirat* 2001.(4. évf.)/ősz
- SIPOS 2015 = SIPOS Balázs: *Pécs-Kertváros, egy városrész kiépülése 1972-től napjainkig*. PTE-KTDT, Pécs, 2015.
- SIPOS 2016 = SIPOS Balázs: A pécsi Nagypápai városrész (Árpádváros) építéstörténete 1974-1990 között In: *Annona Nova VIII. A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve*, PTE-BTK Kerényi Károly Szakkollégium, Pécs, 2016.
- Felhasznált levéltári/tervtári források
- PMJV Tervtár 10-es sz. csomag – Diós Dűlő Részletes Rendezési Tervezete 1959.
- PMJV Tervtár 10-es sz. csomag – Diós Dűlő Részletes Rendezési Tervezete 1966.
- PMJV Tervtár 10-es sz. csomag – Diós Dűlő Részletes Rendezési Tervezete 1968.
- Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs – Keleti városrész városkompozíciós terve 1954. (12864)
- Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs Iroda – Pécs, Diósi úti autószerelv (+ költségvetések) (28634*ÚR)
- Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs – Győri Tervező Vállalat, Pécs, sütőüzem (1969): (A209937, 842/5)
- Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs – Győri Tervező Vállalat, Pécs, sütőüzem (1976): (A206279, 553/4-4)
- Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs és Információs Iroda – Pécs, Diós dűlő alközpont részletes rendezési tervének módosítása (1974)
- MNL BaML XXIII. 102.a: Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa VB iratai: Ülészegyzőkönyvek 1958. augusztus 1. (2_Beszámoló a családiház építés helyzetéről, valamint a parcel-lázások és a közművesítések állásáról)
- Pécs 1966. évi Általános Rendezési terve /tervdokumentáció/

SOMOGYI BIANKA

Kísérlet a holokausztot fiatalon megélők tapasztalatainak vizsgálatára az emlékezetkutatás tükrében

*„A Holocaustban én az emberi állapotot ismertem fel,
a nagy kaland végállomását,
ahová kétezer éves etikai és morális kultúrája után
az európai ember eljutott.”
(Kertész Imre)*

Bevezetés

Tanulmányomban a magyarországi zsidóság helyzetét vizsgálom, a Holokauszt időszakát követően. A témát az emlékezetkutatás szempontjából közelítem meg, és a szakirodalom, valamint interjúk alapján szeretném bemutatni, hogy akik fiatalként átvészelték ezt az időszakot, (1) hogyan illeszkedtek vissza a társadalomba, továbbá (2) milyen külső valamint belső hatásokat hordoztak magukkal életük további részében.

Elméleti háttértem az emlékezetkutatás, melyen belül is a kommunikatív emlékezetekre fókuszálok. Az általam vizsgált interjúk alapján szeretném bemutatni a túlélők által megélt tapasztalatok között megfigyelhető hasonlóságokat és eltéréseket, melyeket a diskurzuselemzés módszerével tettem vizsgálhatóvá.

A témaválasztásnál annak jelentősége, a múlt és jelen összefüggéseinek szempontjából való fontossága meghatározó tényező volt. Az 1980-as években, hazánkban is felélénkült a holokausztkutatás iránti érdeklődés, a rendszerváltás után Magyarország nemzetközileg nem jelent meg a holokauszt témáról folytatott vitában, ennek okait Gyáni Gábor egy 2008-ban megjelent cikkében taglalja.¹ Véleményem szerint minél több aspektusból vizsgáljuk az eseményt, és minél részletesebben megnézzük a holokauszt eseményeit, annál inkább hozzájárulunk a tudományosság mellett a téma társadalmi feldolgozásának elősegítéséhez is.

¹ GYÁNI Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. Kommentár (2008: 3. sz.)

A kommunikatív emlékezet, a holokauszt emlékezet

Témámat tekintve a történelemtudomány határain túllépve, szociológiai, pszichológiai szempontok alapján is megvizsgáltam a holokauszt túlélők interjút.

A 20. század végére kialakult egy új nézőpont, miszerint a traumák feldolgozása úgy lehetséges, ha a múlttal szembe néz az adott egyénen felül a nemzet is.

Az emlékezés egy sajátos formája a kollektív emlékezet. A fogalmat az 1920-as években Maurice Halbwach, francia filozófus és szociológus használta először.² Álláspontja szerint, a társadalom emlékezte nélkül nem létezik az egyéni emlékezet sem. Az tény, hogy az egyén emlékezik, de az emlékezés kollektíven valósul meg. A kollektív emlékezet teszi lehetővé a társadalom tagjai számára, hogy megtalálják a múltban a vonatkoztatási pontokat, és együtt egy közös jövőkép építésébe kezdjenek. Azonban kellő forráskritikával kell kezelni a fennmaradt forrásokat, mivel az egyén emlékei az idő előrehaladtával gyakran összemósódnak a csoport többi tagjának emlékeivel.

A kollektív emlékezetnek két típusát különböztetjük meg: a kommunikatív és a kulturális emlékezetet. Témám szempontjából az előbbi a meghatározó, ez a típusa az emlékezetnek a közelmúltat öleli fel, leggyakoribb megjelenési formája a történelmi kutatásokban egyre népszerűbb „oral history”³. Ez a terület szóbeli emlékeken alapul, melynek időintervalluma 80–100 év, vagyis nagyjából 3–4 generáció emlékezetét tudja felölelni. Tartalmukat tekintve, történelmi tapasztalatokat jelenítenek meg az egyéni életút keretei között, egy interjúban is ennek hangsúlyozása látható: „... talán nem hiába maradtunk életben, mert tevékenységünkkel is hozzájárulunk ahhoz, hogy a jövő embere jobb legyen, mint a mi időnkben volt.”⁴ A holokausztnak azért van fontos és kiemelt szerepe az emlékezetkutatásban, mert rádöbentett egy egész világot arra, hogy milyen pusztításra képes az ember egy ideológia hatására.⁵ Ha a túlélőkben az elszenvedett trauma nem kerül feldolgozásra, az a jövőjükre is kihathat, ami a bűnösök és az áldozatok csoportjainak egymáshoz való viszonyát is befolyásolja.

Az áldozatoknál a panaszok nem azonnal a hazatérésük után jelentkeztek, hanem amikor már újrakezdtek az életüket, és úgyszólván „tünetmentessé” váltak. Sokaknál a poszttraumás stressz jellemzői voltak megfigyelhetőek, mely az első világháborúból visszatért katonákra is jellemző volt.⁶

² ASSMANN: 36

³ Elméletének megalapozója Paul Thompson volt, aki a *The Voice of the Past* című könyvében az interjúk hasznos felhasználhatóságáról írt. VÉRTESI 158

⁴ KOCSOR–LÁSZLÓ 44

⁵ KOVÁCS 10

⁶ BÉKÉS 13

A holokauszt és a magyar zsidóság

Az antiszemitizmus, mint fogalom a szemita szóból származik, jelentése zsidó faj. Az antiszemita a szemiták tulajdonságaival való szembenállásra utal. Kialakulásához a kor ideológiai is rásegítettek, például a szociáldarwinizmus, vagyis a természetes kiválasztódás elmélete.⁷ A középkori zsidóellenes elméletek, és az új sztereotípiák alkottak meg egy új, modern ideológiát. Ennek a zsidógyűlöletnek három összetevője volt: a továbbélő vallási fanatizmus,⁸ a demagóg kapitalizmus-ellenesség, és a tudomány mögé burkolózó fajelmélet.⁹

Európában az 1870–80-as években vette kezdetét az antiszemita ideológia elterjedése, amely Közép- és Kelet Európában bontakozott ki a leginkább; előbbiben politikai jellegű mozgalmak, utóbbiban pogromok formájában. Hazánkban az Országos Antiszemita Párt megalakulása, valamint a tiszzaeszlári per¹⁰ után talált híveket magának ez az eszme.

A zsidóság elleni intézkedések már a középkorban is megjelentek, azonban az első világháború után már törvényesen is szabályozták az izraeliták helyzetét Magyarországon is. Teleki Pál kormánya 1920-ban törvénybe iktatta a numerus clausust.¹¹ Darányi Kálmán az elhíresült győri beszédében¹² a zsidókérdésről is említést tett. A következő csapás a zsidóságra a 1938-ban kiadott első zsidótörvény volt, melyet már Imrédy Béla kormánya alatt fogadtak el.¹³ Egy év múlva

⁷ Az árja és a szemita fajok közti küzdelem. A faj kifejezés a természettudományból származik. ETTINGER 150

⁸ Krisztus meggyilkolásának története is összefügg a zsidósággal, Júdás az „áruló zsidó” alakjával. PELLE 12

⁹ PELLE 13

¹⁰ 1882-ben Tiszaeszláron eltűnt egy 14 éves lány, Solymosi Eszter, azon a napon, amikor a zsidók húsvéti ünnepe volt. A helybeliek a zsidókat vádolták a gyermek meggyilkolásával. A hír az egész országban elterjedt, és mindenhol ezt a módszert akarták alkalmazni a zsidók ellen. Ebben a perben Eötvös Károly volt a zsidók védője, akinek védőbeszéde sikeressége miatt felmentették az eszlári zsidókat. PELLE 41–44. L. még: KÖVÉR György: A tiszzaeszlári dráma. Osiris Kiadó, Budapest, 2011

¹¹ „figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát” 1920. évi XXV. törvény cikk

¹² Darányi Kálmán 1938. március 5.-én tartotta meg Győrben híres beszédét, mely a közvéleményben győri programként maradt fenn. A hadsereg felfegyverkezése mellett arról is beszélt, hogy a zsidóság gazdasági életben elfoglalt helyét, és befolyását vissza kell szorítani. E mellett azt is kijelentette, hogy a zsidókérdés rendezéséhez is hozzáfognak.

BRAHAM 136

¹³ A szabadfoglalkozású értelmiségi pályákon a zsidóság részarányát 20%-ra kívánták csökkenteni; a sajtó-, színház-, és filmművészeti valamint az orvosi, ügyvédi és mérnöki kamarákba a zsidók aránya nem haladhatta meg a kamara összes tagjainak 20%-át. Az ipari, pénzügyi és kereskedelmi vállalkozásoknál pedig, amelyek több mint 10 főt foglalkoztattak, szintén a 20%-os arányt határozták meg 1938. évi XV. törvény cikk

a második zsidótörvényt¹⁴ is megalkották, ahol már vallási alapon határozták meg, hogy ki számít zsidónak. 1941-ben Bárdossy kormánya alatt megszületett a harmadik zsidótörvény.¹⁵ 1944-ben a német megszállást követően elrendelték a sárga csillag viselését, a zsidóság vagyonát elkobozták, üzleteiket bezáratták, majd elindították a zsidóság gettósítását, majd deportálását.

Európában a legnagyobb megsemmisítő tábor Auschwitz-Birkenauban volt, a magyarországi zsidóságot többnyire ide szállították. A táborba naponta körülbelül 12–14 000 zsidó érkezésére számítottak. A vagonokba 70–90 embert zsúfoltak be, két vödör állt a rendelkezésükre, egyikben víz volt, a másik pedig üresen állt. A hőség és a zsúfoltság miatt nem meglepő, hogy sokan már útközben életüket veszítették, főleg az idősek, betegek és kisgyermekek. Megérkezésük után következett a szelekció, a 15 évnél fiatalabbakat és az 50 évnél idősebbeket egyből a gázkamrákba küldték.

A szovjetek előrenyomulásával a koncentrációs táborok is felszabadultak. A még életben maradtakat vonatokon elindították haza. De Magyarország haza volt-e még a zsidóság számára? Sokan vissza sem tértek, vagy visszatérésük után nem sokkal emigráltak. Akik mégis itthon maradtak, azoknak próbáltak több módon segíteni. De az ország élelemhiánnyal küszködött, főként a frontátvonulásnak köszönhetően. Ezért közösségi szállásokat, közkonyhákat hoztak létre, hogy a hazatérteket átmenetileg el tudják látni. A Nemzetközi Vöröskereszt, az Országos Zsidó Segítő Bizottság és a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság kezébe vette az ügyet, és az életben maradt deportáltak hazaszállítását intézte. A visszahozott zsidókkal tanúvallomásokat is készítettek. A tőket ezekhez az akciókhoz azonban nem tudták biztosítani, így két amerikai szervezet kapcsolódott be a munkába, az Ezra és a Joint. A pénzbeli támogatás mellett elsősegélyezéssel is foglalkoztak, sok visszatérőnek ők biztosítottak ruházatot, élelmet.

A zsidóság kárpótlást szeretett volna, de a rossz gazdasági helyzet miatt ezt az ország nem tudta megengedni magának. Először is a zsidótörvényeket és rendeleteket hatályon kívül helyezték, a zsidóság újra egyenjogúvá vált.¹⁶ Évek teltek el, mire rendeződött a helyzet, és mindenki vissza tudott illeszkedni a társadalomba. Sokan beléptek a Magyar Kommunista Pártba, arra hivatkozva, hogy a szovjetek szabadították fel őket. Helyreállították a hitközségeket.¹⁷ A zsinagógákat

¹⁴ Tartalmát tekintve nem viselhettek állami tisztséget, a felsőoktatásban arányukat 6%-ra csökkentették, a gazdasági és művészeti világban is visszaszorították számukat, valamint házasság útján nem szerzhettek állampolgárságot. 1939. évi IV. törvénycikk

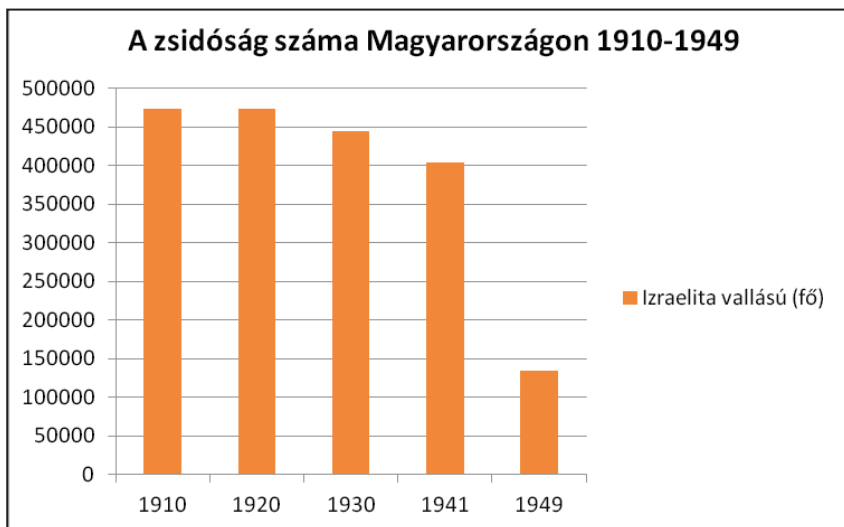
¹⁵ 1941. évi XI. törvénycikk

¹⁶ 200/1945. M. E. sz. rendelet

¹⁷ A zsidóság vallását tekintve izraelita, és három hitközségbe szerveződtek. A legelterjedtebb a neológ irányzat volt, amely egy modern és haladó vonalnak tekinthető. Készek voltak a magyarságha való beolvadásra, ez abból is látható, hogy például istentiszteleteiket magyar nyelven tartották. A másik csoport az ortodoxok, akik szorosan kötődtek a judaizmus hagyományaihoz, és elutasították az asszimilációt. Egy harmadik irányzat is létezett, bár ezt nagyon kevesen képviselték, az úgynevezett status quo vonulat, mely nem követte sem a neológ, sem az ortodox vonalat. BRAHAM: I. 93

helyreállították, újra nyitották az iskoláikat a megmaradt gyermekek számára. A magyarországi zsidóság száma a holokauszt után megcsappant, ami nagyrészt a nagyszámú halálozás miatt következett be, de az életben maradtak közül is, mint már említettem, sokan elhagyták az országot. A 20. századi népszámlálásokat vizsgáltam meg 1949-ig, mellyel azt szeretném szemléltetni, hogy az izraelita vallásúak a trianoni Magyarország területén mekkora létszámmal bírtak.

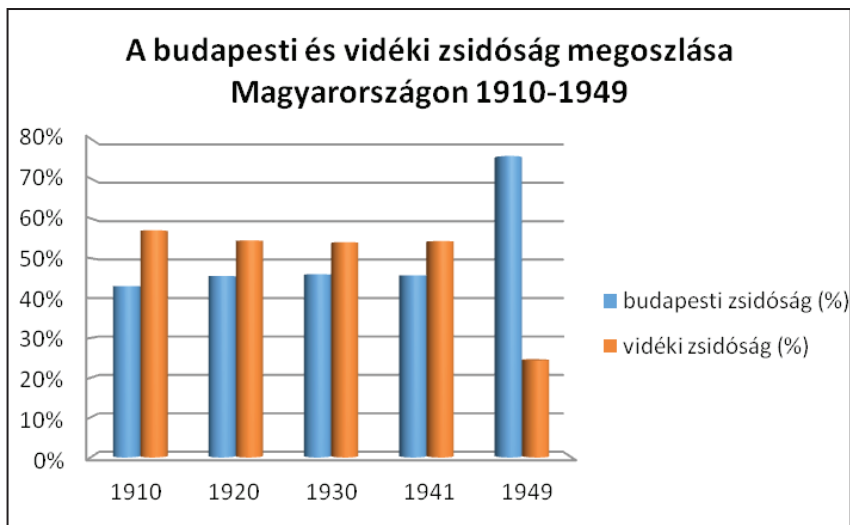
A magyarországi zsidóság száma az évszázadok során fokozatosan növekedett. 1910-re már a lakosság 5%-át tették ki. Az alábbi diagramon látható, hogy a 20. század elején a zsidóság létszáma nem nagyon változott, egyenletesen magas maradt. 1941-re már látható egyfajta csökkenés, amely a zsidótörvényeknek is köszönhető: vagy kikeresztelkedtek, vagy már nem vallották magukat izraelita vallásúnak ezen a népszámláláson. A szembetűnő létszámcsökkenés azonban a következő, 1949-ben végzett adatfelvétel során figyelhető meg. Számuk kevesebb, mint a felére apadt, 133 862 főre tehető. Itt egyértelműen látszik az a létszámvesztés, amely a holokauszt során érte a zsidóságot. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az évek során sokan emigráltak az országból, így az ő számuk is hozzáadódik.

1. ábra: Saját készítésű diagram 1.¹⁸

Egy másik diagramon a budapesti és a vidéki zsidóság arányát ábrázoltam, az arányokat az adott év összes zsidó népességéhez viszonyítottam.

¹⁸A zsidó népesség száma településenként (1840 – 1941) 26 1949. évi népszámlálás. 9. 12

2. ábra: Saját készítésű diagram 2.¹⁹

Azt szeretném bemutatni az itt látható ábrán, hogy a 20. század elején, egészen az 1941. évi népszámlálásig láthatóan a vidéki zsidóság volt többségben, de a budapestiek aránya nem sokkal maradt el tőlük. Azonban az utolsó oszlopban láthatóan a vidéki zsidóság aránya 30% alá csökkent. Véleményem szerint ez az arányváltozás részben magyarázható azzal is, hogy a holokauszt idején elsősorban a vidéki zsidóságot hurcolták el, akik közül sokan életüket veszítették; míg a budapesti zsidóság deportálására nem került sor.

A holokauszt évtizedeken át tabusított téma volt, a tapasztalatok „kibeszélése” először az irodalomban és a művészetekben indult meg a nyolcvanas években. A történelemkutatásban azonban csak évtizedekkel később kezdődött el ennek a témának a tematikus kutatása. A holokauszt még „élő múlt”; vannak szemtanúk és vannak gyerekek és unokák is, akik e traumatikus tapasztalat elszennvedői és transzgenerációs hordozói. Az egyik kérdés, hogy ők mit kezdjenek a tapasztalataikkal, a másik, hogy a kollektív nemzeti emlékezet hogyan integrálhatja az áldozatok tapasztalatait.

¹⁹ 1910. évi népszámlálás 5. 163

1920. évi népszámlálás 5. 53

Az 1930. évi népszámlálás 1. 26*

Az 1941. évi népszámlálás 8*

1949. évi népszámlálás 9. 30

Interjúk elemzése

A holokauszt túlélőkkel készített interjúkat kvalitatív módszerrel vizsgáltam, vagyis nem számszerű adatokra helyeztem a hangsúlyt, hanem mélyebb ismeretek megszerzése volt a célom. Azért ezt a módszert választottam, mert kis létszámú vizsgálati alagnál ezt célszerű alkalmazni. Nem egy előre meghatározott koncepció, hanem a források segítségével próbáltam eddig nem ismert következtetéseket megfogalmazni.

Létezik egy olyan módszer, nevezetesen a diskurzuselemzés²⁰, mely kimondottan alkalmas írott szövegek elemzésére.

Célom egészen pontosan az volt, hogy az interjúkból levont következtéseken keresztül bemutassam a túlélők tábori tapasztalatait, műtfeldolgozásaik közötti hasonlóságokat, és eltéréseket. A kilenc interjú során öt – a vizsgált szövegek szempontjából legrelevánsabb – kategóriát határoztam meg. A dolgozat során a csoportokat egymást követően mutatom be, a közös vonásoktól kezdve az egyéni tulajdonságokig bezárólag.

Kutatásomban az auschwitzi koncentrációs tábor 15 és 21 év közötti túlélőit vizsgáltam. Személyes interjúztatásra nem tudtam sort keríteni, ezért a budapesti Ariadné csoport könyvében megjelent beszélgetéseket, és a *centropa.org* internetes oldalon közzétett interjúkat használtam fel. Ezek a kétezres években készültek, terjedelmüket tekintve 10–20 oldal között mozognak. Felvetődhet a kérdés, hogy mennyire használhatók ezek a narratívák történelmi események reprezentációjaként. Az elbeszéléseknél meghatározó a szubjektivitás, ugyanakkor magukba foglalják a nyelvi kifejezéseket, a viselkedés, valamint a tudatosság megnyilvánulási formáit is. Négy kategóriát határoztam meg az interjúk elemzése során, ezeket mutatom be a következőkben.

Az első kategóriám, a *sokkhatás* volt, amelyről minden egyes túlélő beszámolt. Ezek közül az érzések közül is a legjellemzőbb az volt, amikor az embereket bevaгонírozták. Erről minden interjúalany beszélt. A sokkhatás abban állt, hogy nem tudták hová viszik őket, és ott mit csinálnak velük.²¹ Traumaként élték meg, hogy út közben sokan meghaltak, és ezt nekik végig kellett nézniük. Amikor kiszálltak a vagonokból Auschwitzban, éhezve és szomjazva várták, hogy mi lesz a sorsuk. Először a férfiakat és nőket választották szét, majd a tábori orvosok elé kerültek, ez volt az úgynevezett szelektálás. A 15 évnél fiatalabbakat és 50 évnél idősebbeket, valamint a munkaképteleneket egyből a gázkamrákba küldték. Sokan hazudták magukat 15 évnél idősebbnek, hogy nagyobb testvéreikkel, szüleikkel maradhassanak.

²⁰ GLÖZER: A diskurzuselemzés módja és értelme...http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index8dbc.html?option=com_tanelem&id_tanelem=841&tip=0 (letöltés: 2017.03.20.)

²¹ Az események pszichológiai hatásairól részletesen és hasonlóan írt Bruno Bettelheim a *Végző határ* c. könyvében. Európai Kiadó, Budapest, 1999.

A sokkhatáshoz szorosan kapcsolódik a szégyen érzése. A táborban lemez-telenítették őket, lenyírták a hajukat, fertőtlenítőt fecskendeztek rájuk. Ezen megalázó folyamatok miatt a kezdeti sokk egy másik érzésbe csapott át, am a szégyenérzet volt. Elmondásaik szerint soha nem éreztek olyan megaláztatást és szégyenérzetet, mint akkor: „... *menni kellett a nyíróhoz, aki lenyírta a hajunkat. Nekem derékig érő, gyönyörű hajam volt. Édesanyámat is lenyírták, és mindenütt leborotváltak bennünket (...)* Úgy éreztük, hogy rettentően megaláznak bennünket.”²² Tulajdonképpen megfosztották őket mindazoktól a tulajdonságoktól, amelyekről embernek érezték magukat. Használt ruhákat kaptak, ami sok esetben nagy volt rájuk, fehérneműről álmodni sem mertek. Egy visszaemlékezésben azt is megemlíti az interjúalany, hogy nem ismerték fel egymást a hajuk lenyírása után: „*beküldtek a fürdőbe, én meg ott ordítottam, hogy anyu, anyu, hol vagy? És ott állt mellettem. Nem ismertük meg egymást meztelenül és kopaszon!*”²³ A szégyenérzés esetében megfigyelhető korosztályonként is bizonyos eltérés.

A táborban töltött időszak *egészségügyi következményei* mind fizikai, mind lelki-érzelmi tekintetben fontosak. A legyengült immunrendszer, és a kevés élelem miatt szinte élő halottak tértek haza a táborokból. Magyarországra érkezésük előtt már sokan ástetek orvosi kezeléseken, de azoknak a problémáknak hosszú távú hatásuk is volt. A legtöbben depresszióba estek, vagy különböző belső szervi megbetegedés jelentkezett náluk. Megemlíti azt is, hogy az érzelmek eltűntek belőlük, megkeményedtek a táborban eltöltött idő alatt, nem ugyanazok az emberek tértek vissza, akik elmentek, egyikük így fogalmazott: „*kihűlt szívűek lettünk*”²⁴. Ez egyfajta védekező mechanizmusnak is betudható, hiszen az ott ért megpróbáltatások, a rokonok elvesztése súlyos lelki traumát jelentettek, és az érzelmek kikapcsolásával valamelyest a fájdalom is elviselhetőbbé vált.

A táborban töltött idő feldolgozásának egyik fontos tényezője volt a túlélők *zsidó identitásának megélése*. E tekintetben több eltéréssel találkozunk, mint hasonlósággal. Két nagy csoportról beszélhetünk; akik megélték a zsidóságukat, és utódaikat is tudatosan izraelita hitben nevelték, valamint azok, akik teljesen elzártak korábbi vallásuktól, és a legtöbb esetben a gyermekeik, unokáik sem tudták meg, hogy zsidók.

Akadnak olyanok is, akik a hagyományokat tartották, de utódaikra bízták, hogy milyen vallást választanak maguknak. Szinte mindenkinél megfigyelhető, hogy a második generáció érdeklődött jobban a nagyszülők múltja felől, és a túlélők is könnyebben beszéltek a holokausztról nekik, mint gyermekeiknek. Ez egyszerűen az idővel magyarázható. 25-30 évvel a történetek után már nem volt olyan nehéz az akkori időkről beszélni. Persze itt is vannak kivételek, van olyan, aki a mai napig nem tud beszélni a történekről, mert a múltidézés régi sebeket tép fel benne.

²² <http://www.centropa.org/hu/biography/varadi-richardne> (letöltés: 2017. március 19.)

²³ <http://www.centropa.org/hu/biography/varadi-richardne> (letöltés: 2017. március 19.)

²⁴ <http://www.centropa.org/hu/biography/szego-andorne> (letöltés: 2017. március 19.)

Itt szeretnék áttérni az utolsó, vagyis a negyedik vizsgálati kategóriámra, ami a *trauma feldolgozottságának típusa*. Azt gondolnánk, hogy akik kevesebb időt töltöttek Auschwitzban, azok könnyebben beszélnek az ott történekről, ám ez nem teljes mértékben van így. Sok minden más is közrejátszott abban, hogy ki mennyire tudta feldolgozni az eseményeket; például, hogy kikkel volt együtt a táborban, érte olyan atrocitás, ami nem volt általános, gondolok itt a kemény testi bántalmazásra, vagy egy közeli családtag elvesztésére. Általánosan elmondható, hogy aki múlt időben beszél, és kronológiailag halad az történet elmesélésében, az fel tudta dolgozni a traumát. Legtöbben az élettípus²⁵ feldolgozási módba tartoznak, akik átlendültek a múlt nehézségein, de életüket a megélt trauma köré szervezik. Ezek az emberek megemlékezésekre járnak, ellátogatnak Izraelbe; azonban érdekes, hogy Auschwitzba csak nagyon kevesen tudnak visszamenni, általában a következő generációk látogatnak el a komplexumba. Mesélnek utódaiknak az eseményekről, előadásokat tartanak a témában, mind megemlékezéseken, mind iskolákban. Fontosnak tartják, hogy továbbadják az emlékeket, hogy ne történhessen meg hasonló esemény. Azonban itt is vannak kivételek, akiket még mindig kísért a múlt.

A hasonlóságok mellett az egyediség is fontos szerepet kap, erre szeretnék példákat hozni. Az egyik interjú szövegezésén érezhető, és ki is mondja a túlélő, hogy a mai napig büntudatot és fájdalmat érez, hogy a hűgát elválasztották tőle, és a gázkamrába vitték. Nála az *elsőprő narratívum* jelenik meg, vagyis a történetet el tudja mesélni, de az akkori érzései visszaköszönnek a jelenben is.

Munkámmal azt szerettem volna bemutatni, hogy a traumatikus történelmi események – jelen esetben a holokauszt – az emlékezetkutatás segítségével komplexebb képet adnak. Láthatóvá válik az „élő történelem”, vagyis az, hogy a kommunikatív emlékezetnek milyen hatása van a kulturális emlékezetre. Érthetővé és megélhetővé válik a papírra írt történelem. Másrészt azonban fontos az emlékezet fenntartása, főleg egy ilyen eseményé, mely az európai identitás „negatív” viszonyítási pontjává vált. Mindaz, ami valaha emberek egy csoportjával történt, csak azért, mert egy bizonyos csoport tagjai voltak, véleményem szerint arra a célra kell ösztönözzön minket is, hogy ne történjen a holokauszthoz hasonló esemény se most, se a jövőben, soha többé.

Írásomat Száraz György, történelmi drámaíró szavaival zárom: „[...] *Hisz valamennyiünknek köze volt hozzá. A nézőknek, mert nézők voltak, a hóhéroknak, mert hóhérok voltak, az áldozatoknak, mert áldozatok voltak. Valamennyiünknek köze van hozzá: a túlélőknek, a szemtanúknak, a később születetteknek, és az ezután születendőknak, mert ami akkor történt: immár csakugyan magyar történelem. [...]*”²⁶

²⁵ BÉKÉS 21-22

²⁶ SZÁRAZ 197

Felhasznált irodalom

- ASSMANN, Jan: Kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999
- BÉKÉS A. Vera: Trauma és narratíva. A Holokauszt trauma reprezentációja. Ad Librum Kiadó, Budapest, 2012
- BRAHAM, Randolph L.: A népiértés politikája: A holokauszt Magyarországon I-II. Park Kiadó, Budapest, 2015
- ETTINGER, Smoel: A zsidó nép története: A modern kor: 17. századtól napjainkig. Osiris Kiadó, Budapest, 2002
- GLÓZER Rita: A diskurzuselemzés módja és értelme..., http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index8dbc.html?option=com_tanelem&id_tanelem=841&tip=0 (letöltés: 2017.03.20.)
- KOCSOR Judit–LÁSZLÓ Klári (szerk.): Különbéke. Embermentők és túlélők beszélgetései a holokausztról. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008
- KOVÁCS Mónika: Kollektív emlékezet és holokauszt múlt. Corvina Kiadó, Budapest, 2016
- PELLE János: Az utolsó vérvádak: Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből. Pelikán Kiadó, Budapest, 1996
- SZÁRAZ György: Egy előítélet nyomában. In: Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882-1993. Szerk. Karsai László. Aura Kiadó, Budapest, 1993
- VÉRTESEI Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. Aetas 19. (2004: 1. sz.)

Források

1910. évi népszámlálás 5. Részletes demográfia. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916
1920. évi népszámlálás 5. Részletes demográfia. Magyar királyi központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1928
- Az 1930. évi népszámlálás 1. Demográfiai adatok. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932
- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1947
1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950
- A zsidó népesség száma településenként (1840 – 1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993
- Magyarországi Rendeleték Tára. Magyar Belügyminisztérium, Bp. 79. (1946: I. füzet)
1920. évi XXV. törvénycikk, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7440> (letöltés: 2016.12.10.)
1938. évi XV. törvénycikk, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8070> (letöltés: 2016.12.10.)

1939. évi IV. törvénycikk, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8098> (letöltés: 2016.12.10.)

1941. évi XI. törvénycikk, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8168> (letöltés: 2016.12.10.)

<http://www.centropa.org/hu/biography/baik-eva>

<http://www.centropa.org/hu/biography/banyai-janosne>

<http://www.centropa.org/hu/biography/bernath-laszlone-1>

<http://www.centropa.org/hu/biography/bognar-palne>

<http://www.centropa.org/hu/biography/szego-andorne>

<http://www.centropa.org/hu/biography/varadi-richardne>

<http://www.centropa.org/hu/biography/vari-palne>

STÓSZ FLÓRA

Az angol–amerikai UKUSA-egyezmény és jelhírszerző hálózata a „klasszikus” hidegháború első éveiben (1946–1953)

Bevezetés

A titkosszolgálatok és a hírszerzés szerepe kiemelt fontosságra tett szert a 21. században: a hidegháború idején népszerű tévésorozatok, kétfilmek és -regények nemcsak virágkorukat élik, hanem modern kori változataik is megérkeztek. Az újabb felfutás nem véletlen: a 2001. szeptember 11-én az Egyesült Államok ellen elkövetett terrortámadás következtében megugrott az igény a hírszerzési folyamatok természetére, valamint a nemzeti és nemzetközi biztonság fontosságának megértése iránt. Amikor Edward Snowden 2013-ban olyan szigorúan titkos dokumentumokat hozott nyilvánosságra, amelyekből kiderült, hogy az amerikai és brit titkosszolgálatok szerte a világban megfigyelik az emberek telefonhívásait és internetes tevékenységét, széleskörű viták indultak a demokratikus államok felügyeleti jogköréről, a magánélet és az emberi jogok tiszteletben tartásával kapcsolatos jogi és etikai kérdésekről, és a digitális korban végbemenő fejlődésükről. A 2016-os amerikai elnökválasztás kapcsán felmerült, hogy a Donald Trumpot favorizáló orosz kormány hackerek segítségével szivárogtatta ki a Demokrata Párt anyagait; sőt, az orosz külügyminiszter-helyettes szerint az egész elnökválasztási kampány során kapcsolatot tartottak Trump stábjával.¹ Legutóbb Szergej Szkripal, volt orosz titkosszolga és lánya Angliában történt megmérgezésétől volt hangos a sajtó, majd 2018 júliusában az Egyesült Államokban vettek őrizetbe egy kémkedéssel vádolt orosz állampolgárt.²

Az újonnan kialakult légkörben tehát jelentős igény mutatkozik a folyamatok megértése iránt, s úgy vélem – korábbi példámhoz visszanyúlva –, hogy az egykori hidegháborús diplomáciai és titkosszolgálati kapcsolatok segíthetnek megérteni napjaink hírszerzésének működési mechanizmusait is, mivel erre az időszakra mai napig a hírszerzés „hőskorszakaként” tekintünk. A hírszerzésnek máig sem készült egységes definíciója; legközelebb talán Mark Lowenthal, nyugalmazott CIA-elemző jutott hozzá, aki így határozta meg a fogalmat: „A hír-

¹ <https://bit.ly/2CifqX> (Letöltés ideje: 2018.09.30. 10:54)

² <https://bit.ly/2ESV0aP> (Letöltés ideje: 2018.09.24. 14:59)

szerzés az a folyamat, amelynek során nemzetbiztonsági szempontból fontos, meghatározott típusú információk megszerzését elrendelik, azokat összegyűjtik, elemzik, és a politikai döntéshozók számára átadják.”³ A hírszerzésnek hat fajtáját különböztetjük meg: az emberi erőforrással folytatott hírszerzést (HUMINT); a jelhírszerzést / rádióelektronikai felderítést (SIGINT); a geoinformációs felderítést (GEOINT); a mérési és jelmeghatározó hírszerzést (MASINT); a pénzügyi hírszerzést (FININT); és a nyílt forrású hírszerzést (OSINT).⁴ A jelhírszerzésen belül megkülönböztethetünk kommunikációs hírszerzést (COMINT), amely az emberek közötti kommunikációval foglalkozik, illetve elektronikus hírszerzést (ELINT), amelynek az elektromágneses jelek elfogása a feladata.⁵ Dolgozatomban a jelhírszerzéssel foglalkozom, amely a hidegháborúban kiemelt fontosságra tett szert: a nyugati hatalmakat elsősorban az érdekelte, hány hadihajóval, repülőgéppel, harckocsival és atomfegyverrel rendelkezik a Szovjetunió, s ezek hol találhatóak. Ezek kiderítéséhez a jelhírszerzés (SIGINT) bizonyult legalkalmasabbnak (míg napjainkra az emberi hírszerzés, a HUMINT került előtérbe).⁶

Dolgozatomban a már publikált szakirodalom, ill. a Brit Nemzeti Levéltárban őrzött dokumentumok alapján kívánom áttekinteni, hogyan jött létre az angol–amerikai UKUSA-egyezmény, és az ehhez a Brit Nemzetközösség, valamint más államok csatlakozásával kialakított jelhírszerző hálózat, s hogyan működött ez a „klasszikus” hidegháború első éveiben (1946–1953). A hangsúlyt egyértelműen a brit jelhírszerzésre kívánom helyezni, hiszen az a II. világháború végével az egyik legfejlettebb, leginkább kiépített hírszerző hálózat volt a világon, éppen ezért ennek megértése és fejlődése segíthet minket legjobban hozzá a mai rendszerek megértéséhez is. Dolgozatomban főként arra keresem a választ, hogy a II. világháború végével világhatalmi státuszát elvesztő Nagy-Britannia milyen pozíciót töltött be a kétpólusú világrendben: hogyan illeszkedett jelhírszerzése az 1945 utáni szövetségi rendszerbe? Vajon minden lehetséges területen nagyhatalommá „süllyedt”, vagy akadt olyan kivétel, ahol megőrizte korábbi pozíciót? Az UKUSA-egyezmény kapcsán adja magát a kérdés: vajon valóban olyan „különleges” volt London és Washington kapcsolata, vagy csupán a britek által kreált eufemizmusról lenne szó? Ahhoz, hogy erre választ kapjunk, néhány más kérdést is meg kell vizsgálnunk: milyen volt például az angol–amerikai kapcsolat az Egyesült Államok más, szoros szövetségesével való viszonyához képest? Vajon hibái ellenére is különbözött-e minőségében és jelentőségében a többi partnerrel való együttműködéstől?

³ „A hírszerzési információ ennek a folyamatnak a terméke. A hírszerzés része az eljárások és a megszerzett információk hírszerzés-elhárítási védelme. A hírszerzés dolga ugyancsak a törvényes hatóságok által kért műveletek végrehajtása.” LOWENTHAL 2017. 36.

⁴ JENSEN – MCELREATH – GRAVES 2017. 9.

⁵ JENSEN – MCELREATH – GRAVES 2017. 119.

⁶ JENSEN – MCELREATH – GRAVES 2017. 115.

Az UKUSA-egyezmény

Az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia „különleges kapcsolatának” kezdetét a II. világháborúval kialakult egymásrataltság hozta. Franciaország eleste után Nagy-Britannia nem számíthatott többé az európai kontinensre, s a győzelemhez – sőt, a túléléshez – amerikai támogatásra volt szüksége. Hasonló volt a helyzet az akkor még felkészületlen Államokban, amelynek szüksége volt egyrészt a brit haditengerészet erejére a németek atlanti-óceáni expanziójával szemben, másrészt birodalma rendkívül fontos nyersanyagok forrásaként szolgált, s támaszpontot nyújthatott a japánok ázsiai agressziója elleni védekezésben. Már az amerikai semlegesség feladását jelezte az 1941-es kölcsönbérleti törvény is, amely lehetővé tette fegyverek és más hadianyagok szállítását Nagy-Britanniának és a Szovjetuniónak.

A hírszerzés összehangolására 1943. május 17-én született meg a BRUSA egyezmény, a brit GC&CS⁷ és az amerikai hadügyminisztérium szerződése, amelynek keretében a német Enigma által küldött üzenetek megfejtéséhez szükséges Bomba-gépeket, és egy amerikai csapatot küldtek a Bletchley Parkba, ahol a rejtjelfejtés zajlott. Az USA vállalta, hogy csak az egyezmény alapján használja és terjeszti az ULTRA-anyagokat⁸, valamint saját lehallgatóállomást létesíthettek Nagy-Britanniában.⁹ Ez az együttműködés a háború végével sem szűnt meg: a Franklin D. Roosevelt amerikai elnök halálát követően beiktatott Harry S. Truman nélkülözhetetlennek tartotta a jelhírszerzést, épp ezért engedélyezte az amerikai rejtjelfejtő ügynökségeknek a háború utáni tevékenységet, és hogy „a kommunikációs hírszerzés területén folytatódjon az együttműködés az Egyesült Államok hadserege, haditengerészete és a britek között”.¹⁰ Ahhoz, hogy a világ legtávolabbi zugából is megszerezzék a fontos információkat, teljes lefedettségre volt szükség – ezt az egykori Brit Birodalom kiterjedt befolyása biztosíthatta. Bár területe a dekolonizáció terjedésével egyre csökkent, a létrejött utódállamok gyakran biztosítottak bázisokat számukra. Ezen felül alig, hogy véget ért a háború, a GCHQ minden erejét a Szovjetunió forgalmára irányította, mindezt abban a tudatban, hogy ez majd hozzásegíti őket az amerikai együttműködés folytatásához.¹¹

⁷ A háború alatt Bletchley Parkban működő Government Code and Cypher Schoolból [Állami Rejtjelező és Rejtjelfejtő Iskola, GC&CS] 1946 júniusában hozták létre utódszervezetét, a Kormányzati Kommunikációs Központot [Government Communications Headquarters, GCHQ], amely már a hidegháborús hírszerzésben kapott szerepet.

⁸ ULTRA-anyagok alatt azokat, a brit hírszerzés által a II. világháború ideje alatt megszerzett információkat értjük, amelyek a Bletchley Parkban feltört német rejtjelezett üzenetekből származtak. Az „ultra titkos” [Ultra Secret] besorolás jelezte, hogy ezek az iratok sokkal fontosabbak a brit hírszerzés (SIS) által addig használatos „legtitkosabb” [Most Secret] besorolásnál. Az „ULTRA” megnevezést később a többi szövetséges hatalom is átvette. (WEST 2009. The Dictionary. [e-book])

⁹ BUDIANSKY 2005. 350.

¹⁰ Idézi ALDRICH 2010. 91.

¹¹ ALDRICH 2010. 96–100.

Az Egyesült Államoknak pontosan ilyen partnerre volt szüksége a Szovjetunióval szemben, amely különösen nehéz célpontnak bizonyult a hírszerzés számára: a földrajzi nehézségeken túl (hatalmas, tizenegy időzónát felölelő terület; a légi információgyűjtést nehezítő időjárási körülmények) a társadalom zártága is akadályozta a zavartalan információgyűjtést.¹² A szovjet befolyás növekedésével ráadásul nőtt a lefedendő terület is (amely aztán újabb szövetségesek bevonásához vezetett). A humán hírszerzés nem szűnt meg a Szovjetunió területén, de a hangsúly a technikai hírszerzésre, elsősorban a jelhírszerzésre került át.

Az együttműködés folytatásáról már 1945 októberében megkezdődtek a tárgyalások. Az új angol–amerikai kommunikációs hírszerzésről szóló együttműködés (amely UKUSA-egyezmény néven vonult be a köztudatba), 1946. március 5-én került ratifikálásra; pontosan azon a napon, amelyen Winston Churchill egykori brit miniszterelnök az amerikai kormány jelenlétében Fultonba látogatott, s ott egy díszdoktori avatás keretében elmondta később híressé vált beszédét. A külvilágnak szánt szónoklatot másnap, március 6-án az amerikai *The New York Times* és az angol *The Times* is leközölte, s a „vasfüggöny ereszkedik le Európára”¹³ kifejezés mai napig az egyik legtöbbet idézett kijelentés a hidegháború kapcsán. Számunkra nemcsak ez, hanem a szöveg egy másik része is érdekes, amely magában hordozza az UKUSA-egyezmény, sőt, az egész angol–amerikai együttműködés kulcs gondolatait: „...elérkezem ahhoz a legfontosabb kérdéshez, amelynek felvetéséért ide utaztam (...), amit úgy neveztem, hogy az angolul beszélő népek testvéri szövetsége. Ez a *speciális kapcsolat* jelenti egyfelől a Brit Commonwealth [Nemzetközösség] és Birodalom, másfelől az Egyesült Államok között. (...) Precíz leszek. A testvéri szövetséghez (...) szükséges (...) katonai tanácsadóink bensőséges kapcsolatának folytatása is, amely az esetleges veszélyek közös tanulmányozásához (...) vezet. (...) Közösen használjuk az összes tengeri és légi támaszpontokat, amelyek a két ország közül valamelyiknek a birtokában vannak szerte a világon. Ez talán megkétszerezné az amerikai haditengerészet és az amerikai légierő mozgékonyágát. Ez nagymértékben növelné a Brit Birodalom fegyveres erőinek mozgékonyágát, és (...) jelentős pénzügyi megtakarításokra vezethetne.”¹⁴ A fultoni beszédben már megjelenik a globális háló kialakításának terve is: „Az Egyesült Államoknak már van állandó védelmi megállapodása Kanadával. (...) Ezt az elvet ki kellene terjeszteni a Brit Commonwealth minden tagjára teljes kölcsönösséggel. (...) Jobb a betegséget megelőzni, mint gyógyítani. (...) Ha az angolul beszélő Commonwealth lakosságát hozzáadjuk az Egyesült Államok lakosságához, mindazzal, amit ez az együttműködés jelent a levegőben, a tengeren, a tudományban és az iparban, nem lesz bizonytalan

¹² JENSEN – MCELREATH – GRAVES 2017. 387.

¹³ HALMOSY 1985. 66.

¹⁴ Kiemelés és kiegészítés tőlem. HALMOSY 1985. 64.

a hatalmi egyensúly.¹⁵ S mindeközben a háttérben, a nyilvánosság szemei elől elzárva, a fultoni beszédben jelzett elvek szellemében lezajlott a globális jelhírszerző hálózat alapkövének letétele.

1946. március 5-én megszületett tehát az UKUSA-egyezmény; a Londoni Jelhírszerzési Bizottság (London Signal Intelligence Board) oldaláról Patrick Marr-Johnson ezredes, az amerikai STANCIB (Állami-Katonai-Haditengerészeti Kommunikációs Hírszerzési Bizottság, State-Army-Navy Communication Intelligence Board) részéről Hoyt. S. Vandenberg altábornagy szignálta a dokumentumot.¹⁶ A STANCIB magába foglalta az Amerikai Egyesült Államok állam-, haditengerészeti- és hadügyminisztériumát, valamint minden működő amerikai, kommunikációs hírszerzést végző hatóságot; a London SIGINT Board a külügy-, hadügy- és légügyi minisztérium, az Admirális, és minden más működő, brit birodalmi kommunikációs hírszerző szerv képviselőjét látta el.¹⁷

A felek megállapodtak bizonyos, külföldi hírszerzéssel kapcsolatos termékek megosztásában, úgy mint (1) összegyűjtött forgalom, (2) kommunikációs dokumentumok és berendezések beszerzése, (3) forgalomelemzés, (4) rejtjel-fejtés, (5) dekódolás és fordítás, valamint a (6) kommunikációs szervezetekkel, eljárásokkal, gyakorlatokkal és felszereléssel kapcsolatos minden információ.¹⁸ A felsorolt információk visszatartása csak abban az esetben engedélyezett, ha azt az egyik fél előzetesen kérvényezte, s a másik fél beleegyezett – az ilyen kivételeket azonban minimumra kellett csökkenteni. Ehhez hasonlóan, a hírszerzéshez használt módszereket és technikákat a két fél megosztotta egymással, s kivétel csak abban az esetben volt tehető, ha az egyik félnek különleges érdeke fűződött az információ visszatartásához. Ebben az esetben a visszatartó fél jelentést küldött partnerének, amely tartalmazta a hátráltatott információ vázlatos leírását, s kiderült belőle annak jelentősége is. Ezeket az eseteket szintén abszolút minimumra kellett csökkenteni.¹⁹

A két fél megállapodása szerint az egyezmény kizárt bármiféle kommunikációs hírszerzéssel kapcsolatos együttműködést harmadik féllel (ugyanakkor nem minősült harmadik félnek a Brit Birodalom bármely része, és a brit domíniumok sem). A domíniumok hírszerző szerveivel tervezett együttműködést az egyezmény hatodik pontja szabályozta, amely szerint az Egyesült Államok csak a londoni hatóságok közvetítésével vagy beleegyezésével léphet szövetségre.²⁰ A megszerzett információk terjesztése a STANCIB és a London SIGINT Board közös megegyezése alapján azonos biztonsági előírások szerint zajlott: amerikai címzettek csak a STANCIB, brit birodalmi és domíniumi címzettek

¹⁵ HALMOSY 1985. 65-66-69.

¹⁶ TNA:HW80/4 7.

¹⁷ „Brit Birodalom alatt a domíniumokon kívüli brit területek értendők.” (TNA:HW80/4 2.)

¹⁸ TNA:HW80/4 3.

¹⁹ TNA:HW80/4 4.

²⁰ TNA:HW80/4 5.

(Kanada kivételével) csak a London SIGINT Board engedélyével kaphatták meg a titkos anyagokat; a kanadaiak vagy amerikai vagy angol engedély útján, harmadik fél csak a STANCIB és a londoniak közös jóváhagyásával részesülhetett a hírekben.²¹ A maximális biztonság érdekében a közösen használt kódszavakat az egyezmény ‚B’ függelékében tisztázták, amely a kommunikációs hírszerzés (COMINT) két fajtáját különböztette meg: a különleges hírszerzést, amely a ‚CREAM’ [krémszín] kódnevet kapta, valamint a forgalmi hírszerzést, amelyet az ‚IVORY’ [elefántcsontszín] szóval jelöltek.²² Amennyiben háborúra kerülne sor, az egyezmény mind a különleges, mind a forgalmi hírszerzés esetében fenntartja azok kisebb kategóriákra bontását, hogy a kommunikációs hírszerzés egyes (rendkívüli) osztályait is használhassák. A különleges hírszerzés alá eső anyagok egyébként ‚TOP SECRET’ [szigorúan titkos], a forgalmi hírszerzéshez tartozó dokumentumok ‚SECRET’ [titkos] besorolást kaptak.²³

A felek megállapodtak, hogy a megszerzett információt – előzetes egyeztetés nélkül – egyik partner sem használja majd egyéni, hatósági vagy állami érdekből kereskedelmi célokra.²⁴ Ez különösen fontos kitétel volt, hiszen több európai állam (valamint Kanada) előszeretettel alkalmaztak gazdasági kémkedést más nemzetek ellen; a különböző pénzügyi és gazdasági célok eléréséhez tökéletes eszközt kínált a jelhírszerzés.²⁵ A hírszerzéssel foglalkozó tisztviselők kezén naponta felbecsülhetetlen értékű kereskedelmi titok és üzleti információ folyt keresztül, s a könnyű hozzáférés könnyű visszaélésekhez vezethetett volna. Magáról a GCHQ-ról is bizonyított, hogy a II. világháború vége óta gazdasági kémkedést folytatott, így példának okáért Franciaország diplomáciai forgalmának megfigyelésén keresztül, amely tartalmazta a franciák Egyesült Állammal zajló tárgyalásának anyagát, valamint a németországi Saar-vidék szénbányáinak kihasználására vonatkozó francia terveket is.²⁶

Az egyezmény végül érvénytelenítette a két ország között korábban létrejött kommunikációs hírszerzésről szóló egyezményeket, s nyitva hagyta a lehetőséget a további módosításokra vagy akár a szerződés felmondására is.²⁷ 1948 júniusában újabb kommunikációs hírszerzésről szóló megállapodást írtak alá, amelyet az 1950-es évek elején további változtatások követtek az egyezményben. A domíniumok többszöri említéséből is következtethető, hogy az egyezményhez később Kanada, Ausztrália és Új-Zéland is csatlakozott. A bilaterális egyezmények, levelezések és szándéknyilatkozatok révén 1953-ra jött létre az UKUSA által létrehozott jelhírszerzési rendszer.

²¹ TNA:HW80/4 6.

²² TNA:HW80/6 Appendix B 1.

²³ TNA:HW80/6 Appendix B 3.

²⁴ TNA:HW80/4 6.

²⁵ AID – CEES 2001. 327.

²⁶ Uo. 328.

²⁷ TNA:HW80/4 7.

Az „Öt Szem” és az UKUSA más partnerállamai

A II. világháború végének közeledtével nem csak az Egyesült Államokkal történt meg a kapcsolatfelvétel a háború utáni együttműködés érdekében. 1945 márciusában Edward Travis parancsnok (a Bletchley Park akkori működési vezetője és igazgatóhelyettese) a szó szoros értelmében világ-körüli turnéra indult azzal az előre eltervezett szándékkal, hogy a jelhírszerzés háborús megállapodásait szövetséggé konvertálja. Útja során ellátogatott többek között a héliopoliszi jelhírszerző központba Egyiptomban; a ceyloni Anderson hajóra; Ausztráliába; Új-Zélandra; Hawaiiira; majd az Egyesült Államokon belül San Franciscoba és Washingtonba is.²⁸ Látogatása mindenhol biztató eredménnyel zárult.

Travis és küldöttsége 1945 áprilisának elején érkeztek meg Melbourne-be, ahol hosszabb időt töltöttek az ausztrál Központi Hivatalban, a helyi rejtjelfejtő szervezetnél. A Londonban született döntés alapján az ausztrál védelmi miniszter, Sir Frederick Shedden betekintést nyerhetett a jelhírszerzés titkaiba, hogy a tudás birtokában befolyásával megakadályozza az ausztrál hírszerzés költségeinek csökkentését. Az ausztrál szövetség megkötését azonban több tényező is nehezítette: Canberrában a hírszerzés szívárgására gyanakodtak, így szeptemberben komoly kétség merült fel angol részről az ausztrálok megbízhatóságában. 1945 decemberére tovább romlott a helyzet: a kontinensnyi ország saját rendszert kívánt kialakítani, s a fegyveres erők egymással versengtek a hírszerzés koordinálása felett. A háború alatt Ausztráliában és a Távols-Keleten összegyűjtött anyagot gyakran Nagy-Britanniába küldték elemzésre, s most komoly veszély fenyegetett, hogy az ausztrálok a teljes folyamatot maguk kívánják elvégezni.²⁹

A Brit Nemzetközösség tagjai számára 1946. február 22-én (két héttel az UKUSA-egyezmény megkötése előtt³⁰) konferenciát rendeztek Nagy-Britanniában, méghozzá a „jelhírszerző hatóságok” számára.³¹ Ausztrália és Kanada jelenléte biztosnak látszott, s reménykedtek Új-Zéland részvételében is, az ország ugyanis a háború alatt jelentős mértékben hozzájárult a haditengerészeti jelhírszerzéshez. A konferencián részt vettek még a GCHQ regionális központjainak vezetői, így például Bruce Keith, a ceyloni Anderson hajó parancsnoka is. A konferencián Ausztrália három fegyveres szolgálatából összesen 65 operatív csoportot ajánlott fel (417 alkalmazottal) az új, globális jelhírszerző hálózathoz. Az országban brit mintára Egyesített Hírszerző Bizottságot [Joint Intelligence Committee] állítottak fel, valamint egy egységes jelhírszerző központot, amelyet

²⁸ ALDRICH 2010. 92.

²⁹ Uo. 92-93.

³⁰ Az 1946 februárjában tartott konferencián az ausztrálok és a kanadaiak egyaránt engedélyt adtak a GCHQ-nak, hogy később az ő nevükben is tárgyaljon az Egyesült Államokkal. (ALDRICH 2010. 95.)

³¹ ALDRICH 2010. 93.

a „Rejtjelvédelmi Csoport” [Defence Signals Branch] fedőnévre kereszteltek.³² Az ausztrál jelhírszerzés igazgatójává – a négy ausztrál jelölt ellenére – egy brit hírszerző tisztet, Teddy Pouldent (az Anderson hajó parancsnokhelyettesét) választották, aki 1947 áprilisában foglalta el pozícióját. Parancsnoksága alá körülbelül kétszáz ember tartozott, közülük húszan a GCHQ kiküldött személyi állománya volt. Az 1950-es évek elején már egy ausztrál, Ralph Thompson követte az igazgatói székben, aki egészen 1978-ig maradt hivatalban – ezzel a leghosszabb ideig szolgáló nyugati jelhírszerzési vezetővé válva. 1947 januárjában újabb jelhírszerzési konferenciát rendeztek a Nemzetközösség tagjai számára Londonban, ahol az ausztrál kormány hozzájárult az ausztrál jelhírszerzés UKUSA-egyezményhez való csatlakozásához; erre év végén sor is került, bár a Venona-projekt³³ miatti biztonsági megfontolásból 1949-ig minimális volt a kapcsolattartás az Egyesült Államok és Ausztrália között.³⁴

Hasonlóan „alárendelt” helyzetbe került Kanada jelhírszerzése is, amely elsősorban sarkvidéki területeivel nyújthatott hasznot, hiszen az Alert bázispont több szovjet katonai létesítményhez, köztük a Kola-félszigethez is legközelebb eső észak-amerikai pont volt.³⁵ Az itteni jelhírszerzés vezetését ugyan a kanadai Edward Drake alezredes látta el, helyettese az orosz kódrendszerek brit szakértője, Geoffrey Stevens kapitány lett, aki 1946 márciusában érkezett Ottawába, hogy elfoglalja hivatalát. Április 13-án aztán a kanadai miniszterelnök néhány háborús szervezet megszilárdítására adott felhatalmazást, s létrejött a Nemzeti Kutatási Tanács Kommunikációs Részlege (Communications Branch of the National Research Council; CBNRC), amely magas rangú hivatalainak többségét a GCHQ által kirendelt személyek töltötték be. A helyiek éppen ezért sajátos módon használták a betűszót: esetükben CBNRC azt jelentette, „Communications Branch – No Room for Canadians”, vagyis „Kommunikációs Részleg – Nincs Hely Kanadaiaknak”.³⁶ Az 1940-es évekre Drake az amerikai hadsereg rejtjelfejtőivel igyekezett jobb kapcsolatot kialakítani, hogy ezzel ellensúlyozza a britek túlsúlyát. Az Egyesült Államok kezdetben vonakodott a Kanadával való megegyezéstől, nem alaptalanul: az amerikai atomtitok kiszivárgásához egy kanadai fizikus is hozzájárult, aki két, Montreálból ellopott dúsított urániummintát adott át a szovjet hírszerzésnek.³⁷ Az amerikai fél arra is gyanakodott, hogy a GCHQ minden információt

³² ALDRICH 2010. 93.

³³ A Venona projekt az Egyesült Államok és Nagy-Britannia közös kémelhárítási programja volt, amely 1943-tól 1980-ig futott; elsődleges célja a szovjet hírszerző szervek üzeneteinek befogása és megfejtése volt.

³⁴ ALDRICH 2010. 94.

³⁵ COX 2012. 6.

³⁶ ALDRICH 2010. 94.

³⁷ FISCHER 2005. 119. Az Egyesült Államok 1942-ben indította el 2 milliárd dolláros atomkutatói projektét, a Manhattan tervet, amelyhez egy évvel később brit atomtudósok is csatlakoztak. A brit hírszerzés elégtelen működése miatt egy szovjet kém, Klaus Fuchs is az USA-ba utazó csoport tagja lett, s műszaki leírásokat, valamint rajzokat csempészett Los Alamosból a Szovjetunió new yorki

továbbadott az angol–amerikai megegyezésekről, sőt, már az amerikai jelhírszerzést is megosztják Kanadával. Az 1948-as, lehetséges CAN-USA egyezményről szóló tárgyalások alkalmával világossá vált, hogy az Egyesült Államok Kommunikációs Hírszerző Testülete nem kívánja az információk szabad áramlását; helyette „csak azt, amit feltétlenül tudniuk kell” alapon kívántak anyagokat megosztani a kanadaiakkal, s a jelhírszerzés összekötő tisztviselőinek számát minimumra szabni.³⁸ Mindeközben a kanadaiak ellenálltak a biztonsági eljárások rendkívül fontos standardizálásának, ami a BRUSA-egyezmény alapkövének számított – így a tárgyalások nehéz ütemben zajlottak, s egészen 1953-ig húzódtak.

Az amerikaiak hasonlóan bizalmatlanok voltak egyébként az ausztrálokkal is, a soraik közé beépült szovjet ügynökök miatt, akiket a Venona-projekt keretében az 1940-es évek végén sikerült leleplezni. Ez nagyban nehezítette a munkát az 1949. október 7-én kikiáltott Kínai Népköztársaság ellen, amely a világ legnépesebb államaként a Szovjetunió szövetségese lett, s ezzel hozzájárult a „vörös magterület” létrejöttéhez. 1950. február 4-én megszületett a két állam barátsági és együttműködési szerződése, s készen állt a forгатókönyv Korea „felszabadítására” is.³⁹ A hidegháborút „forró háborúvá” változtató koreai háborúban Észak-Korea a Kínai Népköztársaság és a Szovjetunió segítségével kívánta „kiigazítani” a 38. szélességi fok mentén húzott demarkációs vonalat, s Dél-Koreát az ENSZ-csapatok (elsősorban az Egyesült Államok) vették védelmükbe. A koreai háborúval nyilvánvalóvá vált, hogy – egy III. világháborút elkerülő – a feleknek regionális szinten kell tartaniuk a konfliktust, s hagyományos fegyverekkel megvívni azt.⁴⁰ Mindeközben egyre fontosabbá vált a hírszerzés szerepe: a vörös oldalon álló felek több amerikai hadműveletről és légi csapásról is első kézből értesülhettek a Pentagonnal kapcsolatban álló kémektől, a híressé vált „cambridge-i ötöktől”, s a másik fél sem kívánt lemaradni a titkos információk megszerzésében, szükségessé vált hát a földrajzilag legközelebb eső felekkel való együttműködések megkötése, ill. rendezése. Így született meg a Csendes-óceáni térség biztonságának fenntartására 1951. szeptember 1-jén az ANZUS-paktum San Franciscóban, Ausztrália (A), Új-Zéland (NZ) és az Egyesült Államok (US) részvételével. Ugyanezen a napon 49 állam különbékét kötött Japánnal, 1951. szeptember 8-án pedig megszületett az amerikai–japán biztonsági szerződés is.⁴¹ Hátramaradt a jelhírszerzési kapcsolatok rendezése, amelyre 1953-ban került sor. Az ekkor frissen hatalomra került ausztrál kormány az UKUSA-egyezmény által

konzulátusára. A szivárgásról 1945-ben értesültek az angolszász hatalmak, amikor egy Kanadában átállt szovjet ügynök leleplezte a „titkot”. Az ellopott információk segítségével a Szovjetunió 1949. augusztus 21-én felrobbanthatta saját atombombáját Kazahsztánban, ezzel a világ második atomhatalmává vált. (FISCHER 2005. 24, 63, 119-120.)

³⁸ ALDRICH 2010. 97.

³⁹ FISCHER 2005. 121.

⁴⁰ FISCHER 2005. 122.

⁴¹ FISCHER 2005. 123-125.

lehetővé tett együttműködés teljes újraindítását kezdeményezte, s az ügyek rendezésére egy háromoldalú jelhírszerzési konferenciát hívtak össze az amerikaiakkal és britekkel.⁴² Ötödik partnerként Új-Zéland is csatlakozott, s a GCHQ kérésére a kialakult jelhírszerző rendszer ekkor vette fel az UKUSA nevet – bár napjainkban „Öt Szem” néven ismert az ekkor kialakult jelhírszerző szövetségi rendszer. Utóbbi elnevezés a felek között megosztott dokumentumok titkossági besorolásából fakad, amelyet gyakran valamilyen megjegyzéssel, figyelmeztetéssel tovább korlátoztak; ez szabta meg, kinek a „szemei” láthatják az anyagot. Amennyiben egy szigorúan titkos (TOP SECRET) dokumentumot csak kanadai tisztviselők láthattak, az „TOP SECRET – CANADIAN EYES ONLY” [szigorúan titkos – csak kanadai szemeknek] besorolást kapott. Azok az anyagok, amelyeket az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság mellett Ausztrália, Kanada és Új-Zéland is láthattak, a „SECRET-AUS/CAN/NZ/UK/US EYES ONLY” [titkos – csak ausztrál/kanadai/új-zélandi/angol/amerikai szemeknek] besorolással rendelkezett. Mivel az öt országra vonatkozó rövidítés élőbeszédben még így is túl hosszúnak bizonyult, a szövetséges hírszerző személyzet az „Öt Szem” elnevezést vette használatba.⁴³

Az egyezmény hatékony munkamegosztást valósított meg a GCHQ, az amerikai szervek, a nemzetközösségi tagok, és a becsatlakozó európai országok között, ugyanakkor arra is alkalmassá vált, hogy megakadályozza az amerikai jelhírszerzés európai expanzióját. 1949-ben például az amerikai hadsereg biztonsági ügynöksége még mindig a GCHQ-nak küldte az európai lehallgatóállomásokon gyűjtött forgalmat elemzésre, s nem „haza”, Washingtonba.⁴⁴ A két fél egyéni érdekszférák és kapacitás alapján osztották fel a világot, így Kelet-Európa, a Közel-Kelet és Afrika jelhírszerzéséért elsősorban a GCHQ felelt, de egyes területeken vegyes is lehetett a felosztás: Skandináviában például a norvég kapcsolatok amerikai, a svédek brit felelősség alá tartoztak.⁴⁵

Az egyezményhez csatlakozó államok között a hidegháború alatt olyan szoros kapcsolatok alakultak ki, hogy a mai napig nehéz feladatnak bizonyul az egyéni, különálló nemzeti hírszerzések gyűjtését elválasztani egymástól. Erre a szoros jelhírszerző kapcsolatra hivatkozva Sir Peter Ramsbotham, az Egyesült Államok egykori brit nagykövete 1976-ban úgy nyilatkozott: „Mindannyian úgy hozzászoktunk a két ország közötti szoros kapcsolathoz, hogy azok, akik az Egyesült Államokban éltek és dolgoztak, teljesen magától értetődőnek vették az együttműködést.”⁴⁶

Jóval korlátozottabb volt az együttműködés a „másodrangú felekkel” – így Kanadával, Ausztráliával, Új-Zélanddal –, hiszen az 1948 júniusában létrejövő CANUSA-egyezmény esetében is láthattuk, hogy az amerikaiak „csak azt, amit

⁴² ALDRICH 2010. 98.

⁴³ COX 2012. 4.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Idézi AID – CEES 2001. 315.

feltétlenül tudniuk kell” alapon voltak hajlandóak az információcserére – úgy vélték ugyanis, hogy a kanadaiak nem rendelkeznek megosztható információval.⁴⁷ Még korlátozottabb volt a kapcsolat az ún. „harmadrangú felekkel”, akik különböző bilaterális jelhírszerzési megállapodásokat kötöttek az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával. Az 1950-es évek közepéig így csatlakozott a jelhírszerző szövetségi rendszerhez Norvégia, Dánia, az NSZK, Olaszország és Törökország az európai államok közül; Pakisztán, Burma, Thaiföld, a Kínai Köztársaság (Tajvan) és Dél-Korea az ázsiai országok közül. Az 1960-as évek közepére Ausztria, Görögország, Dél-Vietnám, a Fülöp-szigetek és Japán is UKUSA-tagokká váltak.⁴⁸ Ezek az országok elsősorban stratégiai értékükkel járultak hozzá az UKUSA jelhírszerzési közösségéhez, hiszen a Szovjetunióval, Kelet-Európával vagy Kínával szomszédos területen feküdtek, így tökéletes alanyként szolgáltak az amerikai globális stratégia első számú céljához, amely a „vörös magterület”, vagyis a kommunista világ feltartóztatását, körbekerítését jelentette.⁴⁹ A Nicholas Spykman által először 1943-ban felvázolt geopolitikai nézetek⁵⁰ gyakorlati megvalósítását célozta már az 1949 áprilisában létrejövő Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) is, amelynek Norvégia már 1949-ben, Törökország 1952-ben tagja lett (s az így létrejövő vonal Japánig nyúlhatott a már említett amerikai–japán biztonsági szerződés 1951-es megkötésével).⁵¹ Az UKUSA-rendszerhez csatlakozó országok jól illeszkedtek a vörös magterület körbekerítésének stratégiájához: Norvégia északi jelhírszerző egysége például felbecsülhetetlen információt szolgáltathattak a Kola-félszigetről érkező szovjet katonai kommunikációról; a dán hírszerzés lefedte a Balti-tengeren és környékén zajló szovjet és lengyel katonai tevékenységeket; az NSZK és Nyugat-Berlin Lengyelország és Csehszlovákia rejtjeleit gyűjtötte be könnyedén; Ausztria elsősorban Magyarországról, Csehszlovákia keleti területeiről és Jugoszlávia északi részéről szerzett információt (amelyet Olaszország és Görögország közreműködése egészített ki); míg Törökország tökéletes pozícióban volt a balkáni térség és a Szovjetunió déli részének jelforgalmát illetően.⁵²

⁴⁷ AID – CEES 2001. 316.

⁴⁸ AID – CEES 2001. 316.

⁴⁹ FISCHER 2005. 119.

⁵⁰ Spykman Sir Halford Mackinder brit földrajztudós 1904-ben vázolt, Szibéria-központú térképéhez tért vissza. Spykman egy jól körülhatárolható központi alföldet nevez meg, amelyet Skandináviától a szibériai Csukcs-félszigetig egy szinte teljesen összefüggően elterülő hegyvonulat vesz körül; ezt nevezte magterületnek, amely egybeesik a Szovjetunió területével. Ezt veszi körbe kívülről a tengerparti régió, a peremterület (Rimland), amely a tengeri és szárazföldi hatalom ütközőzónájaként működik. Spykman szerint „aki uralkodik a peremterületen, kormányozza Euráziát; aki kormányozza Euráziát, uralkodik a világ sorsa fölött”. Úgy látta, a II. világháborút követően „a magterület kevésbé fontosá válik, mint a peremterület, és a brit, az orosz és az amerikai szárazföldi és tengeri hatalom együttese fogja uralni az európai part menti övezetet – s ezáltal a világ alapvető hatalmi viszonyait is”. (SPYKMAN 1944.)

⁵¹ FISCHER 2005. 119.

⁵² AID – CEES 2001. 316.

A jelhírszerző szövetségi rendszerrel gyakran olyan államok is együttműködtek, akik egyébként nem csatlakoztak az UKUSA-rendszerhez, így pl. Franciaország (amely az 1950-es években az Egyesült Államokkal dolgozott együtt az első indokínai háború idején) vagy Hollandia (amely kisebb pénzügyi és technikai segítyt ugyan elfogadott amerikai társaitól, végig megőrizte függetlenségét).⁵³ Az egyébként semleges Svédország szintén szoros kapcsolatot alakított ki az angol–amerikai jelhírszerzéssel, s bár függetlenségét szintén megőrizte, az 1940–50-es évek folyamán a Stockholmban székelő amerikai katonai attasékhoz rutinszerűen érkezett a svéd jelhírszerzés Szovjetunióról és a Varsói Szerződés államairól szerzett információ.⁵⁴ Az így szolgáltatott információ csekereskedelme sokszor egyoldalú maradt: mind az amerikai NSA, mint a brit GCHQ bilaterális egyezményeket kötött a jelhírszerző szervek együttműködésére, partnereik értékét azonban geopolitikai és földrajzi szempontok határozták meg, így a jobb pozícióban fekvő államok több információt és támogatást kaptak szövetségeseiktől, mint a kevésbé előnyösen helyezkedők. Ezzel azonban azok a partnerek is tisztában voltak, akik kevesebb ellenszolgáltatásban részesültek munkájukért, így több európai hírszerzési vezető is úgy vélte, az NSA kijátssza egymás ellen a szövetséges szervezeteket. Az NSA-tól való függetlenség fenntartása érdekében több európai ország is úgy döntött: az UKUSA-rendszeren kívüli egymással kötnek a jelhírszerzés cseréjéről szóló egyezményt. Ilyen szerződés született például az Egyesült Királyság és Franciaország; az NSZK és Franciaország; valamint Norvégia, Dánia és Svédország között.⁵⁵

Külön nehézséget jelentett a legtöbb nyugat-európai országban az a politikai érzékenység, ami az Egyesült Államokkal és az Egyesült Királysággal kötött hírszerzési együttműködésre vonatkozott, különösen Skandináviában. Norvégia példának okáért 1952-ben és 1954-ben kötött egyezményt az USA-val, s ezzel az UKUSA jelhírszerző hálózatának szerves részévé vált. Bár a munkakapcsolat kifogástalanul működött a két ország között, a norvég politikai vezetők folyamatosan attól rettegetek, hogy nyilvánosságra kerül a kapcsolat.⁵⁶ Hasonlóan érzékeny témát érintett a Szovjetunióval szomszédos országokkal fenntartott együttműködés, amely folyamatos diplomáciai feszültséget generált az amerikai kormány

⁵³ AID – CEES 2001. 316–317.

⁵⁴ AID – CEES 2001. 317.

⁵⁵ AID – CEES 2001. 323–324.

⁵⁶ Kutatási időszakunkon kívül esik ugyan, jó példa erre az az eset, amelyet az Aid–Ceess szerzőpáros ír le tanulmányában. 1960. július 1-jén a szovjetek lelőtték az amerikai légierő RB–47-es elektronikus hírszerző gépét a Kola-félszigetnél, s október 6-án a norvég külügyminiszter, Dr. Halvard Lange azt kérte Allen W. Dulles CIA igazgatótól, hogy azokat „az RB–47-es lelövéséről szóló információkat, amelyeket norvég forrásból szereztek, az Egyesült Államok ne használja fel az ENSZ vitáján”. Lange arra a szovjet légvédelmi kommunikációra célt, amelyet a norvég jelhírszerzés fogott el, s világosan kiderült belőle: az amerikai felderítő gép bőven szovjet légtéren kívül repült, amikor az orosz vadászgépek megtámadták. Lange kérésére az Egyesült Államok nem használhatta fel nyilvánosan a norvég lehallgatásokat az Egyesült Nemzetek előtt. (AID – CEES 2001. 326.)

és a szövetséges felek között. Utóbbiak általában a pozíciójukból származó előnyöket igyekeztek minél magasabb pénzügyi támogatásra felhasználni.

Miért „különleges” az angol–amerikai kapcsolat?

Hogy pontosan mit értettek a britek „különleges kapcsolat” alatt, azt leginkább egy 1945-ben keletkezett névtelen versecske írja le, amelyet Nagy-Britannia háború utáni kölcsönkérelme ihletett: „Washingtonban Lord Halifax egyszer azt sottogta Lord Keynes-nek: igaz, hogy *náluk* van minden pénzeszsák, de *nálunk* van minden agy.”⁵⁷

David Reynolds értékelése szerint a két ország kapcsolata tulajdonképpen „egy hanyatlóban lévő hatalom eszköze volt, hogy saját céljainak kiszolgálására próbálja meg kihasználni egy feltörekvő hatalmat”.⁵⁸ Úgy véli, az 1940-es, 1950-es években (Macmillan miniszterelnökségének végéig) az angol–amerikai kapcsolat mind minőségében, mind jelentőségében különleges volt, 1945–46 után azonban több területen is szétesett (talán a nukleáris különbség a legismertebb), s már soha nem vált olyan szorosá, mint korábban. Az egyre mélyülő hidegháború viszonyai közt a kapcsolatot 1947-ben részben helyrehozták, a koreai háború és a közel-keleti nacionalizmusok kihívása pedig globális dimenzióval ruházta fel a köteléket. Az 1956-os szuezi válság azonban ismét megrendítette a kapcsolatot, s még annak legszorosabb láncszeme, a hírszerzés együttműködése is majdnem elszakadt.⁵⁹

Kutatásaim során a két ország szövetségének különleges minőségében négy alapvető okot véltem felfedezni (amelyek már Churchill fultoni beszédében is megjelennek, s hármát Reynolds is említ). Először is, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok hasonló érdekekkel rendelkeztek, amely az 1940-es évek tartós nemzetközi válságában nyilvánvaló vált: mindkét ország Nyugat-Európa függetlenségének helyreállítására és megőrzésére törekedett, előbb a hitleri Németországgal, majd a sztálini Szovjetunióval és a Kominformmal szemben. Maga Churchill is megjegyezte: „Senki sem tudja, mit szándékozik tenni Szovjet-Oroszország és nemzetközi kommunista szervezete a közvetlen jövőben, sem azt, hol vannak a korlátai, ha vannak egyáltalán korlátai...”⁶⁰ Közös érdek volt az erőszak megelőzése Ázsiában és Közél-Keleten, amely gazdasági érdekeiket és a hatalmi egyensúlyt egyaránt veszélyeztette.⁶¹

Másodsor, a hasonló érdekekhez hasonló ideológia társult. Bár az Egyesült Államok mindig is a régivel, a kolonializmussal és monarchiával szembehelyez-

⁵⁷ „In Washington Lord Halifax / Once whispered to Lord Keynes: / It's true they have the money bags / But we have all the brains.” REYNOLDS 1985. 2.

⁵⁸ REYNOLDS 1985. 2.

⁵⁹ REYNOLDS 1985. 4-5.

⁶⁰ HALMOSY 1985. 66.

⁶¹ Hasonló eredményre jutott Jason Dittmer is, aki szintén a közös ellenségképet emeli ki, mint a háború után létrejövő UKUSA-egyezmény egyik forrását. (Lásd DITTMER 2015. 609.)

kedő új világgként definiálta magát, az 1940-es évek totalitarizmustól fenyegetett világában az értékek közelsége jóval fontosabbnak tűnt, mint különbségük. Két liberális, a jogállamiságról és a békés változásról közös nézeteket valló, kapitalista ország talált egymásra. „Félelem nélkül kell (...) hirdetnünk a szabadság és az emberi jog elveit, amelyek az angolul beszélő világ közös örökségét jelentik és amelyek a Magna Chartán, a Bill of Rightson (...) és az angol országos szokásjogon át dicsőbb kifejezésükhöz jutnak el a Függetlenségi Nyilatkozatban” – mondta Churchill már idézett fultoni beszédében.⁶² A háború ideológiai öröksége a britek számára igen mélyreható volt: úgy érezték, a franciák 1940-ben elárulták őket, így elfordultak a kontinensről, s helyette a Nemzetközösség és az Egyesült Államok felé tekintettek. Az új érzület szerint velük közösen nyerték meg a háborút, így természetes volt, hogy békeidőben is hozzájuk forduljanak támogatásért és együttműködésért.⁶³

A harmadik tényezőt az a szoros személyi kapcsolatokból és barátságokból felépülő háló jelentette, amely még a háború idején alakult ki, s nagyban megkönnyítette a két fél közti kapcsolattartást. Bár Roosevelt és Churchill kapcsolata a leghíresebb, jóval fontosabbak azok a „szövetségek”, amelyek az alsóbb szinteken szövődtek, hiszen az itt helyet foglaló személyek egy része az 1950-es évekre vezető pozícióba került. A találkozók hétköznapivá, természetessé váltak, s a két fél közti kommunikációt a közös nyelv is megkönnyítette.⁶⁴

Negyedik tényezőként érdemes megemlítenünk azokat az összegeket, amelyeket mindkét fél kormánya kívánt megspórolni adófizetői számára az együttműködés révén, amely így közös érdekévé vált.⁶⁵ Angol részről ez egyben kényszerként is jelentkezett, hiszen az életben maradáshoz szükséges infúziót a II. világháborút követő években az Egyesült Államok csepegtette számára. Az eredeti UKUSA-egyezmény technikai konferenciájának eredményeit összefoglaló dokumentum bevezetésének 3. pontja kimondja, hogy „ezeknek az intézkedéseknek az a célja, hogy biztosítsák a maximális előnyt a rendelkezésre álló személyzetből és létesítményekből”, míg a 6. pont kijelenti, hogy „minden lehetséges munkamegosztást meg kell tenni a központok között”, hiszen „mindkét fél szándéka az erőfeszítések fokozottabb integrálása”.⁶⁶ Ugyanígy a megegyezés 1948 júliusában rögzített módosításában is megjelenik a törekvés, hogy „a két fél továbbra is folytatja a felesleges átfedések megszüntetését a külföldi kommunikáció maximális kihasználásának biztosítása érdekében.”⁶⁷

⁶² HALMOSY 1985. 63.

⁶³ REYNOLDS 1985. 5.

⁶⁴ REYNOLDS 1985. 5.

⁶⁵ A pénzügyi szempontot említik még: JEFFREYS-JONES 2013. 104.; DITTMER 2015. 610.; AID – CEES 2001. 314.

⁶⁶ TNA:HW80/6 1.

⁶⁷ TNA:HW80/7. 1.

A közös fenyegetés ellen a közös érdekek, értékek és személyes kötelek kovácsolták különlegessé a két ország kapcsolatát, amelynek fontosságát azonban egy további tényező is befolyásolta: hogy Nagy-Britannia képes-e megőrizni világhatalomként betöltött szerepét.

Összegzés

A háborúból Nagy-Britannia hatalmában és erőforrásaiban is meggyengülve, nemzeti vagyonának mintegy negyedével szegényebben került ki, s India 1947-es függetlenedésével a birodalom korábbi ékkövét is elvesztette. A szubkontinens ugyanakkor csatlakozott a Nemzetközösséghez, ezzel a GCHQ folytathatta jelhírszerzési tevékenységét az országban (és Pakisztánban is). A világ szinte összes pontján átívelő széles lefedettség vonzó partnerré tette Nagy-Britanniát az Egyesült Államok számára, hiszen háborús rejtjelfejtésével már bizonyította, milyen szellemi erőt tud felmutatni az orosz rejtjelek elleni támadáshoz.

Az UKUSA-egyezmény azzal, hogy nem tekintette harmadik félnek a Brit Nemzetközösség tagországait, biztosította Nagy-Britannia számára a jogot, hogy ezeken a területeken továbbra is maga őrkdjön a jelhírszerzés felett. Ez döntő szerepet játszott a „különleges kapcsolat” megőrzésében, hiszen ez őrizte meg a szövetség értékét Washington szemében, akkor is, amikor a szigetország mind birodalmiságát, mind erős katonai erejét elveszítette.⁶⁸ Nagy-Britannia könnyedén teljesítette a Nemzetközösség „fegyvelmezőjének” ráosztott pozícióját: a tagországok (jel)hírszerzését saját szerveinek mintájára építette fel, s kiküldött tisztviselői révén közvetlenül is felügyelhette az ottani tevékenységet. Akaratát könnyedén érvényesítette, s ez az Egyesült Államok számára is gyümölcsöző munkamegosztást jelentett.

Ahogy korábban láthattuk, az egykori birodalom maradványai alapvető szerepet játszottak a lehallgatóállomások biztosításával a hatalmas távolságokat átívelő nagyfrekvenciás rádiójelek gyűjtésében az 1950-es és 1960-as években. Az Egyesült Államok egyes helyeken átvette, máshol támogatta Nagy-Britannia jelenlétét egykori, már függetlenné vált gyarmataiban, jelhírszerző egységek és az MI5 mintájára felépített hírszerző ügynökségek formájában. Vagyis Nagy-Britannia tényleges birodalmának megszűnése után informális birodalommá vált a hidegháború során, méghozzá az Egyesült Államok támogatásával. Ahogy láthattuk, egy alapvetően egyedi, más szövetségeseiktől eltérő, „különleges” kapcsolatnak köszönhetően alakult így a két ország viszonya. Hasonló jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1940-es években használt rádió és kódolás technológiai földrajzának: a Brit Birodalom háború utáni területe, valamint az Egyesült Államok új globális jelenléte természetesen vezetett a szövetséghez, hiszen

⁶⁸ WALTON 2014. 180.

ahol az egyiknek kevés lehallgatóállomása volt ott a másiknak sok, és fordítva.⁶⁹ Egyet kell értenünk Jason Dittmerrel, amikor azt írta: „a birodalom topográfiája a kommunikációs technológia topológiája”, hiszen „a rejtjelfejtés »volumenes« üzlet, annyi lehallgatást igényel, amennyi csak lehetséges”.⁷⁰ Bár a világ hírszerzésének földrajzi felosztása praktikumból és pénzügyi szempontból indult, jelentős következménnyel járt az európai kontinensre nézve: Nagy-Britannia már elfoglalt pozíciói megakadályozták, hogy az Egyesült Államok bekebelezze, és saját befolyása alá vonja Európa hírszerzését. (S az együttműködés szempontjából ez valószínűleg sikeresebb is volt így, hiszen egy olyan, magas fokú bizalmat igénylő terület esetében, mint amilyen a hírszerzés, elengedhetetlen a felek közötti lojalitás – s ennek gyökerei mélyebbre nyúltak az „öreg kontinens” államai között.) Mindemellett nem elhanyagolható tényező, hogy Nagy-Britannia 1952. október 2-án felrobbantotta első atombombáját Ausztráliában, ezzel az Egyesült Államok és a Szovjetunió után a világ harmadik atomhatalmává vált.⁷¹

Az elvégzett kutatások alapján megállapíthatjuk: gazdasági, katonai és nukleáris felszerelés alapján Nagy-Britannia az 1940-es és 1950-es években még mindig a harmadik legfontosabb állam volt a világban – de már nem világhatalomként, mint az Egyesült Államok vagy a Szovjetunió, „csupán” nagyhatalomként tevékenykedett. Igaz volt ez a jelhírszerzés terén is, ahol az USA mérhetetlen gazdasági kapacitásával vette át a hatalmat, s az Egyesült Királysággal közösen kialakított UKUSA-rendszerben – erőforrásai, a tagországoknak nyújtott támogatások révén – a teljes hidegháború során domináns szerepet töltött be. Nagy-Britannia mindazonáltal továbbra is értékes szövetséges maradt az Egyesült Államok számára, s meghatározó szerepet játszott az 1945 utáni rend kialakításában, majd fenntartásában is.

Felhasznált irodalom

Primer források:

- The National Archives of the UK (TNA): HW80/4 – British-U.S. Communication Intelligence Agreement. 5 March 1946.
- The National Archives of the UK (TNA): HW80/6 – Technical Conference for the Implementation of the U.S.-British Communications Intelligence Agreement 11th-27th March, 1946.
- The National Archives of the UK (TNA): HW80/7 – Appendices to U.S.-British Communication Intelligence Agreement (Agreed at U.S.-British Technical Conference 15th-26th July 1948).

⁶⁹ DITTMER 2015. 609.

⁷⁰ DITTMER 2015. 609.

⁷¹ FISCHER 2005. 125.

Szekunder irodalom:

- AID–CEES 2001 = Aid, Matthew M. & Wiebes, Ceas: Conclusions. *Intelligence and National Security*, Vol. 16., No. 1 (2001). 313–332.
- ALDRICH 2010 = Aldrich, Richard J.: GCHQ: The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency. HarperPress, London, 2010.
- BUDIANSKY 2005 = Budiansky, Stephen (ford. Montanus és Láng Zsuzsa Angéla): El-mék harca: A második világháború kódfejtésének teljes története. Vince Kiadó, Budapest, 2005.
- COX 2012 = Cox, James: Canada and the Five Eyes Intelligence Community. *Strategic Studies Working Group Papers*, Toronto, 2012.
- DITTMER 2015 = Dittmer, Jason: Everyday Diplomacy: UKUSA Intelligence Cooperation and Geopolitical Assemblages. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 105., No. 3. (2015). 604–619.
- FISCHER 2005 = Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989. Tankönyv és atlasz. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2005.
- HALMOSY 1985 = Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződésai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó / Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 60–69.
- JEFFREYS-JONES 2013 = Jeffreys-Jones, Rhodri: In Spies We Trust: The Story of Western Intelligence. Oxford University Press, Oxford, 2013.
- JENSEN–MCELREATH–GRAVES 2017 = Jensen, Carl J.; McElreath, David H. & Graves, Melissa (ford. Tamás Gábor): Bevezetés a hírszerzésbe. Antall József Tudásközpont Tankönyvműhely, Budapest, 2017.
- KAHN 1996 = Kahn, David: The Codebreakers: The Comprehensive History of Secret Communication from Ancient Times to the Internet. Scribner, New York, 1996. [e-book]
- LOWENTHAL 2017 = Lowenthal, Mark M. (ford. Kiss Marcell): Hírszerzés: A titkoktól a politikai döntésekig. Antall József Tudásközpont Tankönyvműhely, Budapest, 2017.
- REYNOLDS 1985 = Reynolds, David: A „Special Relationship”? America, Britain and the International Order Since the Second World War. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, Vol. 62, No.1 (Winter, 1985–1986). 1–20.
- SPYKMAN 1944 = Spykman, Nicholas John (ford. Pusztai Anikó Emese): Eurázsia politikai térképe. Kiadatlan egyetemi jegyzet. http://modernkor.tti.btk.pte.hu/sites/modernkor.tti.btk.hu/files/files/nicholasjs_eurazs_pol_terk.pdf (Letöltés ideje: 2018.09.11. 17:34)
- WALTON 2014 = Walton, Calder: Empire of Secrets: British Intelligence, the Cold War and the Twilight of Empire. William Collins, London, 2014.
- WEST 2009 = West, Nigel: The A to Z of British Intelligence. The Scarecrow Press, Lanham, 2009. (The A to Z Guide Series 78.) [e-book]

SZIJÁRTÓ ISTVÁN

Az Európai Unió tagállamai büntetőjogának harmonizációja

A szervezett bűnözés elleni uniós szintű küzdelem egyik eleme

Bevezetés

A kutatás az Európai Unió tagállamai büntetőjogát érintő jogharmonizációt vizsgálja, ezen belül is a büntető anyagi jog harmonizációját. Ennek az oka az, hogy az Európai Unió tagállamai között megvalósuló büntető igazságügyi együttműködés keretében jellemzően sokkal hangsúlyosabban jelenik meg a büntető eljárásjogi szabályok harmonizációja továbbá a büntetőügyekben való együttműködés – ezáltal a Europol és a Eurojust által megvalósított operatív együttműködés. Emellett pedig a büntető anyagi jogot érintő jogharmonizáció kizorul a figyelem középpontjából. Ennek ellenére a büntető anyagi jog harmonizációja a büntető igazságügyi együttműködés magját képezi. A dolgozatban a Stokholmi Programra is kitérek, amely előirányozza a szervezett bűnözés elleni uniós szintű küzdelem megújítását.

Az Európai Unióról Szóló Szerződés (EUSz.) 3. cikkének (2) bekezdése az Unió céljai közé sorolja egy olyan belső határok nélküli térség létrehozását, amely a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapszik.¹ Ebben a térségben biztosítani kell a személyek szabad mozgását, a külső határok ellenőrzését, közös menekültügyi és bevándorlási politikát kell létrehozni. Nem utolsósorban pedig igazságügyi együttműködést kell kialakítani a polgári- és büntetőügyekben.² Jelenleg a közös bel- és igazságügyi együttműködésre vonatkozó részletes szabályok az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés (EUMSz.) V. Címében vannak felsorolva, amely a Szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség nevet viseli.

A tagállamok közötti bel- és igazságügyi együttműködés hosszú idő alatt alakult ki, és a Maastrichti Szerződést megelőző időszakban az integrációs kereteken kívül zajlott. A Római Szerződés még nem rendelkezett róla. Ehelyett kormányközi alapon jött létre annak első szervezett, állandó formája, a TREVI-

¹ 2012. Az Európai Unióról Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata 3. Cikk (2) bekezdés

² 2012. Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata 67. Cikk

csoport, amely a tagállamok bel- és igazságügyi minisztereiből állt. A kormányközi együttműködés a bevándorlásra, a menekültjogra és a rendőrségi, valamint az igazságügyi együttműködésre terjedt ki.³

Az együttműködés előfutára volt a schengeni együttműködés, amelyet később az Amszterdami Szerződés egyik csatolt jegyzőkönyve integrált az uniós jogrendbe.⁴ Az Európai Uniót létrehozó Maastrichti Szerződésben már helyet kapott a közös bel- és igazságügyi együttműködés. Ez a szerződés hozta létre a pillér-rendszert, amely a Lisszaboni Szerződésig fenn is maradt. A pillér-rendszert elsőként az Amszterdami Szerződés alakította át azáltal, hogy az I. pillérbe – közösségi szintre – emelte a közös bel- és igazságügyi együttműködés valamennyi elemét a büntető igazságügyi együttműködés kivételével. Így ebben a rendszerben 2009-ig, a Lisszaboni Szerződés hatályba lépéséig a harmadik pillér a büntetőügyekben megvalósuló igazságügyi együttműködés alkotta. Ezt a rendszert az utóbbi szerződés radikálisan átalakította.⁵

A pillér-rendszer megszüntetésén túl a Lisszaboni Szerződés bevezette ezen a területen is a rendes jogalkotási eljárást, amely a Tanács és az Európai Parlament együttes döntésén alapul. Ez azt jelenti, hogy a korábban specifikusan a harmadik pillér keretében alkalmazott jogi normákat felváltották a szekunder uniós jogforrások, úgymint a rendelet, a határozat és az irányelv. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a közös bel- és igazságügyi együttműködés keretében korábban elfogadott jogi aktusok automatikusan hatályukat veszítik.⁶ Emellett pedig megjelenik a vészfékmechanizmus.⁷ Fontos újítás a Belbiztonsági Bizottság, amelyet az EUMSZ. 71. cikke hoz létre. A Belbiztonsági Bizottság a Tanács állandó bizottsága, amelynek a célja, hogy előmozdítsa a belső biztonságra vonatkozó operatív együttműködést az Unión belül.⁸

Jogharmonizáció az egyes súlyos bűncselekmények esetében

A szervezett bűnözés egy olyan jelenség, amely dogmatikai szempontból a többes elkövetői alakzatok közé tartozik a csoport és a bűnszövetség mellett. A bűnszervezet fogalmának megalkotásával a Btk. is elismeri a szervezett bűnözés létezését, és a büntetés kiszabás körében a bűnszervezetben elkövetés súlyosítja a büntetési tételt.⁹ Ebből is következtethetünk arra, hogy a jogalkotó figyelembe veszi a szervezett bűnözés nagyobb fokú társadalomra veszélyességét.

³ OSZTOVITS 2008. 365.

⁴ OSZTOVITS 2008. 366.

⁵ HORVÁTH – MOHAY – PÁNOVICS – SZALAYNÉ 2016. 182.

⁶ Ilyen jogi aktus volt a kerethatározat.

⁷ FAZEKAS 2011.

⁸ 2012. Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata 71. Cikk

⁹ 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről 91. §

Bűnszervezetről akkor beszélünk, ha a szervezett bűnözői kör vagyoni haszonszerzésre törekszik a bűnözői életmód révén.¹⁰ A bűnszervezet nagyobb fokú társadalomra veszélyessége abban rejlik, hogy az ilyen csoportok létszámukban, szervezettségükben és a legális gazdasághoz való kapcsolatukban eltérnek az önálló tettestől, illetve a csoporttól is.¹¹

A magyar Büntető Törvénykönyv szerint a bűnszervezet három vagy több személyből álló, hosszabb időre szervezett, összehangoltan működő csoport, amelynek célja ötévi vagy ezt meghaladó szabadságvesztéssel büntetendő szándékos bűncselekmények elkövetése.¹² A szervezett bűnözés elleni küzdelemről szóló tanácsi 2008/841/IB Kerethatározat definíciója egyetlen pontban tér csak el ettől, méghozzá abban, hogy a csoport legalább négy évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekmények elkövetése érdekében létesül.¹³ Az eltérés a magyar büntető anyagi jog sajátosságából adódik, vagyis, hogy a büntetési tételek alsó és felső határai között nem találni a magyar büntető anyagi jogban négyévi szabadságvesztést. Így megfelel ennek ellenére a kerethatározatnak a magyar szabályozás.

Ahogy elhelyezhetjük a büntetőjogi dogmatika rendszerében a szervezett bűnözést, úgy el kell helyezni azt a gyakorlatban is, hiszen nem véletlen, hogy a közös bel- és igazságügyi együttműködés keretében a Stockholmi Program a szervezett bűnözés összefoglaló címe alatt említi azokat a bűncselekményeket, amelyekkel a következő oldalakon foglalkozni fogok.¹⁴ Ahogy Európa belső határai kinyíltak a Schengeni együttműködésnek köszönhetően, és egyre egységesebbé válik az Európai Unió, úgy jelenik meg a bűnözésben – leginkább a szervezett bűnözés tekintetében – a határon átnyúló jelleg. Az Europol súlyos és szervezett bűnözéssel kapcsolatos elemzése arra a tényre is rámutat, amelyre már korábban utaltam. A szervezett bűnözés sokkal komolyabb szerkezetű, mint ahogy azt a bűnszervezet fogalmával érzékeltetni lehet. Egy olyan jelenségről van szó, amelynek nagyfokú a legális gazdaságba való beágyazottsága, a kereslet és a kínálat szabályai szerint működik és bizonyos szintű tolerancia alakult ki a társadalmakban a szervezett bűnözői csoportok irányába. Mindemellett pedig rendkívüli alkalmazkodó képességgel rendelkeznek a csoportok, így fokozott veszélyt jelentenek egész Európa lakosságára.¹⁵ Ez indokolja azt a megközelítést, hogy az Unió tagállamainak közösen kell fellépni velük szemben és ezért jött létre az Európai Unió Belbiztonsági Stratégiája, amely a következőekben elemzésre

¹⁰ BALOGH – TÓTH 2015. 222.

¹¹ BALOGH – TÓTH 2015. 221.

¹² 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről 459. § (1) bekezdés 1. pont

¹³ HL 2008 L 300 1. cikk 1. pont

¹⁴ 2009. The Stockholm Programme – An open and secure Europe serving and protecting the citizens. https://ec.europa.eu/anti-trafficking/eu-policy/stockholm-programme-open-and-secure-europe-serving-and-protecting-citizens-0_en 43.

¹⁵ SOCTA 2017. 13.

kerülő bűncselekményekkel foglalkozik. Ezt az igényt támasztja a Stockholmi Program is, többek között a határellenőrzés és a hatáskörök összehangolásával, a büntetőjog terén megvalósuló jogharmonizációval, és nem utolsósorban a kölcsönös elismerés intézményével. Az utóbbi két elem, a jogharmonizáció és a kölcsönös elismerés intézménye képezi a szervezett bűnözés elleni uniós szintű fellépés magját. Ezen alapulhat a hatékony együttműködés.

Mielőtt azonban ismertetem a büntető anyagi jog terén végrehajtott jogharmonizáció eredményét a három irányelv segítségével, amelyek meghatározzák az emberkereskedelem bűncselekményének, a gyermekek szexuális kizsákmányolásával kapcsolatos bűncselekményeknek, valamint az információs rendszerek elleni bűncselekmények szerkezetét, meg kell vizsgálni a közös bel- és igazságügyi együttműködés terén a kölcsönös elismerés intézményét és a jogharmonizációt.

Az alapvetésben olvashattunk már arról, hogy a közös bel- és igazságügyi együttműködést – noha csak kormányközi szinten, de – a Maastrichti Szerződés hozta létre, mint uniós szakpolitikát.¹⁶ Ekkor azonban még nem jelent meg a kölcsönös elismerés az igazságügy terén, sőt egészen a Lisszaboni Szerződésig kellett ezzel várni, amely uniós szintre emelte a közös bel- és igazságügyi együttműködést. Ennek köszönhetően az elveszítette korábbi kormányközi jellegét. Szintén a Lisszaboni Szerződésig kellett várni arra, hogy primer jogi szinten szabályozzák a kölcsönös elismerést, amelyre korábban csak szekunder uniós jogi aktusokban volt lehetőség (pl. az európai elfogatóparancs, amelyet egy kethatározat hozott létre).¹⁷ Az EUMSZ. 67. cikkének (3)-(4) bekezdése hozza így hát létre a kölcsönös elismerés intézményét, amely az igazságügyi együttműködés keretében azt az újítást hozta, hogy a tagállamok kölcsönösen elismerik a bírósági ítéleteket és bíróságon kívüli határozatokat.¹⁸ Ez azonban azt jelenti, hogy a tagállamokat köti a többi tagállam bíróságain hozott ítélet, valamint a bíróságon kívüli határozatok is kötik őket.¹⁹ Ez egy olyan fejlődési irány, amely nélkülözhetlenné teszi a jogharmonizációt, hiszen a kölcsönös elismerés intézménye – a tagállamok számára nem befolyásolható elemek miatt – a kölcsönös bizalom megerősítését igényli. A kölcsönös bizalom pedig a jogharmonizációval érhető el. Azzal, hogy minimumstandardokat alakítunk ki, amelyek minden tagállamban biztosítanak egy olyan közös megközelítést, amelynek köszönhetően kézzel foghatóvá válik a kölcsönös elismerés. Példaként elegendő előre utalni az emberkereskedelemre. Amennyiben Magyarországon egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő az emberkereskedelem azon esete, amelyet kizsákmányolás célzatával követnek el, de egy másik tagállamban ugyanezen bűncselekmény csak három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő, az

¹⁶ Community policy

¹⁷ MITSILEGAS 2009. 115.

¹⁸ 2012. Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata 67. § (3)-(4) bekezdés

¹⁹ MITSILEGAS 2009. 119.

Magyarország számára hátrányos, hiszen büntetőhatalmi igényeivel nem összeegyeztethető az, hogy elfogadjon az enyhébb büntetést kiszabó ítéletet. Nem is beszélve arról, hogy – ugyanezen példánál maradva – alapos büntetőpolitikai érdek az, hogy azonos tényállási minimumokat és szankciókat állapítsunk meg olyan bűncselekményekkel kapcsolatban, amelyek egész Európa szerte nagyon hasonlóan jelennek meg.

A tagállamok jogrendszerei harmonizációjának – természetéből adódóan – az elsődleges eszköze az irányelv, amely nem rendelkezik közvetlen hatállyal. Ehelyett az irányelv célkitűzéseket tartalmaz, de a tagállamok mérlegelési jogkörében marad az a döntés, hogy a meghatározott célokat miképp szeretnék megvalósítani.²⁰ Azért szükséges a célkitűzések megvalósítása kapcsán a nagyobb szabadság, vagyis a mérlegelési jogkör biztosítása, mert a jogharmonizáció a tagállamok jogának, jogrendszereinek a közelítését jelenti.²¹ Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a tagállamok jogrendszerei számos ponton jelentősen eltérnek egymástól, így a kívánt hatás nem elérhető rendelettel vagy határozattal, ugyanis meglehet, hogy egy uniós jogi kategória nem is fellelhető a nemzeti jogban. Így, ha nem lenne megfelelő idő biztosítva az implementáció előkészítésére, olyan defektállapot következne be, amely képes lenne bizonyos jogintézményeket megbénítani.

A közös bel- és igazságügyi együttműködés terén, közelebbről a büntető anyagi jog terén a jogharmonizáció jögalapját az EUMSz. 83. cikke adja. A jogharmonizáció három formáját ismerjük: teljes, opcionális és minimumharmonizáció.²² A tagállamok büntető anyagi joga terén megjelenő jogharmonizáció az utolsó kategóriába esik, mivel az EUMSz. 83. cikkében felsorolt súlyos bűncselekményekkel kapcsolatban az irányelvek csak olyan minimumszabályokat állapíthatnak meg, amelyek bizonyos magatartásokat büntetendővé nyilvánítanak, illetve ezekhez megfelelő szankciókat rendelhetnek.²³ Ez viszont nem zárja ki a szigorúbb szabályozást.²⁴

A közös bel- és igazságügyi együttműködés körében a büntető anyagi jog terén megvalósuló jogharmonizáció jelentős mértékben először az Amszterdami Szerződés (1997) hatályba lépése után kezdett kibontakozni. Ez a mai szabályozás elődjének is tekinthető, hiszen itt szabályozták először a terrorizmust, a gyermekek szexuális kizsákmányolását, az emberkereskedelmet, a kábítószerek kereskedelmét, az információs rendszerek elleni bűncselekményeket és a korrupciót; ekkor még ún. kerethatározatok segítségével.²⁵ A mai szabályozási technika azonban már a Lisszaboni Szerződésen (2007) alapszik, amelynek a

²⁰ OSZTOVITS 2015. 179.

²¹ MOHAY 2016. 7.

²² MOHAY 2016. 12.

²³ 2012. Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata 83. cikk

²⁴ MOHAY 2016. 24.

²⁵ MITSILEGAS 2009. 86.

közös bel- és igazságügyi együttműködéssel kapcsolatos változásait már az alapvetésben bemutattam. Ezek közül számunkra a legfontosabb elem – amelynek a megismétlését fontosnak tartom itt – az, hogy a büntető anyagi jogot érintő jogharmonizáció terén a másodlagos uniós jogforrások közül az irányelv kapott szerepet, ami azt jelenti, hogy a Lisszaboni Szerződés hatályba lépésétől fogva a jogharmonizáció rendes jogalkotás keretében folyik. Ennek egyetlen kivétele van, még hozzá a vészfékmechanizmus, amelynek értelmében bármely tagállam kérheti a rendes jogalkotás felfüggesztését, amennyiben az irányelvetervezet a büntető igazságügyi rendszerének alapvető vonatkozásait érintené. Ebben az esetben a Tanács az Európai Tanács elé utalja a kérdéses irányelvet, amely négy hónapon belül javaslatot tesz a helyzet megoldására. Ha ez nem sikerül, akkor már csak megerősített együttműködésre van lehetőség minimum kilenc tagállam között.²⁶ A vészfékmechanizmus egyébként tipikusan a korábbi kormányközi együttműködésből maradt meg a közös bel- és igazságügyi együttműködés terén, amely bizonyítja, hogy továbbra is kényes területnek számít a büntető igazságügyi együttműködés.

Emberkereskedelem

Az emberkereskedelem elleni uniós szintű fellépés több szempontból is fontos. Egyrészt nagyfokú társadalomra veszélyessége indokolja azt, másrészt pedig az, hogy az emberkereskedelmet átszövi a szervezett bűnözés, amely ellen az Unió szigorúbb szabályozással kíván fellépni. Ezt támasztja alá az Europol 2009-es jelentése, amely a szervezett bűnözéssel foglalkozik. A jelentés a szervezett bűnözés egyes területeit jellemzi, és bemutatja az európai szervezett bűnözői csoportokat. Ebben kapott helyet az emberkereskedelem is, mint a szervezett bűnözés egyik tipikus területe. Ennek keretében nem csak a sértettek szexuális kizsákmányolása célja az emberkereskedelemnek, hanem növekvő tendenciát mutat a kényszermunkára kényszerítés is.²⁷

E fejezetben ismertetem a 2011/36/EU Irányelv főbb célkitűzéseit, és vizsgálom, hogy azok milyen mértékben valósultak meg. Emellett az 1978. évi IV. törvényt sem hagyom figyelmen kívül, ugyanis a jelenlegi és a korábban hatályos Btk. összehasonlításával, valamint a miniszteri indokolás ismertetésével kaphatjuk a legpontosabb képet arról, hogy az irányelv milyen hatással volt a jelenlegi Btk. kodifikációjára.

Az irányelv meghatározza, hogy melyek azok a magatartások, amelyek az emberkereskedelemmel kapcsolatban feltétlenül büntetendők, vagyis a tényál-

²⁶ 2012. Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata 83. cikk (3) bekezdés

²⁷ OCTA 2009. 23.

lasi elemek terén alkot minimumszabályokat. Ezek közé tartozik a személyek kizsákmányolás céljából történő toborzása, szállítása, átadása, rejtegetése vagy fogadása fenyegetéssel, erőszakkal vagy egyéb kényszer alkalmazásával, emberrablással, csalással, megtévesztéssel, hatalommal vagy a kiszolgáltatott helyzettel való visszaélés révén, illetve anyagi ellenszolgáltatásnak vagy előnyöknek valamely személy felett ellenőrzést gyakorló személy belegegyezésének megszerzése érdekében történő nyújtásával vagy elfogadásával.²⁸ Ezen túlmenően az irányelv meghatározza a kiszolgáltatott helyzet fogalmát, s a kizsákmányolást is értelmezi. A kizsákmányolás az irányelv értelmében előny szerzésére törekvés, amely legalább prostitúcióra kényszerítésben vagy a szexuális kizsákmányolás egyéb formáiban jelenik meg, de ide tartozik még a kényszermunkára, a koldulásra kényszerítés, a rabszolgatartás vagy ehhez hasonló gyakorlat, valamint a szervkivétel érdekében megvalósuló emberkereskedelem. Nem utolsó sorban pedig büntetendő az olyan magatartás, amely nem az előbb felsorolt elkövetési módok valamelyikén valósul meg, de 18. életévét be nem töltött személy a sértettje.²⁹

Az irányelv a meghatározott magatartásokhoz szankciókat is rendel olyan formában, amely a minimumharmonizációnak megfelel, tehát a legkisebb kötelezően kiszabandó szankciót állapítja meg. Szintén meghatároz eseteket, amelyek kötelezően minősített esetként büntetendők.³⁰

Jól be lehet mutatni a büntető anyagi jogot érintő jogharmonizációt az emberkereskedelmet érintő változás segítségével. Az 1978-as Büntető Törvénykönyvhöz képest az irányelv szempontjából is releváns változtatás a kizsákmányolás célzatának beiktatása a tényállásba.³¹ Ezt a 2012. évi Büntető Törvénykönyv miniszteri indokolása is alátámasztja.³²

Végül pedig az elévülés szabályai biztosítják, hogy amennyiben az emberkereskedelem sértettje tizennyolcadik életévét nem töltötte be a bűncselekmény elkövetésekor, az elévülés határidejébe nem számít be az a tartam, amíg a tizennyolcadik életévét be nem tölti.³³

Konklúzió

Különböző indokok húzódnak meg a büntető anyagi jogot érintő jogharmonizáció mögött. Az emberkereskedelem megelőzéséről, és az ellene folytatott küzdelemről, az áldozatok védelméről szóló 2011/36/EU Irányelv elsődleges célja a Stockholmi Program iránymutatásának a realizálása. Ebben ugyanis az Európai

²⁸ HL 2011 L 101 2. cikk (1) bekezdés

²⁹ HL 2011 L 101 2. cikk (2)-(3), (5) bekezdés

³⁰ HL 2011 L 101 4. cikk

³¹ 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről 175/B. §

³² 2012. évi C. törvény indokolása a Büntető Törvénykönyvről 75.

³³ 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről 28. § (1a) bekezdés

Tanács a szervezett bűnözés elleni uniós szintű küzdelmet és ennek keretében az emberkereskedelem szabályozásának egységesítését és magának a bűncselekménynek a visszaszorítását tűzte ki célul. Foglalkoztam már azzal, hogy a jogközelítés hogyan segíti az igazságügyi együttműködést.

Az Európai Parlament jelentése üdvözli az emberkereskedelem elleni fellépést, amelyet a Belbiztonsági Stratégia erősít. Ugyanakkor azt is említi, hogy az emberkereskedelem áldozatainak száma az irányelv megalkotása után növekedett. Ezzel szemben az Európai Migrációs Hálózat értékelésében azt hangsúlyozza, hogy noha már volt korábban más hasonló közösségi aktus, amely az emberkereskedelmet szabályozza, ez az első átfogó törekvés erre, és a tagállamok is először foglalkoztak ezzel a problémával ilyen mértékben, európai szinten. A Stockholmi Programnak köszönhetően azonban jelentős változás következett be ezen a téren, mind tagállami, mind pedig uniós szinten. Az irányelv létrehozta az Európai Unió emberkereskedelem elleni koordinátori tisztségét, és ennek köszönhetően a 2012-2016-os időszakra megszületett egy stratégiai terv az emberkereskedelem leküzdésére.

Az összeképet vizsgálva kiderül az, hogy az Európai Unió addigi legkiforrottabb állásfoglalásaként tekinthetünk a Stockholmi Programban megfogalmazottakra a szervezett bűnözés elleni uniós szintű fellépést illetően. Ugyanis a Stockholmi Program fektetett először ilyen nagy hangsúlyt erre a kérdésre, és a Lisszaboni Szerződésig nem is volt lehetőség a büntető anyagi jog terén a jogharmonizáció ilyen szintjére. A tagállamok is a 2011/36/EU Irányelv hatására kezdtek el komolyabban foglalkozni a szervezett bűnözés európai szintű formájával. Fontos tehát azt látni a statisztika mellett, hogy ez egy olyan új kezdeményezés, amelynek még nem volt kellő ideje éreztetni a hatását. Az uniós szintű szervezett bűnözés elleni küzdelem későbbi vizsgálata ezért fontos lehet.

A minimumharmonizáció olykor valóban nagyon kis mértékben befolyásolja csak a tagállamok jogrendszerét, azonban alapvető jelentőségű jogközelítésről van szó. Az emberkereskedelemmel kapcsolatban láthatjuk azt, hogy az irányelv meghatározza az elkövetési magatartásokat, meghatározza azt, hogy a célzatos elkövetés súlyosabban büntetendő, mint a célzat nélküli, és végül, de nem utolsó sorban egységesíti a büntetési tételeket. Ennek következtében bizonyos mértékig kiküszöböli azt a problémát, amit felvettem a kölcsönös elismerés intézményél, vagyis a bizonytalanságot. Ugyanis egy olyan közös megközelítést hoz létre, amellyel nem fordulhat elő az, hogy más tagállamokban jóval alacsonyabb büntetési tétellel fenyegetik az emberkereskedelmet. Ez azért fontos, mert egy másik tagállam enyhébb bírói ítéletének elfogadása szembe megy az állam büntetőhatalmi igényeivel. Ezeket össze kell egyeztetni. Erre ad választ a büntető anyagi jog harmonizációja.

Végül szükségesnek érzem azt is, hogy ezt a témát egy nagyobb kontextusban helyezzem el. A büntető igazságügyi együttműködés túlmutat a jogharmonizáción és a kölcsönös elismerés intézményén. Vannak törekvések a tagállamok eljárási jogainak közelítésére is, és az Europol, valamint az Eurojust is nagyon fontos munkát végez. Feladatuk többek között az információk hatékony cseré-

jének a biztosítása. Emellett pedig elősegítik a tagállamok bűnüldöző hatóságainak együttműködését. Azonban ezek az eszközök akkor válhatnak igazán hatékonyná, ha tovább folytatódik a büntető igazságügyi együttműködés keretében a jogharmonizáció erősítése.

Felhasznált irodalom

2012. évi C. törvény indokolása a Büntető Törvénykönyvről
- BALOGH – TÓTH 2015 = BALOGH, Ágnes – TÓTH, Mihály (szerk.) = Magyar Büntetőjog Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest, 2015.
- FAZEKAS 2011 = FAZEKAS, Judit = Bel- és igazságügyi együttműködés az Európai Unióba - a hágai programtól a stockholmi programig. http://www.okri.hu/images/stories/OKRISzemle2009/OKRISzemle_2011/006_fazekas.pdf (letöltés ideje: 2018.02.04.)
- HORVÁTH – MOHAY – PÁNOVICS – SZALAYNÉ 2016. = HORVÁTH, Zsuzsanna – MOHAY, Ágoston – PÁNOVICS, Attila – SZALAYNÉ, Sándor Erzsébet = Európai Közjog 2. (elektronikus oktatási segédanyag) Pécs, PTE ÁJK, 2016.
- MITSOLEGAS 2009 = MITSILEGAS, Valasmis = EU Criminal Law, Hart Publishing Ltd, Oxford, 2009.
- MOHAY 2016 = MOHAY, Ágoston = Jogharmonizáció az Európai Unióban (oktatási segédanyag), Budapest, NKE VTKI, 2016.
- OASZTOVITS 2015 = OASZTOVITS, András (szerk.) = Eu-jog (Második, aktualizált és bővített kiadás), hvg-orac Lap-és Könyvkiadó Kft. Budapest, 2015.
- OCTA 2009 = OCTA = Eu Organised Crime Threat Assessment, Europol, Hága, 2009.
- OSZTOVITS 2008 = OSZTOVITS, András (szerk.) = Az Európai Unió szerződéseinek magyarázata 1-2. Budapest, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft. 2008.
- SOCTA = Serious and Organised Crime Assessment, Crime in the age of technology, Europol, Hága, 2017.

Felhasznált források

1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről
2009. The Stockholm Programme – An open and secure Europe serving and protecting the citizens. https://ec.europa.eu/anti-trafficking/eu-policy/stockholm-programme-open-and-secure-europe-serving-and-protecting-citizens-0_en
2012. Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata
2012. Az Európai Unióról Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata
2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről
- HL 2008 L 300
- HL 2011 L 101
- HL 2011 L 101
- HL 2011 L 101

TOMASITS BENCE

Az Árpád-vonal felépítése, működése és hadászati jelentősége

Előzmények

A történelmi Magyarország határainak jelentős részét képezték a Kárpátok hegyláncai északon, északkeleten, keleten és délkeleten. Hadászati szempontból a hegyvidéki terület igen fontos tényezővel rendelkezik mind a védők, mind a támadók számára. Az ellenséges haderőnek először meg kellett másznia a Kárpátok hegyláncait és csak mindezek után tudott megindulni az ország belseje felé. Ez egyrészt lelassította a csapatokat, másrészt viszont időt adott a magyar félnek csapatainak rendezésére és a megfelelő védelem megszervezésére.

Magyarország vesztes félként került ki az I. világháborúból (1914-1918). Az ezt lezáró trianoni békével (1920) felbomlott a történelmi Magyarország. A területén olyan új nemzetállamok jöttek létre, mint Csehszlovákia és Szerb-Horvát-Szlóven Királyság, illetve bővültek országok jelentősebb területekkel, mint Románia.

Az új határokkal Magyarország elvesztette az összes, korábban vázolt határvédelmi előnyeit és hazánk került hadászatiilag kedvezőtlen helyzetbe, melybe korábban a környező országok voltak. A két világháború közti időszak revíziós sikerei csak részben tudták visszaállítani az ország természetes határvédelmét, melyek azonban lehetőséget adtak egy hatékony védelmi rendszer kiépítésére. Melyek is voltak ezek a revíziós sikerek?

Kárpátalja visszafoglalása

Az első revíziós siker 1938-ban volt, mikor is hazánk az első bécsi döntést követően visszakapta a Felvidék döntően magyarlakta déli részét. Azonban nem volt felhőtlen a viszony az új határ mentén. Több határincidens is történt Kassa, Ungvár és Munkács környékén.¹ Ennek következtében március 14-n a magyar katonai vezetés határ megerősítését rendelte el. Ungvár és Munkács közelében, ezzel is megerősítve ezt a határszakaszt. Ennek sikerén felbuzdulva indult el Kár-

¹ 1938.XII. 19. nagyszalánci-, 1938. XII. 21. gerenyradvánci-, 1939. I. 4. salánkai-, 1939. I. 7. nagygejőci határincidens. Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL) Vezérkar Főnöksége (továbbiakban VKF) 277/1215. sz. mikrofilm lap

pátalja teljes elfoglalására. A „Kárpát csoport” (korábban kassai VIII. hadtest) hajtotta végre a műveletet, mely március 15-18 között zajlott le. Az ellenállás elenyésző volt, ugyanis ekkorra Csehszlovákia, mint állam már nem létezett, a területen a frissen kikiáltott Kárpát-Ukrán Köztársaság volt, melynek partizán alakulatai voltak csupán. Március 18-n ért véget hivatalosan is a hadművelet, ezzel Kárpátalja 19 év után újra Magyarország részévé vált.²

Március 23-n a magyar hadsereg három egysége megtámadta Szlovákiát, hogy Kárpátalja határát kitolja 20 km-rel távolabb. Minderre azért volt szükség, hogy biztosítsák a hadászati igen fontos ungvári vasútvonalat. Másnap, március 24-n ért véget a hadművelet, mikor megkötötték a fegyverszünetet.

A második bécsi döntés

Magyarország határainak módosulása nem fejeződött be Kárpátalja visszafoglalásával. A következő cél a Partium és Erdély visszaszerzése volt, azonban ezt már jóval nehezebben lehetett végrehajtani. Ennek legfőbb oka az volt, hogy Románia a náci Németország számára fontos szövetséges volt, elsősorban olajmezői miatt.

A magyar kormány agresszíven lépett fel területi követeléseinek érvényesítésének céljából. Nem zárkózott el a területek katonai erővel való visszafoglalásától sem. Németország békés megoldásként javasolta a tárgyalásos úton való megegyezést a két fél részéről. Meg is kezdődtek a tárgyalások 1940. augusztus 16-án, azonban ezek nem vezettek eredményre, így a két fél Németország, illetve Olaszország segítségét kérte.³

A német-olasz bizottság 1940. augusztus 30-án kihirdetett döntése szerint Magyarország Erdély és a Partium területéből 43 000 km²-t kapott vissza, mely keleten a Kárpátok hegyláncáig, míg délen a Nagyvárad – Kolozsvár – Marosvásárhely – Sepsiszentgyörgy vonalig terjedt. A bevonulás szeptember 5. és 13. között zajlott le.⁴

Kárpátalja domborzata

Kárpátalja az Északkeleti-Kárpátok hegyvidéke, tehát a magashegységek közé sorolható. Ez magában foglalja egyrészt a Keleti-Beszkidék keleti szakaszát, másrészt a Máramarosi-havasokat, harmadrészt pedig a főútvonallal párhuzamosan futó Vihorlát-, Szirnyák-, Borlót-és Nagyszöllősi - hegység egymástól elszigetelt vonalát. Az előbbi területen fekszik a térség legmagasabb pontja a Rónahavas

² CZETTLER 1994. 1-2.

³ JUHÁSZ 1969. 221-222.

⁴ CZETTLER 1994. 5.

(1482 m). Itt fekszik a Zemplénoroszi- (797 m), az Uzsoki- (889 m), a Vereckei- (841 m) és a terület határán elhelyezkedő Lavocnei-hágók (850 m).

Az utóbbi térséget közép-és magashegyég határolja, amely meghaladja a 2000 métert is. Jellemzői közé tartozik az utak hiánya, a nagy szélesség, a kedvezőtlen időjárás és az alacsony számú lakosság. A csapatok hadműveleteinek körzetében az úthálózat meglehetősen gyér volt.⁵

Hadászatiilag Kárpátalja megfelelő természeti viszonyokkal rendelkezett, területe egységesen került vissza az anyaországhoz, így könnyebben meg lehetett valósítani ezen a területen egy hatékony határvédelmi rendszert.

Észak-Erdély domborzata

A terület domborzata változatos. Egyrészt vannak a megfelelő, jól járható hegy-ségek, ilyen például a Szilágysági hegyvidék, amelyet a Szamos völgye és a Sebes-Körös határol.

Másrészt vannak dombvidékek, ilyen az Erdélyi-medence 200-300 m magas vidék, amely nem jelent jelentős hadműveleti akadályt a támadó fél számára.

Végül, de nem utolsó sorban a Keleti-Kárpátok hegyláncai. Legmagasabb pontja a sziklás Radnai-havasok (1700 m). A keleti láncolat a Kelemen-havasokból és a Gyergyói-havasokból áll. A Keleti-Kárpátok déli láncolatának magyarországi részéhez tartoznak a Csiki-havasok és a Berecki-havasok északi része. A Keleti-Kárpátok külső hegyláncát a Maros, az Olt és a Feketeügy völgye választja el.⁶

Hadászati szempontból a visszaszerzett észak-erdélyi területek jóval előnytelebnek voltak. A terület északi része jól védhető a Kárpátok hegyláncai által, azonban a déli rész már kevésbé, mivel kevés a természetes határ. A domborzat csak a Sebes-Körös völgyében volt kielégítő, de más területen, mint például a Mezőségben a nyílt határ már egyáltalán nem volt megfelelő egy hatékony védelmi rendszer kiépítéséhez. A másik probléma, hogy Székelyföld egy mindössze 75 km-es sávval kapcsolódott Észak-Erdély észak-nyugati részéhez, így az ellenség egy esetleges áttöréssel leválaszthatta ezt a területet.

Az Árpád-vonal kiépítése Kárpátalján és Észak-Erdélyben

1939. szeptember 1-jén kitört a II. világháború (1939–1945). Lengyelország október 6-án eltűnt Európa térképéről, így Magyarország közvetlen szomszédjává vált a Szovjetunióknak. Mind a magyar politikai, mind a katonai elit egyetértett abban, hogy a határ szovjet részét meg kell erősíteni egy esetleges ellenséges támadás elhárításának érdekében.

⁵ GRECSKO 1977. 64.

⁶ SZABÓ 2002. 35-36.

Azonban ez az elképzelés már korábban - még 1938-ban - teret nyert, ugyanis a politikai elit úgy számolt, hogy az első bécsi döntést követően Kárpátalja is előbb-utóbb visszatér az anyaországhoz. 1938 őszén a Haditechnikai Intézetben belül felállítottak egy erődítési részleget. A következő feladatokat kapta a részleg: a határórség számára szükségeltanyák, pihenőbódék, továbbá a Kárpátok e szakaszán elhelyezkedő hágók, szorosok lezárására alkalmas műszaki zárak megtervezése, emellett további erődítési tervek kidolgozása.⁷

Fontos tervezési szempont volt, hogy a csupán védelmi céllal épült erődvonalak nem biztonságosak. Az ilyen céllal épült rendszerek egyoldalúvá teszik a hadsereg kiképzését és szervezését és akadályát képezik a csapatok támadási szellem kialakításának. Az erődök valódi értéke abból fakad, hogy mennyire képesek a hadsereg védekező szellembenvezetett hadműveleteit megkönnyíteni.

A tervezés, illetve kivitelezés másik, megkerülhetetlen része volt az anyagi fedezet megteremtése és a végvonalak pontos elhelyezése. A cél az volt, hogy a lehető legkevesebb erőfeszítéssel minél hatékonyabb állások épüljenek. A szűk szorosok lezárása vált a legfontosabb feladattá. A felépülő erődöknek alkalmazni kellett lenni a gyalogos és a páncélos támadás elleni védekezésre, ugyanakkor fontos követelményként fogalmazódott meg, hogy az erődöket mélységben úgy tagolják, hogy képesek legyenek egymás tüztámogatására.⁸

Első lépésként az építést végző századok szálláshelyei épültek meg, ezután a Haditechnikai Intézet Mikos László hadiműszaki törzskari őrnagy vezetésével létrehozta Ungváron a Haditechnikai Kirendeltséget, amely az időközben viszfafoglalt Kárpátalja teljes területén működő hat hadilétszámú műszaki század, valamint a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljok munkáját felügyelte, irányította. Ez a munkacsoport az úthálózat javítását, valamint a hágók ekkor még nem túl hatékony műszaki akadályokkal való lezárását végezte. 1939. október 30-tól az újonnan alapított Erődítési Parancsnokság feladata lett az erődítési munkálatok tervezése és a kivitelezés irányítása. Az építkezés során felmerült szakmai kérdésekben a Haditechnikai Intézettel működött együtt.⁹

Mivel a magyar határ az Északkeleti-és a Keleti-Kárpátok hegyláncain húzódott, ezért ott nem lehetett kialakítani a határvédelem gerincét, ennek okán azt 20-25 km-el hátrébb kezdték el azt. Völgyzárakat alakítottak ki, emellett főként fő közlekedési vonalakat, utakat, vasutakat. völgyeket zártak le. Egy völgyzár egy erődsszadnak (200-300 fő) épült, általában 1-3 km szélességben zárta le a kelet-nyugati, illetve az észak-déli irányban vezető utakat. Egy völgyzár 15-20 lőrés nélküli betonbunkerből állt.¹⁰

⁷ MIHÁLYI 2014. 17-18.

⁸ VARRÓ 1942. 68.

⁹ MIHÁLYI 2014. 19.

¹⁰ JOLSVAI.

A bunkereket mélyen a föld alá tervezték, hogy az ellenség figyelmét elkerülje. A bunkerek falvastagsága 60-100 cm volt. A nagyobb méretű, 9 m²-es bunkerek első tere egy raj számára óvóhelyként szolgált. A hátsó részben lőszert és élelmet raktároztak. A 6 m² alapterületű bunkerek egy fél raj befogadására voltak alkalmasak. Mindkét bunker típus magassága 2,1 m volt. A betonbunkerekből a nyílt tüzelőállásokhoz futóárkok vezettek. Ezek a bunkerek boltívesen készültek el, a földem magasságuk pedig 0,5 – 1,2 m volt. Ezek általában önállóan épültek, nagyobb távolságokra egymástól, és csak az erre kialakított közlekedőárokkaikkal kapcsolódtak be magába az állásrendszerbe.

A parancsnoki bunkerek betonból készültek. A falak vastagsága 1 m, a földemké pedig 1,1 m. Két helyséből álltak. Egyrészt egy nagyobb méretű, 2,9 x 2,9 m-es volt a parancsnoké. Ide a megfigyelés érdekében periszkópot is beépítettek. Másrészt volt egy kisebb, 1,9 x 2,9 m-es helység, amelybe a rádióállomást volt beépítve. A betonbunkerek előtt akadályok, aknamezők és részben magasfeszültséggel ellátott drótkadályok voltak.

Emellett kéttípusú beton lőrésállások, azaz a beton géppuskaállások voltak. Volt négyszög és hatszög alaprajzú. A négyszög alapú szélessége 1,75 m, hosszúsága 1,6 m, magassága pedig 1,9 m volt. A hatszögű hosszúsága és magassága megegyezett a négyszög alapúval, szélessége 1,5 m volt. Mindkét típusnál egy db lőrés épült meg, melyből géppuskával lehetett ellenőrizni a terepet. Emellett a lőrés előtti terepet letarolták, elsimították.

Minden betonerőd 1-2 nehézfegyverrel, géppuskával, páncéltörő aknával, valamint az ezek kezelésére szakosodott személyzettel rendelkezett. A páncéltörő ágyúkat nyílt tüzelőállásban helyezték el, csak a lőszernek és a lövegek készült beton óvóhely. Az állandó betonóvóhely 2,2 m széles volt, ezen tudták be és kitolni a löveget. Magának a lövegeknek 2,4 x 4,7 m alapú hely jutott, az ehhez szükséges lőszert e mögött egy 2,4 x 1,8 m alapú helységben tárolták. Maga az épület magassága 1,9 m volt. Ezek csak fedezéskül szolgáltak, harc esetén kitolták a löveget a tüzelőállásba. A legénységnek csupán egy rókalyukszerű óvóhely épült.¹¹

Az Árpád-vonalból Árpád-állás

1943 őszén a magyar vezetés úgy döntött, hogy az eddig megépített völgyzárakat védőállássá alakítja át.

A megfelelő mélységű biztosítás érdekében a völgyzárak között, természetesen az adott terepnek megfelelően 5-10 km távolságban építettek egy, az elsőhöz hasonló második völgyzárát. Ennek legfőbb célja az volt, hogy az ellenség az első völgyzárnál használja el a lőszert, így a második vonalba már lőszer nélkül érkezzen meg, ahol visszavonulásra kényszerül. Az állás lényegében föld-és faerődítés jellegű volt, a kialakításuk során szakasz támpontok, óvóhelyek, megfigyelő

¹¹ MIHÁLYI 2014. 67-68.

állások, barakkok stb. építését hajtották végre. A meglévő betonerődök, azaz a völgyzárak között lévő területeket tábori erődítések beiktatásával védőállássá fejlesztették ki. Még ez a megerősített vonal sem volt teljesen összefüggő, de az egész védőállás tűzzel lezárható volt.¹²

Az erődök és völgyzárak mellett a környező magaslatokon ún. „bástyaállásokat” építettek ki a védelemben bevonni tervezett határvadász-zászlóalj és egyéb alakulatok számára, de ezek az állások csupán egyszemélyes földerődítések voltak, melyek kiterjedése 0,8 m, és négy megfigyelőnyílással rendelkeztek.

A védelmi rendszer állásai körkörösén egymás fölött helyezkedtek el a hegyoldalon, így lehetőség volt egymás tűztámogatására. A völgyek lezárásához több műszaki akadályt is kialakítottak: az utakat, a folyók és patakok harcokocsikkal és egyéb katonai járművekkel járható medreit harcokocsi-akasztó beton-gúlákkal látták el, a völgyeket elaknásították, beton támfallal akadályozták meg a harcokocsi hegyoldalokban történő közlekedését. Az úttestekre 3 méter magas vasbeton sorompókat, illetve betonszekrényeket állítottak, amelyek között csak kanyarogva, lassan lehetett közlekedni, ez pedig a védekező fél számára a legideálisabb helyzetet teremtette az ellenség feltartóztatására.

Minden állandó erődítést lövészárkokkal és közlekedőárkokkal kapcsoltak össze. Emellett a lövészárkok oldalába 5 méterenként lőállásokat építettek ki a lövészek számára. Az erődök földalatti kábellel voltak összekötve, ezen, illetve rádióon keresztül zajlott a kommunikáció.

Az egyes támpontok között nagy hézagok voltak, amelyeken keresztül az ellenséges gyalogság könnyűszerrel átszivároghatott. Ezért a vonal csak a páncélosok és a gyorsan mozgó alakulatok esetleges lerohanása ellen jelentett védelmet.

Másrészt abban tért el a robosztus Maginot-vonaltól, hogy a betonállások jó része nem fegyverállás, hanem csupán a legénység számára kiépített óvóhely volt. Ha úgy adódott, a védők bezárkózhattak a bunkerekbe és magukra kérhették a tűzéréség tűzét.

Minden létesítményt sejtyszerűen és körvédelemmel ellátva építettek ki, mivel a tervezők számoltak azzal a lehetőséggel is, hogy egyes kisebb harccsoportok sikeresen átkelve a védelem vonalán az erődítések mögé kerülve lerohanják azokat.

A kárpátaljai völgyzárak a Malomrét-Havasköz-Vezérszállás-Volóc-Ökörmező-Felsőszinevér-Alsókalocsa-Oroszmokra-Királymező-Körösmező-Rahó-Tiszabogdány határvonalon épültek ki.

Észak-Erdélyben az alábbi vonalon épült fel a rendszer: Nagyilva, Székpatak, Borszék, Reczefalva, Prislop, Gyergyótölgyes, Sepsiszentgyörgy, Kászon patak völgye, Sepsibükszád, Úz-völgy, Szentesegyházasfalva, Békási-, Gyimesi-, Tölgyesi-, Ojtozi-szoros, Radnai-, Tatár-hágó.¹³

¹² JOLSVAI 2.

¹³ HL VKF 277/2736. sz. és HL VKF 277/3023. sz. mikrofilm lap

Az Árpád-vonalat kiegészítő védelmi rendszerek: a Szent László és a Hunyadi-állás

Ez a két állás az Árpád-vonal kárpátaljai szakaszának hadműveleti előterébe lett kiépítve. Főként azért esett erre a területre a választás, mert a magyar határt csak a Kárpátok fő hegyvonulatainak hágóin keresztül lehetett elérni ezen a szakaszon.

Kezdetben a Szent László nem is számított külön vonalnak, az Északkeleti-Kárpátokban, az ezeréves határok mentén kijelölt felvételi állás volt. Voltaképpen az Árpád-vonalelőretolt állásrendszereként tervezték meg, amely közvetlenül lezárja a hágókat. Megépítését az Árpád-vonal építésével együtt kezdték, felhasználva az I. világháborús állásokat. Csak 1943-tól kezdték önálló tényezőként kezelni. Felvételi állásként jelölték ki, hogy az Árpád-vonal és a Hunyadi-állás között legyen még egy szakasz, ahol a védők felkapaszkodhattak egy esetleges visszavonuláskor. Maga az állás műszakilag megerősített, körkörösén védhető század- és zászlóalj-támpontokból, valamint reteszállásokból állt.

A Hunyadi-állást az Északkeleti-Kárpátok hágóit lezáró erődítések legkülső vonalaként építették ki. Ez, hasonlóan mint kezdetben az Árpád-vonal nem képezett összefüggő védelmi vonalat. A főgerinc előtt 15-25 km-re feküdt, lezárva a völgyek és szorosok bejáratát. A teljes védelmi rendszer Kárpátalja térségében 250 km hosszan és 50 km mélyen húzódott. Északi végpontja a Turka, amely a Magura lábainál, az Uzsoki-hágó felé vezető völgyben volt. Déli végpontja a Csorna Hora előterében fekvő Zabie, Mikulicsin és Jaremcsa hegység térségében található. Műszakilag megerősített támpontokból, völgyzárakból, műszaki zárakból és az azokat fedező fa-és földerdődökből, valamint reteszállások rendszeréből állt.¹⁴

Székelyföld védelmi rendszere

Székelyföld katonai védelme gondot jelentett az Erődítési Parancsnokságnak. Az észak-keleti része jól védhető völgyzárakkal és a Kárpátok hegyláncai által, azonban a terület déli részén a domborzati viszonyok miatt ez nem volt megvalósítható. A terület teljesen nyitott volt, nem határolták hegyláncok. Nem lehetett kiépíteni egy, az Árpád-vonalhoz hasonló rendszert. A Háromszéki-medence déli része ketté lett vágva, így Székelyföld könnyen román, illetve szovjet kézbe kerülhetett dél felől. Emellett az ellenség könnyen megkerülhette az Északi-Kárpátok hegyvonulatait és bekeríthette a magyar területeket, ezzel veszélyeztetve a vonal kárpátaljai szakaszát védő erőket is.

A következő megoldás született: Székelyföldet az Árpád-vonal déli szárnyának bástyájaként használták fel. Megerősítették az Olt szoros Tusnádfürdő és

¹⁴ ROMSICS 2011. 385-386.

Sepsibükszád közti részét. Ezzel a Csíki- és a Gyergyói-medence is védhető marad, ha Háromszék elesne.

Emellett biztosítani kellett Székelyföldet egy korábban vázolt déli bekerítés ellen. Ezért épült meg egy-egy körkörösen védhető zászlóaljtámpont a Hargita és a Görgényi-havasok hágóira. Az ilyen típusú erődítésekkel tudták lezárni a háromszéki medencét is. A már korábban megépített völgyzárakat 1943-ban tábori föld és faerődítésekkel egészítették ki, melyek ugyan nem tudtak tartós védelmet biztosítani, de csapatok átmeneti védelemére alkalmasak voltak.

Harci események a vonalon

A kárpátaljai harcok

1944. július végén érte el a szovjet 1. Ukrán Front a Hunyadi-állás Tatár-hágó felőli részét, melyet több alkalommal is támadták, sikertelenül. Itt a szovjet előrenyomulás megakadt, annak ellenére, hogy a szovjet vezetés augusztus 5-én kifejezetten a Kárpátok e szakaszán való áttörés érdekében 26 hadosztállal létrehozta a 4. Ukrán Frontot.¹⁵ Augusztus 26-ra ideiglenes leállították a támadó hadműveletet. A harcok hevesességét jól mutatja a magyar fél magas emberi (37 ezer fő), illetve állományi vesztesége (20-35%). Ennek ellenére nem omlott össze a védelem. A nehéz hegyi terep nagyon is kedvezett a védekező egységeknek, a Vörös Hadsereg pedig nem tudta érvényesíteni jelentős számbeli és technikai fölényét.

Szeptember 8-án újult erővel kezdte meg offenzíváját a 4. Ukrán Front, 380 ezer katonával.¹⁶ Ennek ellenére az offenzíva teljes kudarccal végződött, az előrenyomulás a Kárpátok gerincétől 5 km-re megakadt. Ez volt az első komolyabb szovjet hadművelet, amely elérte a Kárpátok északkeleti hágóit.

Azonban az átcsoportosítások, valamint a folyamatos szovjet támadások miatt kénytelen volt a védelem megkezdeni a visszavonást. Szeptember 25-én, feladva a Hunyadi-állást megkezdtek a visszavonulást a Szent László-állásba.

Október 3-án folytatódott a támadás, de elakadt az Uzsoki-és a Beszkid-hágó térségében. Azonban a magyar csapatokra nehezedő szovjet nyomás olyan nagy volt, hogy október 6-án, a német felső utasítás ellenére a magyar hadvezetés kiadta a parancsot az Árpád-vonalba történő visszavonulásra.¹⁷

A sikertelen kiugrási kísérletet követően (1944. október 15.) a szovjet hadsereg újabb átfogó támadást indított el október 16-án. Ekkor azonban nem csupán a 4. Ukrán Front erőfölénye miatt kellett aggódni, hanem a 2. Ukrán

¹⁵ A másik ok az volt, hogy az 1. Ukrán Front a Visztulán való átkelésre tudjon koncentrálni.

¹⁶ GRECSKO 1977. 37.

¹⁷ UNGVÁRY 2004. 298.

Front Erdély felőli közeledése is veszélyt jelentett, mivel így bekerítéssel fenyegették a Kárpátalján állomásozó 1. Magyar hadsereget. Ezért rendelte el a német hadvezetés október 18-án visszavonulást. Október 25-26-án indult meg egy mindent elsöprő szovjet offenzíva, melynek következtében szinte teljesen összeomlott a magyar védelem. Egy hónappal később teljes Kárpátalja szovjet kézre került.

Az észak-erdélyi harcok

A magyar vezérkari főnökségnek a román átállást (1944. augusztus 23.) követően szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy az észak-erdélyi területeket a szovjet és román erők könnyűszerrel megkerülhetik, így könnyen két tűz közé kerülhet a terület.

A német Déli Hadseregcsoport katasztrofális vereséget szenvedett. Csupán a német 8. hadsereg tért vissza viszonylag sértetlenül. Augusztus 25-26-án a román és szovjet csapatok megtámadták az Úz- és Csobányos-völgyét, azonban ez még visszaverték a határvédelmi erők. Másnap már az Ojtozi-szoros előtt is a Vörös Hadsereg alakulatai állomásoztak. A heves harcokban a magyar és német fél szívós ellenállást mutatott.

Azonban a szovjet csapatok tetemes fölénye, illetve az a tény, hogy a román átállás miatt a Déli-Kárpátokon keresztül akadálytalanul léphetett Észak-Erdély területére az ellenség, végleg eldöntötte Székelyföld sorsát. Szeptember 4-re szovjet kézre került több völgyzár is, melynek hatására a német parancsnokság 1944. szeptember 7-én elrendelte Székelyföld katonai kiürítését.

A szovjet csapatok a dél-erdélyi hágókon keresztül északi irányba nyomultak előre, hogy a Keleti-Kárpátokban lévő magyar-német erők hátába kerüljenek. A szovjet-román alakulatok Torda előterében találkoztak a magyar és német főerőkkel. A tordai csata volt az utolsó, amelyet a magyar honvédség saját parancsnoksága alatt hajtott végre. Az offenzíva szeptember 10. és október 4. között zajlott le, szovjet-román győzelemmel.

Október 8-án megkezdődött az észak-erdélyi területek kiürítése. Minderre azért volt szükség, mert a 46. szovjet hadsereg ekkorra már Debrecen térségében volt, ez pedig a még Észak-Erdélyben állomásozó magyar és német erők bekerítésével fenyegetett.

A magyar csapatok visszavonulása rendezett ütemben zajlott, az egész művelet alatt meg tudták őrizni harckészségüket. A kivonulást követően került szovjet kézre egész Észak-Erdély.

Összegzés

A völgyzárak hadászati jelentősége

Figyelemre méltó az Árpád-vonal szerepe a kárpátaljai védekezésben. Október 15-ig a szovjet csapatok csupán az Uzsoki-hágóban, a Vereckei-szorosban és Kőrösmező térségében érték el az Árpád-vonal támpontjait. Csak a Vereckei-szorosnál és Kőrösmezőnél sikerült rést ütniük az első védőövön. Az utóbbi völgyzárnál 48 alkalommal sikerült visszaverni a szovjet támadást, köszönhetően a jól kidolgozott taktikának. A szovjet csapatok ellőtték az összes lőszerüket az első völgyzárnál, így nem tudták a néhány kilométerrel hátrébb kiépült völgyzárát bevenni. A 4. Ukrán Front csupán a visszavonuló védekező csapatok által kiürített, addig hatékonyan működő völgyzárak miatt tudott bevonulni Kárpátaljára.

Más volt a harci helyzet Észak-Erdélyben. Az újraalapított 2. magyar hadsereg helytállásának következtében a szovjet-román haderő csapatai közel egy hónapig nem tudtak betörni az Erdélyi-medence északi felébe. Mindennek azért volt jelentősége, mert így az ellenséges haderő nem tudta bekeríteni a Kárpátalján harcoló 1. magyar hadsereget és az ott lévő német csapatokat. A 2. Ukrán Front több csoportja szeptember 11-ig nem tudta áttörni az Árpád-vonalat. Az 5. lovas-és a 23. harcokoszihadtest szeptember 4-én nagy, kb. 200 km-es kitérőre kényszerült Gyergyószentmiklóstól Brassó irányába.

A vonal két részét tekintve az észak-erdélyi zárak hamarabb kerültek szovjet kézre, mint Kárpátalján. Ennek okai közé tartozik többek közt a gyenge felszerelés, illetve kiképzés hiányosságai, valamint a székely csapatok gyenge harci morálja. Ez utóbbi a román átállás után következett be, amikor a szovjet csapatok java része már az Alföld felé haladt, megkerülve az állásokat.

Másrészt a völgyzárakban lévő erők csak ott tudtak megfelelően védekezni, ahol jelentős tüzéség, illetve tartalék állt rendelkezésre a hegyeken keresztül történő támadások visszaverésére. Kárpátalján ez adva volt, azonban Észak-Erdélyben már nem. A végső ok az észak-erdélyi szakasz gyengesége mellett, hogy ott nem épült ki olyan mélységben, mint Kárpátalján.

Úgy gondolom, hogy az Árpád-vonal amennyire lehetett, betöltötte szerepét. Ez, a kor erődrendszereivel szemben, a természeti adottságokhoz teljes mértékben idomuló rendszer sikeresen feltartóztatta az addig megállíthatatlannak hitt Vörös Hadsereget. Elvi működését mind a mai napig csodálják. Rövid idő alatt épült meg, voltak olyan részei, amelyeket nem is sikerült megépíteni, ennek ellenére tartotta magát, ameddig lehetett.

Irodalomjegyzék

Önálló könyvek:

- GRECSKO 1977 = GRECSKO, A. A.: A Kárpátokon át. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1977.
- JUHÁSZ 1969 = JUHÁSZ Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest, 1969.
- MIHÁLYI 2014 = MIHÁLYI Balázs: Az Árpád-vonal története 1939-1944. Kárpátia Stúdió, Budapest, 2014.
- ROMSICS 2011 = ROMSICS Ignác: Magyarország a második világháborúban. Kossuth Kiadó, Budapest, 2011.
- SZABÓ 2002 = SZABÓ József János: Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944. Timp Kiadó, Budapest, 2002.
- UNGVÁRY 2004 = UNGVÁRY Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

Folyóiratok:

- CZETTLER = CZETTLER Antal: Teleki Pál küzdelme a magyar függetlenség megőrzéséért. *Jászsági Évkönyv*. 1994. http://epa.oszk.hu/02200/02295/00002/pdf/EPA-02295_Jaszsagi_Evkv_1994_czettler.pdf Letöltés ideje: 2018. 11. 06.
- VARRÓ 1942 = VARRÓ László: Országérodítés. *Magyar Katonai Szemle*. 1942. XII. évf. 1. negyedév, 5. szám.

Levéltári források:

- Hadtörténeti Levéltár (továbbiakban HL) Vezérkari Főnöksége (továbbiakban VKF) 277/1215. sz. mikrofilm lap.
- HL VKF 277/2736. sz. mikrofilm lap
- HL VKF 277/3023. sz. mikrofilm lap
- JOLSVAI = HL Tanulmánygyűjtemény (továbbiakban TGY) 3480/1. Jolsvai Viktor: A m. kir. 1. honvéd hadsereg története.

VARGA TÍMEA

British Strategic Interests in the Middle East: the birth of the mandates in Iraq and Palestine

Introduction

If the Balkans is commonly referred to as Europe's barrel of gunpowder, the Middle East can certainly be called Asia's gunpowder barrel. That is why I consider it extremely important to reveal the past of this region and try to find what factors led to this complex and controversial situation that still characterizes the Middle East.

Undoubtedly, this is a truly complex issue, but I will focus only on one aspect of it, the period that has been the first major crisis for the region: the years immediately after the First World War, which brought the collapse of the Ottoman Empire, creating a completely new situation in the region. With the dissolution of the Empire, the future of the Middle East became uncertain, it was unknown what new states would emerge, and which great powers will have an influence on them.

In my work, I am going to examine what interests Great Britain and the British Empire had in the region, and how they attempted to enforce them after the war. In my research, I focused primarily on the most valuable areas for the British, the future Iraq and Palestine, which were so important for Britain that they insisted on them becoming British mandates. I tried to unfold the long-term consequences of the events that took place in this period, and how these became the foundations of the future conflicts and political problems of the Middle-East.

My choice fell on Great Britain because, although many states had interests in the region's post-war settlement, Britain was basically the only great power that could enforce its will. The United States had no interest in the region yet, and although they have been offered the opportunity on several occasions, they did not wish to participate in the post-war monitoring of the Middle East. Even though Soviet Russia would have been interested, they were not able to enforce their aims at that time, since a civil war was taking place in the country. France was also interested in the region and partly able to enforce their claims, but the French were more interested in the European settlement, and in many cases they

were willing to give up their aspirations in the Middle East in order to obtain Britain's support in Europe. Thus, we can say that after the First World War, the British were practically free to settle the situation in the region, according to their own interests, and this was only limited by the financial and military capabilities of London.

Before 1914, the British considered the Ottoman Empire to be inseparable from the Middle East, and its unity must be preserved in order to prevent a scramble for its territories.¹ They tried to curb the increasing influence of Germany and to relieve the pressure of Russia, and they did everything in their power to prevent the Empire from drifting into war, which would endanger the complicated system of spheres of influence.

However, with the entry of the Ottoman Empire into the First World War, this has radically changed, and the number of post-war „disputed areas” has increased, as the problem of the Middle East also had to be resolved – with this, British war aims were also expanding. At first, it was questioned whether territorial gains would be beneficial for Britain, or the increase of responsibility would be unfavorable to the empire; however, it was decided that although their duties are already plentiful, and the empire is enormous, they still had to take advantage of the disintegration of the Ottoman Empire, which would definitely happen after the war whether they liked it or not.²

The British Secretary of State for War, Lord Herbert Kitchener outlined most accurately which areas and why were important for the British Empire. According to the Minister, by securing the British interests in the Middle East, they would secure the mainland route to India, almost completely excluding Russian, French and German influence. Lord Kitchener claimed that Britain should ensure control over the port of Alexandretta³, one of the largest ports on the Mediterranean coast, just in front of Cyprus, which has already been under British control. From Alexandretta a railway line (also under control of Great Britain) could be built through Mesopotamia to India. Lord Kitchener's draft was primarily of strategic interest to Britain, as the British-controlled railway would ensure an easier and faster transportation of Indian troops.⁴

Thus, by the end of the war, the British realized their interests were primarily outside of Europe, in the Asian territories of the Empire. This opinion was shared by Lord Curzon, former Viceroy of India, Secretary of State for Foreign Affairs from 1919, who said the eastern settlement was crucial for the future of the British Empire: *“Upon the fate of these territories, and the way in which our case is presented to the Peace Conference, and the form of administration to be set*

¹ RENTON 2007. 646.

² KLIEMAN 1968. 243-244.

³ Today it is an important port of Turkey: Iskenderun.

⁴ FROMKIN 1989. 140-141.

*up, will depend not only the future of the territories themselves, but also the future of the British Empire in the East.*⁵

At the same time, by 1919, London was also forced to recognize that they were unable to exert influence over all areas of the region – primarily under pressure from British public opinion, which urged the British to withdraw from these remote areas, where the maintenance of their presence was a huge financial sacrifice for the country.⁶ Britain had to decide which areas they were willing to give up and which territories they wanted to keep at any cost: the latter were Mesopotamia and Palestine.

The British Mandates: Iraq and Palestine

The Mandate System

The creation of the system of mandates meant the end of the era of European imperialism⁷ – a time when great powers had been annexing territories anywhere in the world, referring to their cultural superiority. After the First World War, due to the intervention of Woodrow Wilson and the US, they could no longer simply annex the areas occupied during the war.⁸

Great powers instead of annexation created a so-called mandate system in which the Asian and African territories that were formerly under German (colonial) or Ottoman rule now came under the guardianship of a great power in order to prepare them for independence. According to the official declaration of the League of Nations, the mandate is only for a transitional period until these states become self-governing.⁹

Between April 18-24, 1920 representatives of Britain, France and Italy consulted in San Remo, where they agreed on the distribution of the mandates – in other words, they divided the Middle East among themselves. The conference approved the British mandate in Mesopotamia and Palestine, while the British agreed that French troops would occupy Syria. The conference decided that, besides Syria, Lebanon will also become a French mandate, while Transjordan will belong to the British.¹⁰ However, the establishment and stabilization of authority over the mandates was not an easy task, and in

⁵ Quote from GOLDSTEIN 1987. 423.

⁶ FROMKIN 1989. 499-500.

⁷ Although many researchers believe that the mandate system was not more than 19th century imperialism repackaged according to the needs of the 20th century, to create the appearance of national self-determination. GOLDSCHMIDT – DAVIDSON 2006. 218.

⁸ DODGE 2003. 5-6.

⁹ J. NAGY 2009. 55.

¹⁰ GOLDSCHMIDT – DAVIDSON 2006. 218.

Iraq and Palestine there had been a severe situation already before the formal declaration of the mandates.

The Iraqi Mandate

The primary and most important interests of the British were in the area called Mesopotamia. Between 1914 and 1932, Britain established the state of Iraq in this area. The history of the state begins in 1918, when British troops invaded Basra, Baghdad and Mosul provinces: there existed no such entity that involved these three territories, and no political unity was established here within the Ottoman Empire.¹¹

According to British ideas developed during the First World War, Basra, the strategically and economically most valuable area of Mesopotamia, should be attached to the British Empire after the war. The British troops occupied Basra in November 1914, while Baghdad was occupied in March 1917, but at that time there was no unanimous decision in London on the fate of these occupied territories – at first it seemed to many that they would simply be melted into the British Empire.¹²

Undoubtedly the main motivation of the British to gain and hold power in Mesopotamia was strategic.¹³ They trusted that the British presence would stop the Russian advancement towards south and put an end to the German plans to reach India by building the Berlin-Baghdad railway. By the end of the war, the importance of oil was also recognized – thus the area of Mosul became very important.¹⁴ It is a distant province of the Ottoman Empire, on the eastern border, which had promising oil reserves. The pressure to obtain oil resources came from the admiralty where it was believed that in a future war, oil would completely take over the role of coal, and thus its possession will become extremely important.¹⁵ This was first explained in August 1918 by Maurice Hankey, top adviser to the British War Cabinet, in a letter to the Foreign Minister, Lord Balfour, adding that *“The only big potential supply that we can get under British control is the Persian and Mesopotamian supply. The point where you come in is that the control over these oil supplies becomes a first-class British war aim.”*¹⁶

Shipping interests required that Great Britain has its own oil reserves in the Mediterranean region that is not exposed to other states. It was believed that US oil reserves would be depleted, and not only would they not export, but they would also import a large part of the Mexican oil; and most of the Russian and

¹¹ TRIPP 2007. 31.

¹² DODGE 2003. 10.

¹³ FONTANA 2010. 1.

¹⁴ KLIEMAN 1968. 247.

¹⁵ ROTHWELL 1970. 287.

¹⁶ Hankey's letter to Balfour, August 1, 1918, Secret, CAB 21/119

Romanian oil reserves will also be preserved for internal use. Thus the British definitely need oil reserves that are exclusively in their hands.¹⁷

Finally, with the decision of the San Remo Conference in 1920, the British achieved their goal: the three provinces of Mesopotamia became British mandates. However, this meant that Britain had to meet the obligations of the League of Nations, while at the same time trying to enforce its own interests – with the least possible financial effort, as the British public protested more and more against the financial burden of the presence in Iraq.¹⁸

The borders of the new state were drawn quite arbitrarily by the British: three very distinct provinces were placed within the borders of a state. The areas had not previously formed a single political entity and were among the ethnically and religiously most divided provinces of the Ottoman Empire. 80% of the three million people living in the area were Arabs, and more than half of them were Shi'a. A 20% Kurdish minority and a substantial number of Christians and Jews contributed to this. In addition, the borders also gave rise to later disputes: the borderline of Iraq with the Persian Gulf was significantly reduced, which laid the ground for a conflict between Iraq and Kuwait.¹⁹

Consolidation of this diverse territory was not an easy task to the British administration: on July 2, 1920, an uprising broke out against British occupation and influence. Britain was facing 130,000 armed Iraqis and was only able to restore control over the state by the beginning of the next year. That cost £40 million to the British Treasury. The uprising has changed the attitude of the British political leadership to the Iraqi mandate, and thus the British politics in Iraq.²⁰

In March 1921, Winston Churchill, the Secretary of State for the Colonies, convened a conference in Cairo, with the primary purpose of reducing the costs of the Mesopotamian occupation. One of the most important elements of the plan was to make Faisal ibn al Hussein the king of Mesopotamia. In addition, Churchill's suggestion was also accepted that military presence should primarily be provided by the Royal Air Force, which was considered more economical than stationing a land force, the number of which could be minimized this way.²¹ Faisal was the son of the Sharif of Mecca, who was considered obedient in London, and was thought to be an easily controlled ruler who is aware of the limitations of his power. In addition, as the British Civil Commissioner in Baghdad, Arnold Wilson, said: *“Faisal alone of all Arabian potentates has any idea of practical difficulties of running a civilized government on Arab lines. He can scarcely fail to realize that foreign assistance is vital to the continued existence of an*

¹⁷ MEJCHER 1972. 383.

¹⁸ DODGE 2003. 16.

¹⁹ CLEVELAND – BUNTON 2009. 205.

²⁰ DODGE 2003. 8-9.

²¹ FROMKIN 1989. 502-503.

Arab State.²² On August 23, 1921, he was crowned king after a staged referendum showing that 96% of the population supported the kingdom of Feisal.²³ During the 12 years of his reign, Britain and the British High Commissioners in Iraq had several conflicts with the King, who was ready to oppose British claims in many cases.

However, the coronation of Feisal did not improve the situation in Iraq, the population and the political elite continued to protest against the British presence. London finally decided to settle his relations with Iraq in the form of a treaty, which would give the impression that it is a relationship between two independent states. Of course, this was only the appearance, as the overwhelming power of Britain, the British military occupation, and the existence of the mandate did not allow this treaty to be concluded between two equal states.²⁴

Although the Iraqis initially refused to sign the treaty, the British finally managed to enforce it by October 1922: the mandate was replaced by the Anglo-Iraqi Treaty (since then, the term “mandate” was not used anymore).²⁵ The treaty provided limited independence to Iraq. This primarily meant the management of domestic politics, in which the Iraqi elite had a high level of independence, while foreign policy always had to be conducted in accordance with British interests. In addition, they had to accept the presence of the British army: they have established several military bases in this strategically important area. Britain has played a decisive role in financial, foreign and security policy, and in certain legal issues, which has exposed the limits of Iraqi sovereignty. In addition to Iraqi politicians and officials, the British advisory network continued to work, whose advice the Iraqis were not at liberty to refuse – this was guaranteed by the British Army.²⁶ This solution was acceptable to Britain as well: this way they could enforce their interests in Iraq with the least amount of financial effort.

The British policy subsequently became more permissive to Iraq, which was mainly due to the fact that the weight of Great Britain in international politics was steadily decreasing after the war. In addition, while Britain had to face more and more conflicts, their allies continued to abandon them. Furthermore, British public opinion found the government’s foreign interventions increasingly unacceptable, as they cost the Treasury £300 million a year.²⁷ Churchill, who was entrusted with resolving the situation of the Iraqi mandate, also saw no reason for the presence in Iraq, however Prime Minister Lloyd George claimed: “*If we*

²² Telegram from Civil Commissioner, Baghdad, 31st July 1920. CAB 24/110/23

²³ The name Iraq has officially replaced the formerly used Mesopotamia after the crowning of Feisal. FROMKIN 1989. 508.

²⁴ TRIPP 2007. 51.

²⁵ DODGE 2003. 22.

²⁶ TRIPP 2007. 52-53.

²⁷ Data from 1922. DODGE 2003. 24.

*leave we may find a year or two after we departed that we have handed over to the French and Americans some of the richest oilfields in the world...*²⁸

On the other hand, British people were not at all interested in this. The foreign and primarily the Iraqi intervention had such a significant impact on British domestic politics that the campaign of the parliamentary elections of November 1922 was largely based on this issue and presumably contributed to the victory of Bonar Law and the conservatives. The new prime minister has pledged to rethink the British Middle East policy and to consider withdrawing troops if they cannot reduce the costs of occupation. Sir Percy Cox, High Commissioner of Iraq protested against this, arguing that if British troops were withdrawn too early, the consequences would be catastrophic: leading to anarchy along with Russian and Turkish influence. The idea of withdrawal was ultimately rejected, but as we have seen, the mandate was not maintained in its original form either.²⁹

Britain succeeded in achieving its goals by 1925, they created the state of Iraq, together with the precious Mosul region, and though not within the mandate system, it was able to exert a strong influence over it. They defined the boundaries of the new state, appointed its ruler, were able to influence his foreign policy (and partly internal politics) through his advisers, and established strategic bases in the state – with the least possible financial effort, despite the strong protest of British public opinion and the unfavorable international situation. At the same time, the British did not have the time or the energy to get to know the people they were trying to control, so they relied on their vague ideas, and the prevailing stereotypes of the time, and they judged the Iraqis by these – thus the British political leadership had a distorted image of the society of the state under their guardianship.³⁰ This situation made it quite difficult to manage the state, and Britain, although their presence was in their interest in the region, they tried to get rid of their unpleasant obligations as soon as possible – most likely because of this, Iraq was the first to become independent among the mandates: in 1932 it became an independent state with the approval of the League of Nations. The British, while focusing on their own interests, failed to establish a stable, well-functioning state that had long-term consequences for Iraq.

The Mandate for Palestine

The history of Palestine, the “twice promised land” has generated more works than any other modern Middle Eastern conflict. Some of the researchers even claim that the basis of all the problems in the Middle East can be traced back to the Arab-Israeli conflict. This is perhaps a far-reaching conclusion, but it is

²⁸ FROMKIN 1989. 509.

²⁹ DODGE 2003. 25.

³⁰ DODGE 2003. XI.

certain that it would be difficult to identify a conflict in the region that has not been affected by the Arab-Israeli conflict.³¹

Before and during the First World War, Britain has concluded several secret agreements, of which 19 have affected the Ottoman Empire. The fulfillment of these commitments, meeting the needs of their allies, and, at the same time, enforcing their own interests was a serious problem for London after the war – Britain had tried to escape from these promises in many cases.³²

In 1916, the Sykes-Picot Agreement was concluded with France, which proved to be the most problematic secret agreement during the post-war settlement. The agreement divided the Middle East into spheres of interest: a map was attached to it, showing the zones that would become French and British spheres. However, after the war, the British tried to push the French completely out of the area because they thought they were a threat to British power. In order to do that, they had to get rid of the Sykes-Picot Agreement.³³

The main problems were the settlement of Syria, Mosul, and Palestine, of which Palestine seemed to be the most complicated, since this area was not only promised to the French, but also to the Arabs during the war – still the British wanted to keep it. During the war, it was decided that its strategic importance justifies the transformation of the area into a British mandate: Palestine was seen as a gateway to Egypt and the Suez Canal. France was relatively easy to agree with on this issue – at the San Remo Conference, the exclusive British authority was granted in Palestine.³⁴

The major issue was the so-called Hussein-McMahon correspondence,³⁵ in which the British High Commissioner in Cairo, Sir Henry McMahon, promised the Arabs the establishment of an independent Arab state after the war. This alone would not have been a problem; the source of the conflict was whether or not the territory of Palestine belonged to this independent state. The British ultimately won this conflict as well: the correspondence was not considered to be legally binding, so the question whether it included Palestine or not has no longer mattered.³⁶

At the same time, Palestine's situation was complicated by another factor: the British has promised this area not only to the French and the Arabs, but also to the Jews in 1917 with the Balfour Declaration. The Declaration was released on November 2, 1917, as a letter from British Foreign Minister Lord Balfour to

³¹ GOLDSCHMIDT – DAVIDSON 2006. 269.

³² GOLDSTEIN 1987. 421.

³³ FISHER 1998. 132.

³⁴ KENT 2005. 178.

³⁵ The correspondence took place between 1915 and 1916, between Hussein Ibn Ali, Mecca's Sharif, and Sir Henry McMahon, British High Commissioner in Cairo. A significant part of the correspondence deals with the question of Palestine. In: *The McMahon Correspondence of 1915-16. 1939.*

³⁶ SILVERA 2000. 185.

Lord Rothschild, who forwarded it to the leaders of the Zionist movement³⁷ in Britain. In this, Lord Balfour stated that Britain supports the creation of a Jewish national home in Palestine, which will not have a negative impact on the Jews who choose not to move to Palestine and that the settlements must not violate the human rights and the freedom of religion of „non-Jewish communities” living in Palestine. This was also beneficial for Britain, because as they promote Jewish immigration into the area, they can control Palestine’s foreign policy; use its roads, railways and ports.³⁸ However, no one asked the people of Palestine if they wanted Jews to settle in their lands, and the statement did not mention the political rights of the non-Jewish people living there. The question, whether this declaration was inconsistent with the promises made to the Arabs had further complicated the problem.³⁹

The Balfour Declaration did not name the borders of Palestine, the occupation of which had currently been in progress when the declaration was issued. The British Army occupied Jerusalem in December 1917, and at the end of the First World War, the future Palestinian territories were held by a British-Egyptian army. In Jerusalem, a temporary military government was set up, which was replaced by a civilian administration in 1920 following the San Remo Conference. Sir Herbert Samuel was appointed British High Commissioner in Palestine. Similarly to Iraq, the Palestinian territories did not previously form a single political entity: the 27,000km² area in southern Syria was made up of the provinces of Beirut and Damascus, with Jerusalem forming a separate administrative district.⁴⁰

Britain was in a delicate position by obtaining the administration of the mandate, as it had to fulfill the promises they made to Hussein and the Zionists at the same time, while trying to secure its own interests.⁴¹ The fact that an area where Arabs had lived for over a thousand years was offered by an outside power to a third party, the Jews, to create their own national home has caused a practically irreconcilable conflict.⁴² This conflict determined the future of the area from the moment of the birth of the Palestinian mandate, generating problems that the British might have suspected, but most likely did not anticipate.

When, in 1922 the League of Nations formally assigned the Palestinian mandate to Britain, it specifically commissioned them to complete the Balfour Declaration – that is, the British had to support Jewish immigration and

³⁷ Zionism is the idea that Jews form a distinct ethnic group, a nation, and therefore in the understanding of political Zionism, they are entitled (as all other nations), to create their own, independent state, possibly in the ancient homeland of the Jews, Israel. It is important to point out that not all Jews are Zionists and not all Zionists are Jews. GOLDSCHMIDT – DAVIDSON 2006. 271.

³⁸ A palesztinai brit népszövetségi mandátum In: Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez

³⁹ GOLDSCHMIDT – DAVIDSON 2006. 216.

⁴⁰ CLEVELAND – BUNTON 2009. 244.

⁴¹ J. NAGY 2009. 55.

⁴² CLEVELAND – BUNTON 2009. 240.

settlement in Palestine: “[...] *the Mandatory should be responsible for putting into effect the declaration originally made on November 2, 1917 [...] in favor of the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people [...]*”⁴³ That is why the Palestinian mandate could not be treated in the same way as the Iraqi or the Syrian, where the aim was to support the evolvement of independent states. In Palestine, despite all the protests of the majority Arab population, a Jewish national home had to be set up at all costs.

At the same time, not everyone supported the Zionist aspirations in Britain either. Edwin Montagu, Secretary of State for India, led the opposition within the cabinet in London. Montagu himself came from a Jewish family and saw Zionism to be dangerous for his and his family’s positions, which they struggled to achieve. He stated that Judaism is a religion, not a nationality, and anyone who contradicts that, casts doubts on his Britishness. A significant part of the Jews living in Great Britain feared that the British population would be hostile to those Jewish people who decide not to resettle in Palestine or simply that they would not be seen as British anymore. As Montagu states in his memorandum, if the Balfour Declaration is implemented, “*Palestine will become the world’s Ghetto.*”⁴⁴

Following the formal declaration of the mandate, and after facing the problems caused by the Balfour Declaration, the British political leadership became less and less committed supporters of the Zionists. On June 13, 1920, Winston Churchill wrote to Lloyd George that “*Palestine is costing us 6 millions a year to hold. The Zionist movement will cause continued friction with the Arabs. The French are opposed to the Zionist movement and will try to cushion the Arabs off on us as the real enemy. The Palestine venture will never yield any profit of a material kind.*”⁴⁵ These concerns were only reinforced by the Iraqi uprising that just broke out in the other British mandate, shortly after the Egyptian rebellion was defeated.

After the birth of the mandate, the British began to put into the shade the supporters of Zionism. Churchill issued a White Paper on the Palestinian Mandate in 1922, in which he stated that the British were not meant to make Palestine “*as Jewish as England is English.*”⁴⁶ The creation of Transjordan has seemingly supported this standpoint, as two-thirds of the territory of Palestine has been removed from the mandate and formed a completely independent area east of the Jordan River.⁴⁷

In another White Paper issued in London, the British sought to formulate precise plans for the future of Palestine, which formed the basis of the operation

⁴³ Declaration Constituting the Mandate for Palestine CAB 24/111/99

⁴⁴ Edwin Montagu memorandum „a jelenlegi kormány antiszemittizmusáról” London, 1917. augusztus 23. In: Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez

⁴⁵ FROMKIN 1989. 448.

⁴⁶ A Churchill-féle Fehér Könyv. W. Churchill brit gyarmatügyi miniszter nyilatkozata kormánya palesztinai politikájáról. 1922. június In: Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez

⁴⁷ GOLDSCHMIDT – DAVIDSON 2006. 280.

of the mandate during the 1920s. This shows the balancing policy that the British have been trying to conduct between Arabs and Jews.⁴⁸ In the international arena, Zionist claims were supported, mainly because of the pressure of the Jews on London. At the same time, in Palestine, British officials favored the Arabs, primarily as a result of the influence of neighboring Muslim countries and the Muslim population of India.⁴⁹

Britain, like in Iraq, succeeded in securing their interests in Palestine as well and, despite the conflict with the French and the Arabs, gained control over the area. However, the – perhaps somewhat hasty – promise made to the Zionist movement determined the future of the mandate in the long run and led to an irresolvable conflict between the Jews and the Arabs, which the British were unable to resolve. At the same time, no matter how much they wanted to, they could not get out of the conflict, as the League of Nations practically obliged them to fulfill the Balfour Declaration. Thus, they attempted to pursue a dual policy in the region, trying to meet both sides, but not committing themselves to either. As a result, while creating the basis of one of the bloodiest conflicts in the Middle East, they were unable to establish a functioning state in Palestine.

Conclusion

In my research, I was investigating the interests of Great Britain in the Middle East, and how the British managed to secure these interests during the post-war settlement. In this study, I focused on the two areas that were most valuable to Britain, where they wanted to ensure their influence at any price: Iraq and Palestine. During my research I tried to examine the circumstances of the birth of the mandates in order to show how those problems have emerged that still determine the Middle East today. I considered this topic important to investigate, because in my opinion the British war aims and their implementation have contributed to the Middle East becoming one of the worst, essentially insoluble conflict-zones of the world for the 21st century.

With the Ottoman Empire entering the war in 1914, the British war aims expanded significantly, and as time progressed, more and more areas were listed as territories where British influence should be secured. By this time, the British leadership renounced to preserve the integrity of “Europe’s sick man” and the primary goal became to gain the largest and most valuable areas for the crown during the division of the Ottoman Empire.

In the majority of the cases, economic, commercial and geopolitical interests prevailed, especially in securing the mainland and sea routes to the eastern

⁴⁸ CLEVELAND – BUNTON 2009. 245-247.

⁴⁹ GOLDSCHMIDT – DAVIDSON 2006. 279.

areas of the British Empire, including Central Asia and most importantly India. However, they soon had to realize that Britain was not able to exercise control over all the areas they claimed at the beginning of the war, as the international situation, the protest of the British population and the country's financial constraints do not allow it. Thus, they had to focus both their financial resources and their armed forces primarily on the two British mandates, which often proved to be insufficient to retain even these two areas.

After my research I have to agree with the American historian David Fromkin, who claims that the state of the modern Middle East can be traced back to the failure of Britain and France in the 1920s to establish stable states and political systems and to create long-lasting dynasties.⁵⁰ The dissolution of the Ottoman Empire disrupted the 400-year-old political, social and religious order. The people living here were forced to form their own states and institutions, while new, previously non-existing identities (Iraqi, Syrian, and Palestinian) had to develop in parallel with the new states. In the Middle East, therefore, there are much more serious problems besides border disputes: the legitimacy of the states created by European powers is often questioned (especially in the case of Israel).⁵¹

Britain created new states, drawn their boundaries, and appointed their leaders, entirely arbitrarily, and while destroying the system that has existed for centuries, they did not know what to do with the newly created entities. The British probably did not consciously create such unstable states, but because they did not know the local conditions and were in a financially limited position, this was almost inevitable. It is unlikely that the British political leadership was aware of the long-term consequences of its actions and they certainly not have left behind a conflict-prone region deliberately, but the enforcement of the British interests – either it meant intervention or the withdrawal of troops – overrode the interests of other states in all cases.

In addition, without judging Great Britain, it is by no means possible to pass by an important factor that can be observed in both Iraq and Palestine. For both mandates, the British have already expressed their claims, their need for control over the area relatively quickly, and have done everything to achieve this. However, after the mandates were officially set up and London realized the enormous problems – especially its financial implications – that the control of these states meant; furthermore realized that controlling them had far less benefits than they thought at first, it has become their primary goal to withdraw from the area as soon as possible and with minimal loss. This rapid and, in some respects, disorganized withdrawal brought with it the failure of the British in the construction of the modern Middle East, and was crucial for the future of Iraq and Palestine.

⁵⁰ FROMKIN 1989. 563.

⁵¹ CLEVELAND – BUNTON 2009. 169-170.

Bibliography

Primary sources

- A Churchill-féle Fehér Könyv. Winston Churchill brit gyarmatügyi miniszter nyilatkozata kormánya palesztinai politikájáról. 1922. június In: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan, Budapest, 2006.
- A palesztinai brit népszövetségi mandátum In: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan, Budapest, 2006.
- Edwin Montagu memoranduma „a jelenlegi kormányzat antiszemitizmusáról” London, 1917. augusztus 23. In: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan, Budapest, 2006.
- The National Archives of the UK (TNA): Declaration Constituting the Mandate for Palestine CAB 24/111/99
- The National Archives of the UK (TNA): Hankey's letter to Balfour, August 1, 1918, Secret, CAB 21/119
- The National Archives of the UK (TNA): Telegram from Civil Commissioner, Baghdad, 31st July 1920. CAB 24/110/23

Secondary sources

- CLEVELAND – BUNTON 2009 = CLEVELAND, William L. – Bunton, Martin: *A History of the Modern Middle East*. Westview Press, Oxford, 2009.
- DODGE 2003 = DODGE, Toby: *Inventing Iraq. The Failure of Nation Building and a History Denied*. Columbia University Press, New York, 2003.
- FISHER 1998 = FISHER, John: Syria and Mesopotamia in British Middle Eastern Policy in 1919. *Middle Eastern Studies*. Vol. 34. No. 2. 1998. 129-170.
- FONTANA 2010 = FONTANA, Guiditta: Creating Nations, Establishing States: Ethno-Religious Heterogeneity and the British Creation of Iraq in 1919-1923. *Middle Eastern Studies*. Vol. 46. No. 1. 2010. 1-16.
- FROMKIN 1989 = FROMKIN, David: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. Henry Holt and Company, New York, 1989.
- GOLDSCHMIDT – DAVIDSON 2006 = GOLDSCHMIDT, Arthur Jr. – Davidson, Lawrence: *A Concise History of the Middle East*. Westview Press, Oxford, 2006.
- GOLDSTEIN 1987 = GOLDSTEIN, Erik: British Peace Aims and the Eastern Question: The Political Intelligence Department and the Eastern Committee, 1918. *Middle Eastern Studies*. Vol. 23. No. 4. 1987. 419-436.
- J. NAGY 2009 = J. NAGY László: *Az ummától a nemzetállamig: az arab országok a 19-20. században*. SZTE JGYF, Szeged, 2009.
- KENT 2005 = KENT, Marian: Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-23. In: Kent, Marian (szerk.): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. Frank Cass, London, 2005. 165-199.
- KLIEMAN 1968 = KLIEMAN, Aaron S.: Britain's War Aims in the Middle East in 1915. *Journal of Contemporary History*. Vol. 3. No. 3. 1968. 237-251.

- MEJCHER 1972 = MEJCHER, Helmut: Oil and British Policy towards Mesopotamia 1914-1918. *Middle Eastern Studies*. Vol. 8. No. 3. 1972. 377-391.
- RENTON 2007 = RENTON, James: Changing Languages of Empire and the Orient: Britain and the Invention of the Middle East, 1917-1918. *The Historical Journal*. Vol. 50. No. 3. 2007. 645-667.
- ROTHWELL 1970 = ROTHWELL, V. H.: Mesopotamia in British War Aims 1914-1918. *The Historical Journal*. Vol. 13. No. 2. 1970. 273-294.
- SILVERA 2000 = SILVERA, Alain: The Classical Eastern Question: Review Article. *Middle Eastern Studies*. Vol. 36. No. 4. 2000. 179-188.
- The McMahon Correspondence of 1915-16. *Bulletin of International News*. Vol. 16. No. 5. 1939. 6-13.
- TRIPP 2007 = TRIPP, Charles: *A History of Iraq*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

DR. VÁRNAI GERGELY

„The Manchurian Empire” of Sergei Iulievich Witte – the expansion of the Tsarist Russia between 1892 and 1897 at the Far East

The Tsarist Russia in the second half of the 19th century

Russia was the acknowledged member of the European great power system after the Napoleonic wars and didn't hesitate to use her military power to secure the status quo on the continent (oppression of the Polish revolution in 1831, military assistance for Austria in 1849). However, in the Near East the Russian leadership wanted to use their influence to answer the “Eastern Question” – what should happen with the territories regarding the sick man of Europe (Ottoman Empire) – in their own way. The goal of the Tsarist Empire was to acquire the control over the straits, but this was in collision with the British and French geopolitical interests. The collision of these interests reached its peak in the Crimean War 1853-1856, which ended with the heavy defeat of Russia.¹

The Crimean War pointed out clearly the economic, technological and social backwardness of the Tsarist Empire, which was about to be transformed by the new tsar, Alexander II (1855-1881) with a line of reforms. The most significant problem was the agrarian- and serf question, what should be remedied by the law of 1861, which emancipated serfs after a temporary period. The serfs became the owner of their house and the site which was the part of it and they got the opportunity to buy the ground, if they redeemed their obligations to the landlord and the village-community, the *obscina*. The execution of the reform had more weaknesses: the prices of the grounds were higher, as the prices of the markets and although serfs got cheap credits from the states, most of them did not have enough savings to buy their ground, moreover the amount of their lands became smaller, because of the land consolidation. As a result, only 10% of the serfs were able to use this possibility.

Despite its weaknesses, the reform speeded up the development of the agricultural production, which grew with 60% in the next two decades. From the 1880's the agricultural technology slowly began to use methods and equipment as crop rotation and steam-engine. The Russian planned to use these assets to

¹ ORMOS – MAJOROS 2003. 107-114.

develop the infrastructure, the industry and the military power of the country and join the Russian empire to the world market.

Alexander II modified the Russian administration system with the zemstvo system as well. He introduced a self-government system with four levels. The zemstvo was an elected body, and on every four level of the self-government one of them maintained the public administration. The members, the zemstvo of the village community, the district, the county and governorates were elected from the different classes of the society with using quotas. The zemstvo also maintained a police, public health and educational tasks.

The equality in front of the law was recognized gradually, the legislative and executive power became separated, the irremovability of the judges was introduced and salary was enhanced here. The system of the jury was also introduced. The reform of the universities of 1863 gave autonomy for the institutions and the application as well as the universities were not restricted anymore.

Owing to the reforms, the Russian industrial sector grew rapidly. The necessary credit came on one hand from the increased agrarian taxes (payed mostly by the overpopulated group of serfs) and from the export of agricultural products, on the other hand from the foreign – mostly French – investments. These investments concentrated merely in few hands, and the new facilities were generally factories with great size, high number of employees and low level of working conditions. The greatest investor was the Russian state and one of the most supported sector was the building of railroads. This gave continuously orders for mining, metallurgy and heavy industry, it modernized the infrastructure of the transport in Russia and connected the peripheral regions of the empire with the central territories. The result of this process was, that in 1914 Russia was the fourth largest industrial and sixth largest commercial great power of the world. But this development also had its contradictions. Nobles and rich farmers, who produced for the market lived next to the poor an overpopulated agricultural masses in the society and the living standards of the factory workers were hopeless even with Russian standards.²

The Russian expansion in East-Asia in the second half of the 19th century

The Crimean war presented not only the necessity of the internal transformation of Russia. It became clear, that the European great powers are not ready to accept the expansion of Russian influence on the Balkan-peninsula, the Dardanelles and the Bosphorus. The Russians had to look for other regions for indemnity and

² BEBESI 2005. 235-250.

for a warm water port. East-Asia and the coast of the Pacific-ocean seemed to be an appropriate terrain for this plans.

The first Cossack troops of Russia turned up in the 17th century in the Amur region and get to armed conflicts with the Manchus and the Chinese troops, where the ulterior was the winner. As a result, the border agreement of 1689 was signed, which gave a costal territories to Russia between the Amur region and the Pacific Ocean, but the Amur region (the heartland of the cost) remained under Chines sovereignty.³

In the middle of the 19th century the Chinese Empire got into the focus of the attention of the European great powers, which prompted Russia to stabilize her positions at the Far East. N. N. Muravjov, the governor of East-Siberia warned the tsar, that Siberia is controlled by those, who controls the left bank of the Amur and the estuary of the river. In 1850 a navy base was established in the estuary of the Amur and Muravjov get the mission from St. Petersburg in 1854 to start negotiations with the Chinse government about the affiliation of the Amur region. The beginning of the Crimean war in Europe and the Taiping uprising in China obstructed the negotiations for a long time, but finally the borders were changed for the favor of Russians with the agreement of Aigun 1858 and Beijing. The territories north from river Amur and east from the river Ussuri became the part of Russia, and River Amur and its side rivers were to sail only for Russian and Chinese ships. The result of these changes were, that Russia gained a six-hundred-mile long coast from the estuary of River Amur to Korea, established a common border between the Tsarist Russia and the Hermit Kingdom. The gain of the new territories was crowned with the establishment of a Russian naval base, Vladivostok. Muravjov tried to occupy the island Tsusima in the Korean strati too in 1861, but because of British and Japanese pressure, the Russian ships had to leave the island.⁴

The security of the new territories from the sea side required the contact with the Japanese Empire. The first experiment was for a long time before in the age of Catharine the Great, due to the fact that the expedition of Erik Laxman in 1783 was not successful. They could bring back the Russian shipwrecked sailors and they got permission for commerce in Nagasaki, just as the Duchess, but diplomatic contacts were not established. After this the issues of the Great French Revolution were in the focus of the Russian leadership and the next experiment was made only decades later. When the American Matthew C. Perry succeeded to sign a treaty with Japan about the diplomatic and economic relationships, Russia forced Japan to sign a similar treaty with the Tsarist Empire. Russia got the same diplomatic and economic privileges as the Unites States of America, the northern part of the Kuril islands - which had contested affiliation

³ KINDERMANN 2001. 39-41.

⁴ ZSUKOV 1953. 27-29., KINDERMANN 42-44., NARANGOVA 131-134.

– got under Russian control, the southern part under Japanese control and the island Sakhalin become under common supervision. Despite this settlement, the conflict between the Russian and Japanese inhabitants of Sakhalin were continuous, so in 1875 the agreement was modified: the Kuril island became Japanese and the island Sakhalin Russian.⁵

The establishment of the Russian public administration over the new territories clashed in serious obstacles. The huge territories were rarely populous, one third of them were soldiers (non-active economically) and a quarter of them political castaway, or deserter. A part of the settlers were Cossacks, who were farmers and soldiers at the same time and practically they fulfilled both activities on a low level. Only the number of the Chinese and Korean settlers grew (75% of the population in Vladivostok in 1877), but they were suspicious of the Russians. The Russian settlers were not prepared for inimical climate conditions and they were not able to produce enough food to cater themselves and the population of the region. It was possible to produce just soy bean and rice, but only the Chinese population had the necessary knowledge. As a result, the region was dependent on the food import from China and Korea. The transportation possibilities were rudimentary too. The roads were often impassable because the storms or the rains, which transformed the roads to moss. The shipping of the navigable rivers were also limited by the frosts in winter and the low level of the water in summer. Vladivostok was an appropriate commercial port, but as a navy base it was difficult to operate. It was too open from the sea to protect it and it was frozen during winter. It was possible to break the ice with special icebreaker ships, but it was inadequate for navy purposes. So the units of the Tsarist Navy had to find a place to stay in the southern ports during the winter, for example in Japan.⁶

The role of Russia in the commerce of the region was also negligible: only 5% of the commerce with China was in the hands of Russian merchants. The transport between Europe and Asia was maintained by British, French and German commercial ships and the most industrial products came from Great Britain or from Germany. Even the commerce of the Russian Far-East was in the hands of foreigners: the only significant export product of Vladivostok, the seaweed was sold to Chinese merchants, the fishing sector was dominated by Japanese and American fishing boats, in the Amur region most of the freight steamers were German.⁷

The geopolitical position of Russia became just worse by the fact that the approach of East-Asia was always easier for another great power. The Strait of Suez was opened in 1869, that was followed by the Trans-Canadian Railway and

⁵ AUSLIN 2005. 7-16.

⁶ MARKS 1991. 14-26., NISH 2014. 15.

⁷ MARKS 1991. 30.

a new strait was planned in Central-America. The Tsarist Russia had to find an answer for these changes, if she wanted to protect her interests in East-Asia.

The role of Sergei Iulevits Witte in the Russian foreign policy between 1892 and 1896

Sergei Iulevits Witte was born in the Caucasus in 1849 as a child of Dutch immigrants and rich Russian nobles. He and his brothers and sisters were educated at home at first. After finishing the secondary school, he matriculated to the University of Odessa to the faculty of math. He was an excellent student, ha graduated in 1870 and planned to stay in the field of science. Finally due to the suasion of earl Bobirszkij, the minister of transportation and a good friend of his uncle, he decided to be a public officer in the Railway of Odessa. He became the director real early, after making all the steps in hierarchy. He met the tsar Alexander III as a director, who appointed him as the director of the railways and later as a minister of transport. The tsar had sympathy with the free-spoken, often rude, but intelligent and hard-working official. The sympathy was mutual: Witte was a fanatic follower of the tsar (maybe even, because he accepted his strange character)⁸

The top of Witte's carrier was to become the Minister of Finance in 1892. The new minister of finance saw the task and the obstacles clearly in front of himself. His opinion was that Russia in the second half of the 19th century needs an economy based on industry and commerce, but the assets for this were not available, because the economy of the county was based on a backward agrarian sector. It was also apparent for him, that the international character of the industrial sector was stronger and stronger: the capital, the technology and the labor were always developing faster, because of the higher level of communication and transportation. It was not a secret either that the Russian economy, which exported mostly only agrarian products and raw materials, could not be competitive on the global market. Because one of the major obstacles of the development was the uncovered Russian money the ruble, he converted it into gold standard, which grew the trust of the foreign investors significantly in the Russian finance system and as a result, the level of the foreign investment increased rapidly.⁹

Witte as the minister of finance took part in the settlement of the Russian-German custom conflict. There was no applicable commercial agreement between the two countries and Germany introduced a new tariff system in 1891, which was much more unfavorable for those countries which had no agreement

⁸ BEBESI 209-210.

⁹ WCISLO 2011. 141-144.

with the German Empire. Witte didn't hesitate and let the customs of German products be similarly high. The conflict threatened with the rupture of the diplomatic relations, but finally the German government began negotiations with the Russians, the two sides limited their customs to a minimum level and signed a commercial treaty.¹⁰

The modernization of the railway system had a significant role in the transformation of the Russians from more aspects. When Alexander II. was killed by a terror attack, his son Alexander III stopped the liberal transformation of the Russian society. He wanted to follow the ideology of his grandfather, Nicolas I, who wanted to base Russia on three fundamentals: orthodoxy, autocracy and nationalism. From this viewpoint it was crucial that the power of the state was visible everywhere in the country. The peripheries of the empire had to be connected to the central territories culturally and politically as well, and railways had an important role in this policy. At the beginnings the state gave guarantee for the establishment of private enterprises, but this resulted in a chaotic railway administration and a high number of companies generating losses. So from the 1880's the state started to build railway lines from economic and strategic purposes by own and began to nationalize several private railway lines. In 1900 the 60% of the railways were state property. The administration was also reorganized. Regarding the 1880's the tariffs were specified by railway companies, but from 1888-1889 it was dictated by a special Department of Railways, at the Ministry of Finance. The head of the Department was a young official, called Sergei Witte.¹¹

The masterpiece of Witte's life was the Trans-Siberian Railroad. The gigantic enterprise served multiple goals. It was a prestige investment, which had to symbolize the greatness of Russia also for the Russian people and for the other great powers. The railroad was an answer for the theory of Alfred T. Mahan, who stated, that a guarantee of the great power status is the control over the commercial sea routes. Witte did not question it, and it was clear for him, that the weak Russian fleet cannot fulfill this task, but a railroad under Russian control, which connect Europe and Asia, could establish equal circumstances. The minister of finance emphasized: "*The Siberian Railroad will open new ways and new horizon for world trade, which gives a global significance to the railroad.*"¹² The railroad would also abolish the isolation of the Amur region and Vladivostok, and finally the global dissemination of Russian religion and culture would be possible.¹³

Alexander III. gave the command to build the Trans-Siberian Railroad on 29th March 1891 and his son (later Nicolas II.) laid down the first stone of the

¹⁰ BEBESI 2016. 212-213.

¹¹ MARKS 1991. 7.

¹² JANG 1998. 33-52., BEASLEY. 74.

¹³ MARK 1991. 125-126.

railroad in Vladivostok on 31th May with ceremonial circumstances. To secure the support of the crown prince to finish the project, Witte recommended the tsar to appoint his son as the chairman of the committee, which lead the construction and the tsar followed Witte' advice. Because the reasons of the construction served primarily political reasons and was paid by the state, and not by private investors, the economic considerations had secondary importance. The construction proceeded fast, it was more expensive than it was planned, and the quality of the railroad line was low. The job was made by local enterprises, which wanted to finish the project in time and did not care about the correct workmanship. The huge costs were supported by French investments and loans, which became higher and higher after the French-Russian agreements of 1891 and 1894.¹⁴

To reduce the cost, it was necessary to find alternatives. The best solution was to make a shortcut and to build the line after the Lake Baikal through Chinese Manchuria and not to get around it. This alternative become possible because of the Sino-Japanese war 1894-1895.

Japan was forced by the United States of America to open her border for foreign merchants and to establish diplomatic relations with the great powers in 1854 (system of the unequal treaties). This drastic change seeped away the military government of the shogun and it made possible that the Japanese emperor, who was just a religious leader before, could create a new government. The young emperor Meiji followed the advice belonging to a group of reformistic nobles and transformed the political, economic and social system radically. During the Meiji restauration public administration, education system, free market economy on western style, with the help of French and later German instructors a modern army, followed the British model a modern navy was established. The main tasks of the Japanese government was to abolish the system of the unequal treaties and to secure the borders of the country. From the viewpoint of the Japanese security policy, Korea had the highest significance. The invasion by the Mongol armies in the 13th century lived still vividly in the memories of the Japanese historical memory, which used the Korean peninsula as a springboard (“like a dagger pointed at the heart of Japan”) for this attack.¹⁵ To extend the Japanese influence over Korea, the Japanese government (based on the U.S. example) sent warships to the Korean coast and forced the government of Seoul to sign an “unequal treaty” of Kanghwai and for the recruitment of the interstate relationship with the Japanese Empire. On the basis of the treaty, Korea opened three harbors for the Japanese ships, the Japanese citizens enjoyed extraterritorial rights and the sovereignty and independence of Korea was

¹⁴ NISH 2014. 15-16.

¹⁵ CANUEL 2001. 22.

proclaimed.¹⁶ This independence was not clear before, because Korea made her foreign policy conditional to the approval of the Chinese Empire. On the one hand, it made possible for Beijing to influence the international relationship of Seoul, on the other hand, it gave the chance to the Korean government to refuse the cooperation with foreign countries, advert on the Chinese permission. This option no longer existed after the sign of the contract, and although the Chinese influence remained, it obstructed the flow of the Japanese capital and the strengthening of the Japanese positions on the Korean peninsula less and less.¹⁷ However, the conflict between China and Japan about Korea came just two decades later, and the appearance of Russia had an important role in it, because both sides worried about the aggressive actions of them. Russia got a common border with Korea after signing the Aigun Treaty with China in 1860. The tsarist diplomacy signed a commercial treaty later with Korea in 1884 and made an attempt to acquire the Korean harbor, Port Lazareff, which was given up only due to the intervention of the British Navy. However, the Russian leadership (because of the lack of adequate military infrastructure and developed supply lines) found the power of the Russian Empire not enough for an armed conflict in the Far East, so it showed merely moderate interests in the Korean peninsula until the end of the 1880s.¹⁸

But the conflict between the land of the Rising Sun and the Middle Empire, came closer about the control over Korea, and the war broke out in 1894. The reason of the war was a xenophobic uprising in Korea, when both China and Japan sent armed troops to make order. After this, the Japanese government sent the plans of the modernization-program of Korea to China, but the Chinese government refused it and as a result, Japan declared war against China. (A main point of the modernization-program was the licensing of the Japanese railway line constructions with strategic importance in Korea. These railway lines were of vital interests of government in Tokyo, because they wanted to balance with them the Russian influence in north-East-Asia, which grew parallel with the building of the Trans-Siberian Railroad.)¹⁹ The public opinion of the world was surprised that the small island state defeated his huge opponent. The peace treaty between the two countries was signed in Shimonoseki on 17th April 1895. Japan got the right to annex the still conquered Chinese navy base, Port Arthur and the Liaotung-peninsula. The possession of Port Arthur would increase the influence of Japan in region, because the navy base was a warm water port, a natural starting point to Manchuria and it was next to the sea route to Beijing. Such a growing Japanese influence was not acceptable for Russia, Germany and France and they advised

¹⁶ AUSLIN 2005. 3-18.

¹⁷ BEASLEY 1987. 75.

¹⁸ JANG 1998. 18-31.

¹⁹ JANG 1998. 52.

it in a “friendly way” to Japan to renounce from the new possessions. Japan had no another choice, she was ready to change the peace treaty for a higher level of reparations and this gave an exploitable possibility for Russia. Beijing did not have enough provision in her treasury to pay such a high indemnity, it was possible only with the help of foreign credits. The minister of finance Witte – despite the more militant standpoint of the ministers of foreign- and military policy – was called previously for increasing the Russian influence with financial instruments and building a modern infrastructure (like the Trans-Siberian Railroad), organized an international financial group with the assistants of his agent in Paris, which would be able to lend money to the Chinese government. The result of his work was that on the one hand the French banks granted a more favorable loan for China, like the international rates, and on the another hand – mostly also from French money – the Russian-Chinese Bank was established with its main objective to help the Russian business activities and to give loans for Beijing in the future. One year later Russia and China signed a defense agreement to stop the Japanese aggression and the government of Beijing agreed to complete the construction of the Chinese Eastern Railway in North-Manchuria, between Chita and Vladivostok, to shorten the track of the Tran-Siberian Railway.²⁰

Conclusions

The Russo-Chinese Treaty of 1896 was the crown on the activity of Sergei Witte’s foreign policy. The implementation of the Trans Siberian Railroad was in process, the tsar and the crown prince were engaged to finish the project at any costs, he lead the committee, which was responsible for the constructions, the far-eastern foreign policy of Russia took a shape after his advice and an alliance was created between the Russian and the Chinese Empire, which offered new options for Russia. The best example was the construction of the Chinese Eastern Railway, which made possible to increase the Russian influence over the rich territories of Manchuria.

To secure the activity of the Trans-Siberian Railroad Committee, Witte enlarged the authority of the committee and it became a state in the state. Over planning the railroad, the acquisition of labor and materials, the cooperation with the local contractors, the committee had a large scale of auxiliary activities. The original goal of Witte was to build up the railroad solely with Russian labor, material and technology. For this reason, the cartographically and geologically mensuration of Siberia got started, new industrial and mining centers were established. Witte created a special fund for this purpose. For the better exploration of the huge, new territories the mensuration of the great rivers of Siberia (Ob, Enisei, Lena, Amur) began. More than 40.000 kilometer

²⁰ VITTE 1964. 149-157.

navigable river was available to transport the resources of Siberia to the work place of the constructions. The idea to create a sea route through Lake Baikal and the Northern Sea was a part of these plans. The committee organized the transportation of the settlers from European Russia to the territories between the Ural Mountains and the Pacific Ocean. To secure the living conditions of the settlers, construction of villages, establishment of irrigation systems and draining of marshes were implemented.²¹

At the same time, it became a more and more insuperable challenge that he was not able to control the formulation of the goal and the applicable measures of the Russian foreign policy. New interest groups tried to intervene in the issues of the Far East and the young tsar made more and more decisions against Witte's notions. Witte wanted to evade the new structures of administration to be built in Manchuria and in the Russian Far East, but he was not able to prevent it. The first step on this way was that the tsar was ready to support the plans of Grand Duke Alexander to create the Pacific Squadron in Vladivostok and he ordered Witte to secure the necessary finances for it.²² The next sign of the weakening regarding Witte's positions was the end game of the far eastern crisis 1897. Wilhelm II German emperor wanted to increase the German influence in China with the establishment of a German navy base. When two German missionaries were killed in China, German warships sailed in the harbor of Kiaochow on 6th November 1897 and forced Beijing to lease the harbor to Germany. The action effected a chain reaction and another great power forced China for new concessions as well. Russia violated the spirit of the alliance of the Russo-Chinese alliance of 1896 and aimed to occupy Port Arthur. After the German occupation, Beijing calculated with the Russian assistance and let the Russian warships in the harbor and realized only later the real goals of Russia. The situation of China made it just worst, that Beijing had to pay the next installment of the Japanese indemnity, but the treasury was empty. Finally, St. Petersburg was ready to give financial assistance again for the lease of the harbors of Port Arthur and Talienvan and for a concession to build a railroad which connects the two harbors with the Trans-Siberian Railroad.

Russia finally reached her main goal, a warm water port, which is connected to the Russian railroad system. This railroad system increased the Russian influence and control over Manchuria as well. But with the non-militant, economic measures using the style of the Russian foreign policy, which was advised by Witte, it became gradually more radical. With the occupation of Port Arthur, Russia lost her Chinese ally, but hurt the interest of the Japanese security policy and this led in long term to the outbreak of the Russo-Japanese war 1904-1905.

²¹ MARKS 1991. 141-169

²² WCISLO 2011. 181-182.

Bibliography

- AUSLIN 2005 = Auslin. Michael: Japanese Strategy, Geopolitics and the Origins of the War, 1792-1895, In: Steinberg, John W.: The Russo-Japanese war in global perspective – World War Zero, Brill, Boston, 2005
- BEASLEY 1987 = BEASLEY W. G.: Japanese Imperialism 1894-1945, Clarendon Press, Oxford, 1987
- BEBESI 2005 = BEBESI György (szerk.): A hosszú 19. század rövid története, Comenius Kiadó, Pécs, 2005
- BEBESI 2016 = BEBESI György: Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból. MOSZT, Pécs, 2016
- CANUEL 2001 = Hugues CANUEL: From Meiji to Taisho - On the Unrevealing of National Policy and Military Strategy in Imperial Japan, National Library of Canada, 2001
- JANG 1998 = Eun-Ju JAN: Korea und die Mandscherei in der Beziehungen zwischen Rußland, China und Japan von 1894 bis 1904 . Ein Beitrag zur Bedeutung der koreanischen Eisenbahn für die politischen Beziehungen im Fernene Osten, Kiel, 1998
- KINDERMANN 2001 = Gottfried-Karl KINDERMANN: er Aufstieg Ostasiens in der Weltpolitik 1840-2000, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, München 2001
- MARKS 1991 = Steven M. MARKS: Road to Power. The Trans-Siberian Railroad and the Colonisation of Asian Russia 1850-1917, Cornell University Press, New York, 1991
- NARANGO 2014 = NARANGO Li: Historica Atlas of northeast Asia, 1590-2010: Korea, Mongolia, Eastern Siberia, Columbia University Press, New York, 2014
- NISH 2014 = Ian NISH: The Origins of the Russo-Japanese War, Routledge, London and New York, 2014
- ORMOS – MAJOROS 2003 = Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren, Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- VITTE 1964 = Sz. J. Vitte: Egy kegyvesztett visszaemlékezései, Gondolat Budapest, 1964
- WCISLO 2011 = Francis WCISLO: Tales of Imperial Russia: The Life and Times of Sergei Witte, 1849-1915, Oxford University Press, 2011
- ZSUKOV 1953 = J. M. ZSUKOV: A Távol-Kelet a nemzetközi politikában (1870-1945), Szikra kiadó, Budapest, 1953

VINCZE FANNY ROSE

A börtön ablakába soha nem süt be a nap...

Kártalanítás az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatt

A vizsgálat tárgya, módszere és forrásai

Nem lenne nagy túlzás azt állítani, hogy a börtönök bizonyos mértékig tükröt tartanak a társadalom elé. Ahogyan Vokó György fogalmazott „Az az elbánás, ahogy egy társadalom viseltetik a törvénszegőivel, a saját emberségének és méltóságának egy fokmérője.”¹ Michel Foucault is hasonló következtetést vont le: „A valaha alkalmazott megszegényítő, bosszúálló büntetési nézeteket mára felváltó emberiség szemlélete lehetőséget nyújt a fogvatartottak humánus eszközökön keresztüli segítésére, a társadalmi normák elfogadására történő ösztönzésére”.² Ha a társadalom tagjai egyenlőek, és ez alapján azonos jogon vehetnek igénybe jogorvoslati lehetőségeket, akkor a szabadság korlátozása mentén az elítélteknek is biztosítani kell ugyanezen jogokat. Az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények orvoslására, talán még nem létezik hosszú távú megoldás, viszont a kártalanítási eljárás, ha csak átmenetileg is, de enyhíteni tudja a legsúlyosabb sérelmeket.

Tanulmányom tárgyát a 2017. január 01. napján hatályba lépett kártalanítási eljárás főbb szabályai és gyakorlati nehézségei alkotják. Azért ezt a témát választottam, mert az alapvető emberi jogokat sértő elhelyezési körülmények után járó kártalanításban fogalmazódik meg az a fajta büntetőjogi paradigmaváltás, amelyben az elítéltek emberi jogai és alapvető szabadságai felértékelődnek, mi több, emberként bánnak velük.³ A magyar büntetés-végrehajtási intézetekben (a továbbiakban: bv. intézet) uralkodó körülmények nem újkeletű problémák, viszont nem történt érdemleges változást hozó állami intézkedés egészen a rendszerváltásig. A kormány által felvázolt programcsomagból a kártalanítási eljárás csupán a jogor-

¹ VOKÓ 2014. 88.

² FOUCAULT 1990. 74.

³ A II. világháborút követően a büntetőjog az osztályharc eszközévé vált. A hatalom úgy értelmezte a büntetőjogot, hogy a politikai rend ellen fellépők vagy a tételezett gazdasági szabályok megsértői a nép ellenségei, ergo: a büntetőjog legkeményebb szigorára érdemesek. Az osztályharcos felfogás nem tűrte a garanciákat, a büntetőjognak a polgári szabadságjogok tiszteletben tartására épülő konstrukcióját. A korszak elutasította a magyar jogi hagyományokat, ezért egyre több új jogintézmény jelent meg, mint a koncepciós büntetőperek és kényszermunka-büntetés. MEZEY 2004. 325.

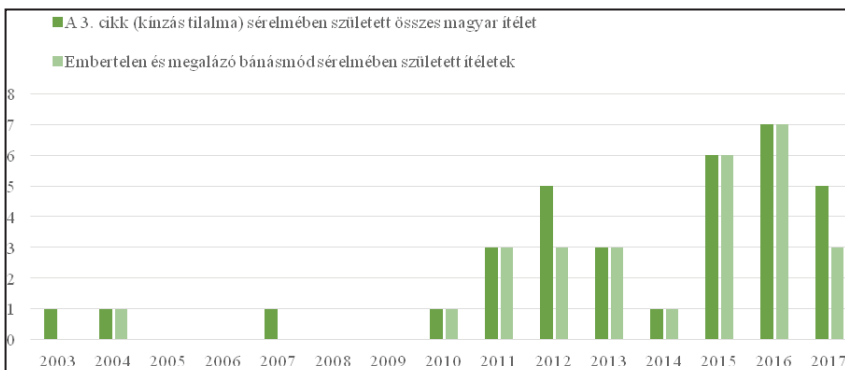
voslati lehetőségekre korlátozódo jogintézmény, de olyan elméleti és gyakorlati kérdéseket vet fel, amely által mindenképpen kiemelkedik a többi közül.

A tanulmányom egy utólagos hatásvizsgálatnak tekinthető, tehát egy olyan információgyűjtő- és elemző tevékenységnek az igazságszolgáltatásról, amelynek elsődleges célja a szabályozás hatékonyságának felmérése, és a feltárt eredmények összehasonlítása a nemzetközi elvárásokkal. A folyamat magába foglalja a szabályozás célzott és tényleges következményeinek részletességben történő vizsgálatát.

A Bíróság esetjogának megszilárdulásával új korszak hajnala köszöntött be, mind a magyar jogalkotáshoz, mind a jogalkalmazásba. A szocialista büntetőjog mély nyomokat hagyott a magyar jogrendszeren, amely az ítéltekre, ha csak nyomokban is, de kiható, ezért még ma is lámpást kell tartania a nemzetközi emberi jogi bírásoknak az igazságszolgáltatás döntéshozatalához, hogy biztosítsa az Emberi Jogok Európai Egyezményével (a továbbiakban: Egyezmény) összhangban született ítéleteket, melyek megfelelnek a hatékony jogorvoslat követelményének, és a lehetőségekhez mérten egyszerre szavatolja a határozat igazságát és a büntetés igazságosságát.⁴

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának magyar ítéletei

Az első magyar vonatkozású⁵ ítélet óta, a hazai bv. intézetekben uralkodó alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatt, a Bíróság sorozatosan elmarasztalta Magyarországot. A 2010-es évet követően fokozatosan megemelkedett a kártérítési igényt előterjesztő fogvatartottak száma, mely jelentős anyagi terhet rótt a magyar államra.⁶

1. ábra: Emberi Jogok Európai Bíróságának magyar vonatkozású ítéletei, 2003-2017⁷

⁴ FARKAS 2014. 1-2.

⁵ Szél v Hungary, Judgement of 7 June 2011, no. 30221/06.

⁶ SZEMESI 2014. 87.

⁷ ECHR: https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/annualreports&c=#n15168722630008924978554_pointer (2018. 08. 21.)

A Bíróság magyar vonatkozású ítéleteinek megoszlásából tisztán látszik, hogy a börtönök túlszűfolttsága a mekkora problémát jelent.

Amint látjuk, a kínzás tilalmán belül, szinte minden évben, kizárólag az embertelen és megalázó bánásmód sérelmében születtek ítéletek. Ebből egyfelől az szűrődik le, hogy nem történt más jogsértés, másfelől viszont így is egy meglehetősen negatív képet fest a hazánk büntetés-végrehajtási intézetrendszeréről.⁸

Az embertelen és megalázó bánásmód tilalmának megszegését állapította meg a Bíróság a Varga és Mások, Szél, Hagyó, Fehér, Csüllög, Bandur, Gégény, Á. R., Tamási és társai, Juhász és társai, Bakos és társai, Bóday és társai, Magyar és társai, Balogh és társai, Ligeti és társai, Bota és társai, Polgár és társai, Engel, valamint a Kovács István Gábor kontra Magyarország-ügyben. Ezekből az első kettő ítéletet érdemes kiemelni, a Szél kontra Magyarországot és a Varga és Mások kontra Magyarországot.

A Szél kontra Magyarország-ügy volt az első, amelyben a Bíróság érdemben foglalkozott a magyar börtönkörülményekkel. A panaszos 21 hónapig tartózkodott a Budapesti Fegyház és Börtönben található 2,76 m², és ugyancsak 21 hónapig egy 3,15 m², majd 9 hónapig egy 3,125 m²/ főre jutó alapterületű zárkában, valamennyi esetben olyan WC-vel, amely nem volt elválasztva az élettértől.⁹ A kérdéses időszakban a Budapesti Fegyház és Börtön telítettsége 150 %-os volt. A magyar kormány nem vitatta a börtönben uralkodó körülményeket, de az álláspontjuk szerint, a kérelmezőnek a börtönhatóságokhoz és a bv. intézet törvényességi felügyeletét ellátó ügyészséghez kellett volna panaszt benyújtania. A Bíróság elfogadta, hogy bizonyos helyzetekben a törvényességi felügyeletet gyakorló ügyész¹⁰ is lehet egy hatékony jogorvoslati lehetőség, de a jelen esetben, maga az állam is elismerte a túlszűfolttság tényét: tehát a jogorvoslati lehetőségek nyilvánvalóan nem voltak alkalmasak a kérelmező panaszának orvoslására, a zsűfolttság csökkentésére.¹¹

A Bíróság válasza az egyre csak tornyosuló, túlszűfolttságra hivatkozó kérelmekre a Varga és Mások kontra Magyarország vezető ítélet volt. A Taláros testület hangsúlyozta, hogy a bv. intézetekben a szolgáltatásokra és tevékenységekre ellentétes hatással van, ha a cellákban több fogvatartottat helyeznek el, mint ahány férőhellyel az intézet rendelkezik; az ilyen intézetekben, akár jelentős mértékben is lecsökkenhet az általános életszínvonal.¹² A marasztalásban a Plénum határidő szabásával iránymutatást írt elő Magyarországnak, amelyben

⁸ A 'pilot-judgement' 2011 óta része az Egyezmény eljárási szabályzatának. Az intézményt abban az esetben alkalmazzák, ha egy adott államból hasonló gyökérből fakadó nagyszámú kérelem érkezik, ami rendszerszintű hiányosságot feltételez.

⁹ Szél v Hungary, Judgement of 7 June 2011, no. 30221/06.

¹⁰ 2011. évi CLXIII. törvény, 22. § (1)-(2), (4)

¹¹ SZEMESI 2014. 86.

¹² Varga and Others v Hungary, Judgement of 10 March 2015, nos. 14097/12., 45135/12., 73712/12., 34001/13., 44055/13., and 64586/13.

a fogvatartással nem járó kényszerintézkedések gyakoribb alkalmazását, és a megfelelő kártérítésre irányuló jogorvoslati eljárás létrehozását szorgalmazta. A jogorvoslattal szemben, a Bíróság külön előírta a sérelem megelőzését szolgáló, preventív jellegű panaszmechanizmus, és a sérelem bekövetkezése esetén, megfelelő kompenzációt biztosító jogorvoslat bevezetését. A kompenzációt biztosító új jogintézménnyel szemben négy elvárást fogalmazott meg:

1. A döntés legyen objektív jellegű, és rövid időn belül hozzák meg;
2. Megfelelő indoklást fűzzenek a döntéshez;
3. A döntést késedelem nélküli hajtsák végre;
4. A megítélt kártérítési összeg ne legyen „ésszerűtlen” – tehát ne legyen kevesebb, mint amit a Bíróság ítélné meg.¹³

A jogorvoslat javaslata gyökeret eresztett, és az Országgyűlés egy átmeneti időszak után, elfogadta a 2016. évi CX. törvényt, amelynek a Plénum elegendő bizalmat szavazott arra, hogy 2016 novemberében, 7 000 kereset felülvizsgálatát függesse fel egészen 2017. augusztus végéig.

A kártalanítási eljárás szabályozása

Az első alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatt született komolyabb marasztalást¹⁴ gyorsan követte a többi ítélet, jelentősen leterhelve ezzel az államkasszát, mivel 2017 októberével bezárólag a Bíróság nem vagyoni kártérítés és költség címén megközelítőleg 529 409 000 forint megfizetésére kötelezte hazánkat.¹⁵

A magyar jogalkotó egy jogi és gyakorlati szempontból hatékony jogorvoslati rendszer kialakításával kísérte mérsékelni az azonos jogcímen indított eljárások számát és a megítélt kártérítési összegek nagyságát.¹⁶ A kormány intézkedési terve alapján végrehajtott jogalkotás eredményeképpen, az Országgyűlés 2016. október 25. napján elfogadta a 2013. évi CCXL. törvényt és ehhez kapcsolódó más törvények módosításáról szóló 2016. évi CX. törvényt, amely egy új 'sui generis' jogintézményt implementált a jogrendszerbe. A kártalanítási eljárás

¹³ Pázsit Veronika – Tallódi Zoltán: Börtönzsúfoltság kontra nemzetállamok, Börtönügyi Szemle 4 (2017), 119.

¹⁴ Szél v Hungary, Judgement of 7 June 2011, no. 30221/06.

¹⁵ SÖRÖS: Napidíj az elítéltek, az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülményekért - avagy 2017. január 01. napján hatályba lépő kártalanítás szabályok a 2013. évi CCXL törvényben. <http://www.jogiforum.hu> (2018. 09. 05.)

¹⁶ WERNER: Jogértelmezés és gyakorlat az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti kártalanítási eljárásban. <http://www.mabie.hu/index.php/cikkek-tanulmanyok/156-dr-werner-zolt-jogertelmezes-es-gyakorlat-az-alpveto-jogokat-serto-elhelyezesi-korulmenyek-miatti-kartalanitasi-eljarasban> (2018. 08. 23.)

kimondottan a börtönzsúfoltság felszámolását szolgáló férőhelybővítési programot kiegészítve segíti az inadekvát elhelyezési körülményekből fakadó problémák felszámolását, és a hatékony jogorvoslati rendszer kiépítését.

Ügy	Ítélet dátuma	Kérelmezők száma	Megítélt összeg (Nem vagyoni kártérítés + költség)	Átlag
Á. R.	2017. 10. 17	1	3000 €	3000 €
Tamási és társai	2016. 01. 07	10	138 800 €	13 880 €
Juhász és társai	2016. 01. 07	10	131 900 €	13 190 €
Bakos és társai	2016. 01. 07	8	120 700 €	15 087 €
Bóday és társai	2016. 01. 07.	10	144 400 €	14 440 €
Magyar és társai	2016. 01. 07.	11	156 200 €	14 200 €
Balogh és társai	2015. 12. 10.	10	155 400 €	15 540 €
Ligeti és társai	2015. 12. 10	10	168 200 €	16 820 €
Bota és társai	2015. 12. 10.	13	252 300 €	19 407 €
Polgár és társai	2015. 12. 10.	10	163 700 €	16 370 €
Gégény	2015. 07. 15.	1	27 000 €	27 000 €
Varga és társai	2015. 03. 10	6	86 050 €	14 342 €
Hagyó	2013. 04. 23	1	18 500 €	18 500 €
Fehér	2013. 07. 02	1	12 200 €	12 200 €
István Gábor Kovács	2012. 01. 17	1	11 500 €	11 500 €
Szél	2011. 06. 07	1	15 750 €	15 750 €
Csüllög	2011. 06. 07	1	8680 €	8680 €
Engel	2010. 05. 10	1	15 800 €	15 800 €

2. ábra: A 2010. május 10-től 2017. október 17-ig megítélt kártérítési összegek¹⁷

A kártalanítási eljárás körül kialakult jogalkalmazási problémák három területen jelentek meg eddig:

1. A kártalanítás jogosultja, a benyújtás feltételei;
2. A bv. intézetek feladata;
3. A bíróság feladata.

A kártalanítási eljárás törvényi feltétele

A Bv. Kódex konkrétan meghatározza, hogy ki és milyen jogcímen jogosult, a kártalanítási eljárás alapjául szolgáló, inadekvát fogvatartási körülmények utáni vagyoni kompenzáció igénylésére. A jogszabály, azonban nem rendelkezik taxatív az elhelyezési körülményekhez esetlegesen kapcsolódó más, a kínzás, kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmód tilalmába ütköző körülményekről, így a kártalanítási eljárás, a jelenlegi formájában, kifejezetten a zsúfoltság tüneteit kívánja enyhíteni.

A jogszabály első fordulatában meghatározott feltétel – élettér – hiánya, teremti meg a jogalapot az eljáráshoz; a nem megfelelően tisztántartott vagy elvá-

¹⁷ Hudoc: <https://hudoc.echr.coe.int> (2018. 09. 11.)

lasztott illemhely, csupán a kártalanítás napi összegének meghatározásánál bír jelentőséggel. Az első és második fordulat összekötő elemeinek – a jogszabályban előírt élettér biztosításának hiánya; és az ehhez esetlegesen kapcsolódó más körülmény – az egymáshoz való kapcsolata komoly vitákat váltott ki a magyar joggyakorlatban, mivel a törvény nyelvtani értelmezéséből arra lehet következtetni, hogyha a bv. intézet megfelelő életteret biztosít a fogvatartottaknak, akkor hiába lennének embertelenek és megalázóak a második fordulatban felsorolt egyéb körülmények, a kérelem nem lesz megalapozott. 2017-ben a Kúria Büntető Kollégiumának joggyakorlat-elemző csoportja már elismerte a gyakorlat ellentmondásait, de nem oldotta fel azokat. Ez azt eredményezte, hogy még ma sem létezik egy egységes jogszabályértelmezés az igazságszolgáltatáson belül, tovább növelve a kártalanítási eljárás körül kialakult gyakorlat bizonytalanságait. A törvényszékeken uralkodó vélemény szerint, a megfelelő élettér biztosítása nem alapozza meg az egyéb körülmények jogán a kártalanítást, mivel az első és második fordulatot összekötő „és az ehhez esetlegesen kapcsolódó” kifejezés, kizárja az egyéb körülmények okán az eljárást.¹⁸ A törvényszékek álláspontjához hasonló véleményen van a Legfőbb Ügyészség is, noha más okból. A jogszabályban meghatározott élettér kitételen felül, önmagában a ’kapcsolódó’ körülmények nem alapozzák meg a kártalanítási eljárást. Célszerű lenne a tényállás elemei közötti összekötést a ’vagy az ehhez esetlegesen kapcsolódó’ szófordulattal helyettesíteni, hiszen egy megfelelő nagyságú, de piszkos, bogarakkal fertőzött, és az illemhelyet függönnyel elválasztó zárka is lehet méltatlan emberi lakhatásra.¹⁹

A kártalanítás jogosultja, a benyújtás feltételei

A törvény részletes és teljes körű leírást ad arra nézve, hogy ki és milyen esetben jogosult a kártalanításra. A kártalanítás iránti igény benyújtását az elítélt, vagy az egyéb jogcímen fogvatartott és védője, illetve a szabadulás után, a jogi képviselő is megteheti, a kártalanítás alapját képező körülmények megszűntésétől számítandó 6 hónapos jogvesztő határidő alatt, feltéve, hogy az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények között eltöltött idő meghaladja a 30 napot. Az alaki formaiságok kötöttsége miatt, a kérelmezők jelentős hányada jogi képviselőt vesz igénybe, noha nem kötelező az eljárásban.

A kártalanítási eljárás két irányból is elkezdődhet. Ha 2017. év januárját megelőző időszakra szól az igény, főszabályként elég a fogvatartás helye szerinti bv. intézetnél; a szabadult elítélt vagy az egyéb jogcímen fogvatartott esetében,

¹⁸ Meglehetősen kis számban születtek eddig olyan ítéletek, ahol a kártalanítást abban az esetben is megállapítják, amikor a zárka nem volt zsúfolt, de az illemhely nem volt megfelelően leválasztva, vagy az önálló szellőzés nem volt megoldott. PÁZSIT – TALLÓDI 2017. 149.

¹⁹ Kúria: <http://www.kuria-birosag.hu> (2018. 09. 14.)

a szabadítást végző bv. intézetnél benyújtani a kérelmet. Azok a fogvatartottak, akik 2017. év január hó 1. napjától a kérelem benyújtásának napjáig terjedő időszakra vonatkozóan is kérik a kártalanítás megállapítását, a teljes igény érvényesítéséhez kötelező előfeltétel, hogy egy preventív jellegű, alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti panasszal²⁰ éljenek a végrehajtásért felelős szerv vezetőjénél, aki a lehetőségekhez mérten, köteles megtenni a szükséges intézkedéseket, az elhelyezési körülmények javítása, vagy ellensúlyozása érdekében.²¹ Amennyiben ezt elmulasztják, a kérelmüket érdemi vizsgálat nélkül elutasítják.²² A gyakorlatban ennek azért van jelentősége, mert sok esetben azt tapasztalták a bíróságok, hogy az elítéltek, inkább mellőzték a panasz alapján felajánlott kompenzációt, mintsem elveszítsék a kártalanítás után várt összeget. Megjelent egy olyan alternatíva, hogy az igényben, a sérelmezett időszak végét 2016. december 31. napjában jelölik meg, majd a fennmaradó időszakra egy újabb kérelmet terjesztenek elő.²³ Ennek azért is van jelentősége, mert ha az elítélt azonos kérelemben jelöli meg a panaszköteles és nem köteles időszakra vonatkozóan a kártalanítási kérelmét, és nem fűz panaszt a beadványához, akkor a kérelmet érdemi vizsgálat nélkül elutasítják, és 'rei iudicata' miatt, az egyébként helyes kérelem se bírálható el. Más a helyzet akkor, ha a kérelmező 2017. január 20-án szabadult, és korábban nem terjesztett elő panaszt. Az akadály ebben az esetben az, hogy az intézeti panasz előterjesztése a szabadulás miatt okafogyottá vált, és mivel a sérelmes állapot a jogszabály hatálybalépését követően 30 napnál hosszabb ideig nem állt fenn, ezért a kártalanítási eljárás során, már nincs lehetőség a szabadult fogvatartott kompenzálására.²⁴

A jogosultak körét tovább csökkenti a 6 hónapos jogvesztő határidő: a Bíróságnál regisztrált kérelmének ügyében 2017. augusztus 31. napjáig semmilyen eljárási cselekmény nem történt, és a 2016-ban szabadult elítéltek vonatkozásában 2017. július 1-jén állt be a jogvesztés. A példa kedvéért: ha valaki 2017. január 1-je előtt adott be a fogvatartás és embertelen körülmények miatti kártérítési igényt a Bírósághoz, de 2017. január 1-je és 2017. június 30. napja között nem adta be Magyarországon a kártalanítási kérelmét, akkor csak 2017. november végén értesülhetett arról, hogy a kártalanítási eljárást jóváhagyta a Bíróság, azaz az ő kérelmét elfogadhatatlannak fogják nyilvánítani, mivel nem merítette

²⁰ Bv. tv. 144/B. §

²¹ Bv. tv. 10/A § (6)

²² Bv. tv. 70/A. § (5) c)

²³ WERNER: Jogértelmezés és gyakorlat az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti kártalanítási eljárásban. <http://www.mabie.hu/index.php/cikkek-tanulmányok/156-dr-werner-zolt-jogertelmezes-es-gyakorlat-az-alapveto-jogokat-ser-to-elhelyezesi-korulmenyek-miatti-kartalanitasi-eljarasban> (2018. 08. 23.) 7-8.

²⁴ WERNER: Jogértelmezés és gyakorlat az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti kártalanítási eljárásban. <http://www.mabie.hu/index.php/cikkek-tanulmányok/156-dr-werner-zolt-jogertelmezes-es-gyakorlat-az-alapveto-jogokat-ser-to-elhelyezesi-korulmenyek-miatti-kartalanitasi-eljarasban> (2018. 08. 23.) 13.

ki időben a hazai jogorvoslatokat.²⁵ Amennyiben figyelembe vesszük a Bíróság előtti kérelmek számát, úgy erős a veszélye annak, hogy a megközelítőleg 7000 kérelemből kevesebb, mint a felében lesz sikeres a kártalanítási eljárás.

A büntetés-végrehajtási intézetek feladata

A bv. intézet parancsnokának 15 napja van az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti panasz elbírálására, mely ellen bírósági felülvizsgálatnak van helye. A panasz kivizsgálása mellett, a bv. intézet másik fontos feladata az intézeti vélemény előterjesztése.

Mivel viszonylag friss jogintézménynek számít a kártalanítási eljárás, ezért még nem alakult ki egy egységes kimutatási forma az intézeti véleményben elévált megállapítások részletességéről.²⁶ Ugyan a 60/2017. (IX. 20.) OP szakutasítás már rendelkezik az intézeti vélemény lényegesebb elemeiről, ezek még nem épültek be a bv. intézetek gyakorlatába. Érdemes lenne megfontolni egy országos szintű nyilvántartás bevezetését, amely kifejezetten a bv. intézetek egymás közötti adatcseréjére irányulna. Amellett, hogy a jogszabályban előírt szűkös határidők betartása alapvető nehézségek elé állítja a bv. intézeteket, a fogvartott kiutatások egységes szerkezetbe foglalása is jelentős időt vesz igénybe. Ez viszont azzal jár, hogy számos esetben egy sablonszerű vélemény kerül a bíróság elé, amely sok esetben újabb megkereséseket, hiánypótlásokat von maga után.²⁷ Az intézeti vélemény további nagy hátránya, hogy az előterjesztése, illetve annak hiánya esetén, a bv. bíró hiánypótló felszólítása ellenére is csak jelentős késedelemmel csatolt adatok miatt, a bv. intézet mulasztását nem követi érdemi szankció.²⁸ A késedelemmel nemcsak a bv. bírót hozza nehéz helyzetbe – nem lehet teljes körűen felderíteni a tényállást –, hanem a kérelmezőt is jelentős hátrány éri azzal, hogy jelentősen elhúzódik az eljárás.

²⁵ Az Alkotmánybíróság már foglalkozott ezzel a problémával a 3295/2018. (X. 1.) határozatában. A döntésében az Alkotmánybíróság kifejtette, hogy „a visszamenőleges hatályú jogalkotás tilalma nem abszolút érvényű, és egyértelműen élhet ezzel a jogalkotó akkor, amikor új jogosultságot állapít meg, meglévő jogosultságot terjeszt ki, vagy valamely jog korlátozását oldja fel”, ezen a vonalon a kártalanítási eljárás rendelkezései visszamenőleges hatályúként nem értelmezhetők, mivel a kártalanítás szempontjából lezárt jogviszonyok alapján rendelkeznek a kártalanítási összeg jövőbeni kifizetése iránti kötelezettségről vagy a kártalanítási igény elutasításáról.

²⁶ A megkérdezett bírók szerint leggyakrabban a kártalanítás iránti kérelem, a kérelem beérkezésének dátuma, a személyi szabadság korlátozásának jogcíme, a személyi szabadság korlátozására vonatkozó jogerős ítélet, a légköbméter mértéke és az illemhely leválasztásának pontos dátuma marad el az intézeti véleményből.

²⁷ WERNER 9-10.

²⁸ WERNER 13.

A bíróság feladata

A büntetés-végrehajtási garanciarendszer fontos részét képezi a bírósághoz fordulás joga, amely minden fogvatartottat ugyanúgy megillet, mint az összes embert. Sőt, a bv. jogviszonyból fakadó kérdésekben, a bv. bíróhoz fordulás jogára is jogosultak. A bv. bíró eljárása, csupán viszonylagosan önálló a büntetőeljáráshoz képest, a Bv. törvény vagy más jogszabály eltérő rendelkezése esetén a bv. bíró eljárására a büntetőeljárás szabályai az irányadók.

Mielőtt elbírálnák a kérelmet, az egyik legfontosabb kérdés az illetékesség. Főszabály szerint, a fogvatartás helye szerinti bv. intézethez kell benyújtani a kártalanítási kérelmet, ha pedig az elítélt vagy az egyéb jogcímen fogvatartott már szabadult, ahhoz a bv. intézethez kell benyújtani, ahonnan a szabadítás történt. Ebből az következik, hogy annak a törvényszéknek a bv. bírója az illetékes, ahol az elítéltet fogva tartják. Viszont abban az esetben, ha megváltozik a büntetés kitöltésének helyszíne, de a kártalanítási igényt a korábbi bv. intézettel szemben kívánják érvényesíteni, akkor a szabadulás helye szerinti bv. intézet lesz az illetékes.²⁹ A szabadult fogvatartottak esetén a törvény annyi kedvezményt engedélyez, hogy az elítélt lakcíme vagy tényleges tartózkodási helye szerint illetékes bv. bíró előtti eljárást indítványozhatják.³⁰ Hosszútávon ez a gyakorlat magában hordozza azt a veszélyt, hogy a szabadult elítéltek a számukra kedvező ítélkezést folytató törvényszéket választják, amely tovább növeli az egyes törvényszékek leterheltsége közötti különbséget.

A kártalanítási eljárást övező bírósági gyakorlat

A hazai ítélkezési gyakorlat

A hazai ítélkezési gyakorlat lassan, de biztosan állandósul, ahogy a Kúria vezényletével az alsóbb fokú bíróságok is magukévá teszik az új irányvonalat.

A kártalanítási eljárás hatályba lépésével, a 2017-es év új feladatok és kihívások elé állította a törvényszékek büntetés-végrehajtási ügyszakának dolgozóit, ezért a teher csökkentésére két új ügyszakot is bevezettek. Az egyikbe az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti kártalanítás, a másikba, pedig azon ügyek tartoznak, amelyekben a fogvatartottak a bv. intézet által hozott – az elhelyezési körülmények miatt tett panaszt elbíráló – határozat bírósági felülvizsgálatát kezdeményezik.³¹

²⁹ Bkk. I. 926/2017.; BH 2017.399.

³⁰ Bv. tv. 70/A.§ (6)

³¹ OBH: https://birosag.hu/sites/default/files/allomanyok/obh/elnoki-beszamolok/obh_beszamolok/2017digit.pdf (2018. 09. 16.)

Az új ügytárgyak bevezetését a hirtelen kérelem dömping indokolta, mivel 2017. I. félévében 5 202 kártalanítás iránti kérelem érkezett be a bíróságokhoz, amely 2017. II. félévére, összesen 7 730 kérelemre bővült, amelyből 2 301 bef jeződött és 5 429 ügy maradt folyamatban.³² 2018-ig összesen 650 ügyben tör tén t kifizetés, a megítélt kártalanítás összege, pedig 639 055 569 forint volt.³³ Az alábbi táblázat átfogóan tartalmazza az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti kártalanítási kérelmeket, és az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti panaszok alapján megtett intézkedéseket.

BV kártalanítás ügyforgalmi adatai*						
Törvényszékek	2017. év			2018. I. félév		
	Érkezett	Befe jezett	Folya matban maradt	Érkezett	Befe jezett	Folya matban maradt
Fővárosi Törvényszék	1347	577	770	1310	787	1293
Pécsi Törvényszék	31	23	8	16	15	9
Kecskeméti Törvényszék	604	88	516	410	219	707
Gyulai Törvényszék	41	32	9	41	17	33
Miskolci Törvényszék	765	535	230	465	463	232
Szegedi Törvényszék	757	142	615	597	353	859
Székesfehérvári Törvényszék	1181	303	878	846	495	1229
Győri Törvényszék	555	196	359	246	289	316
Debreceni Törvényszék	87	33	54	80	58	76
Egri Törvényszék	80	53	27	56	45	38
Szolnoki Törvényszék	29	15	14	18	25	7
Tatabányai Törvényszék	2	2	0	0	0	0
Balassagyarmati Törvényszék	384	177	207	201	289	119
Budapest Környéki örvényszék	1464	210	1254	850	577	1527
Kaposvári Törvényszék	44	18	26	31	47	10
Nyíregyházi Törvényszék	650	313	337	405	468	274
Szekszárdi Törvényszék	37	18	19	25	31	13
Szombathelyi Törvényszék	560	273	287	331	294	324
Veszprémi Törvényszék	45	30	15	38	40	13
Zalaegerszegi Törvényszék	17	16	1	10	7	4
Összesen	8680	3054	5626	5976	4519	7083

* Kártalanítás az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatt, és az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti panasz alapján megtett intézkedésről és az átszállításról hozott határozat felülvizsgálata tárgyban elbírált ügyek

3. ábra: Összesítő a törvényszékekhez érkezett kártalanítási ügyekről, 2017-ben és 2018 I. félévében³⁴

³² OBH: <https://birosag.hu/kozerdeku-informaciok/statistikai-adatok/2017-evkonyvek#> (2018. 09. 16.)

³³ Parlament: <http://www.parlament.hu> (2018. 09. 25.)

³⁴ Országos Bírósági Hivaltól lekért adatok alapján (2018. 09. 26.)

Az elbírálási határidőket vizsgálva, feltűnő aránytalanság mutatkozik az egyes törvényszékek és a kérelmek érdemi vizsgálatának lefolyása között. Ezt különbséget egyrészt a törvényszékek illetékességi területén levő zsúfolt bv. intézetek okozzák, mivel a kártalanítási kérelmek 40 %-a 5 darab bv. intézetből érkezik: a Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet, a Budapesti, a Márianosztrai, a Sátoraljaújhelyi és a Sopronkőhidai Fegyház és Börtönöl. Egy Budapest Környéki Törvényszéken dolgozó bv. bírónak ugyanannyi ideje van dönteni egy elítélt több bv. intézetre vonatkozó kérelméről, mint egy Pécsi Törvényszéken dolgozó bv. bírónak. Az érdemi vizsgálatot tovább bonyolíthatja, ha a igénylő több évre visszamenőlegesen, vagy több bv. intézet jogsértő magatartása vonatkozásában kéri a kártalanítás megállapítását.³⁵ A törvényben meghatározott 30 nap betartása eleinte sok gondot okozott a jogalkalmazóknak, pozitívum viszont, hogy a gyakorlat megszilárdulása eredményeképpen, elsőfokon felgyorsult a döntéshozatal ideje. A Pécsi Törvényszéken, akár egy hét alatt is hozhatnak döntést, a Fővárosi Törvényszék környékén, pedig egy-másfél hónap alatt megszülehetnek a végzések, ide nem értve azon ügyeket, ahol külső tartozások rendezése miatt a sértettek nyilatkozatának beszerzése szükséges volt.³⁶ A Fővárosi Törvényszék népszerűségét a sajátos jogértelmezési gyakorlata is indokolta, ugyanis 2017-ben még előfordult, hogy a törvényben meghatározott kötelező esetekben, panasz hiányában sem utasították el érdemi vizsgálat nélkül a kérelmeket. Az elbírálási határidők közötti eltérésre még az átszállítás is hatással van, hiszen a rabok többsége a bv. intézet túlszűfolttsága miatt került új objektumba. Erre tökéletes példa a Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet, amely 100 %-os telítettséggel rendelkezik, mégis jelentős számú kérelem érkezik onnan.³⁷

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának álláspontja

A kártalanítási eljárás végül kiállta próbát. A Bíróság a Domján kontra Magyarország-ügyben született 2017. november 23.-i döntésében elfogadta a börtönzsúfolttság megszüntetése, illetve az ezzel kapcsolatos hatékony jogorvoslatok bevezetése érdekében tett intézkedéseket, továbbá megállapította, hogy az eddigi tapasztalatok alapján, a preventív – az alapvető jogot sértő elhelyezési körülmény miatt panasz – és a kompenzációs jogorvoslat – kártalanítás – egyaránt alkalmasnak bizonyult a börtönzsúfolttságból – és az egyéb, nem megfelelő fogvatartási körülményből – eredő egyezményértések hatékony orvoslásának biztosítására. A kompenzációs jogorvoslat során megítél-

³⁵ Amennyiben a kérelmező több évre kéri a kártalanítás megállapítását, a bv. bírónak napi lebonatásban kell vizsgálnia a jogellenes körülmények fennállását, ami például egy hét évre szóló igénynél rengeteg időt tud felemészteni.

³⁶ PÁZSIT – TALLÓDI 2017. 147.

³⁷ PÁZSIT – TALLÓDI 2017. 145.

hető kártalanítás napi összege is a Bíróság gyakorlatának megfelelően került meghatározásra.³⁸

A Domján kontra Magyarország-ügyben a panaszos hat év alatt megjárta a Pálhalmi Országos Bv. Intézetet, Közép-dunántúli Országos Büntetés-végrehajtási Intézetet, a Baranya Megyei Bv. Intézetet, Veszprém Megyei Bv. Intézetet és a Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézetet. Mindegyik helyen kifogásolta a zárka nagyságát, a szabadlevegőn való mozgás hiányát és a zuhanyhasználatra vonatkozó szabályokat. Az illemhely miatt, csupán egy alkalommal nyújtott be az alapvető emberi jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti panaszt. A Bíróság megkeresésére a kormány jelezte, hogy 2017. július 14.-ével bezárólag összesen 3 554 ügy érkezett, amiből 248 ügyben összesen 153 510 900 forintnyi kártalanítási díjat ítélték oda a bv. bírók. Mivel az eljárása során a kérelmező panaszát még nem bírálta el hazai hatóság, a hazai jogorvoslatok kimerítésének hiányában, a Bíróság elutasította a kérelmet.³⁹ A Plénium döntése azonban nem végleges, ugyanis kilátásba helyezte a jövőbeli felülvizsgálat lehetőségét, amennyiben a preventív és a kompenzációs jogorvoslatok nem teljesítik a hozzájuk fűzött reményeket. Végző soron a határozat jelentősége túlmutat az ügycsoporton, hiszen a Magyarországgal szemben indított embertelen és megállító bánásmód sérelmében indított ügyek számának drasztikus csökkenését fogja eredményezni.

Az alapvető emberi jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti kártalanítási eljárás helyesbítésére irányuló javaslatok

A társadalom egy meglehetősen komplex követelményrendszert támaszt a büntetés-végrehajtási szervezettel szemben. Ebből adódóan a büntetés-végrehajtási intézményrendszer a jogszabályokban rögzített feladatait – az elmúlt évtizedekben bizonyos szempontból – elzártan végezte. Mindez a büntetőjogban végbe ment paradigmaváltás hatására megváltozott, amikor is a büntetés-végrehajtási szervezet napi tevékenysége egyszer csak a közvélemény keresztútjába került.⁴⁰ Az alapvető emberi jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti kártalanítási eljárással szemben megfogalmazott követelmények a legtöbb érintett területen már megjelentek:

³⁸ Az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények okán a Bíróság által megítélt kártérítések mértéke jelentős mértékben meghaladja a hazai bíróságok által kiszabott kártalanítás összegét, viszont Magyarország gazdaságához viszonyítva az 1 200 – 1 600 forint így is megvalósítja a hatékony jogorvoslat által elérni kívánt célt.

³⁹ Csaba Domján against Hungary, Fourth Section decision of 23 November 2017, no. 5433/17.

⁴⁰ TÓTH Tamás: A büntetés-végrehajtás helyzete és aktuális feladatai napjainkban. http://epa.niif.hu/02700/02705/00112/pdf/EPA02705_bortonugyi_szemle_2017_4_088-125.pdf (2018. 09. 24.)

1. Egységes jogszabály értelmezésre van szükség;
2. Erősen ajánlott a polgári jogi gyökerek felelevenítése;
3. A bv. intézeteknek nagyobb szerepet kell játszania a kártalanítási eljárásban.

A Kúria 2017-ben foglalkozott már a jogszabály megszővegezéséből fakadó értelmezési problémákkal, ahol arra jutottak, hogy a törvényszékek többsége a nyelvtani értelmezés híve. Egészen kevés törvényszék alkalmazza a logikai és rendszertani értelmezésben hordozott jelentéstartalmat, miszerint az 'és az ehhez esetlegesen kapcsolódó' kifejezés is megalapozza a kártalanítási eljárás kezdeményezését.⁴¹ Ez a gyakorlat azt eredményezheti, hogy a már szabadult elítéltek, inkább a számukra kedvezőbb döntést hozó törvényszéket választják, hiszen a törvény lehetővé teszi nekik a laccím vagy tényleges tartózkodási hely szerint illetékes bv. bíró előtti eljárást. Végső soron az elítéltek választásától függ, hogy melyik törvényszék fog hatalmas ügyteherrel dolgozni, és melyik mentesül a hátrányos joggyakorlata miatt. Ajánlott lenne a Kúriának egy jogegységi határozatban állást foglalni, mielőbb tovább mélyül az egyes álláspontok közötti értelmezési szakadék.

A büntetőeljárásjogban alkalmazott kártalanítási eljárások, hagyományosan a polgári és polgári perrendtartási jogot használják háttérszabálynak. A régi Be. általános jelleggel fogalmazta meg ezt az elvet: „a kártalanítás módjára és mértékére a Polgári Törvénykönyvnek a kártalanításra és a sérelemdíjra vonatkozó rendelkezéseit az e törvényben foglalt eltérésekkel kell alkalmazni”⁴², míg az új Be. kifejezetten előírja az alaptalanul alkalmazott szabadságkorlátozásért járó kártalanítás esetén, hogy „a kártalanítási perben a polgári perrendtartásról szóló törvényt az e törvényben foglalt eltérésekkel kell alkalmazni.”⁴³ Mindezek ellenére, a Bv. Kódex nem tartalmaz ilyen jellegű megkötést, sőt, az elévülés szabályait is mellőzi: a kártalanítási eljárásnál az új Be. 849. § (1) bekezdésében meghatározott 1 éves jogvesztő határidő helyett, csupán 6 hónap áll az elítéltek számára, hogy érvényesítsék az alapvető emberi jogokat sértő elhelyezési körülményeik miatti igényüket. Ha csupán azt vesszük, hogy a Bíróság előtt a felfüggesztés pillanatában megközelítőleg 7 000 kereset várakozott, akkor az igényérvényesítésre nyitva álló időkeretből minden egyes elítélt 'kicsúszott', ha megvárta a Bíróság által a hatékony jogorvoslat bevezetésére kiszabott időt. Ezt a hibát utólag már nehéz lenne orvosolni, ugyanis hiába módosítják a jogszabályban a 6 hónapos időkeretet 1 éves jogvesztő határidőre, a kérelmezők többségének már az is túl késő lenne. A megoldást a Ptk. követelésekre vonatkozó 5 éves szabálya jelenthe-

⁴¹ Meglehetősen kis számban születtek eddig olyan ítéletek, ahol a kártalanítást abban az esetben is megállapítják, amikor a zárka nem volt zsúfolt, de az illemhely nem volt megfelelően leválasztva, vagy az önálló szellőzés nem volt megoldott. PÁZSIT – TALLÓDI 2017. 149.

⁴² 1998. évi XIX. törvény, 582. § (1)

⁴³ 2017. évi XC. törvény, 854. § (1)

ti.⁴⁴ Ezzel a módosítással egy sokkal nagyobb sértetti kört lehetne bevonni, akik lehet, hogy egyébként a Bíróság elé vinnék az ügyüket, vagy sérelemdíjat követelnének. A sérelemdíj kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a magyar bíróság előtt, az új Ptk. hatálybalépésével, jelentős mértékben megnöttek a személyiségi jogok megsértése iránti kártérítési keresetek száma. Míg a kártalanítási eljárás egy formanyomtatvány vagy írásos kérelem alapján zajlik és jelenleg kizárólag a zárka nem megfelelő mérete szolgálhat jogalapként, addig a személyiségi jogok megsértése iránti kártérítés egy peres eljárásnak indul a polgári bíróság előtt, és csak annyit kell bizonyítani a félnek, hogy a személyiségi jogai súlyosan sérültek a fogvatartás ideje alatt, valamint nincs lehetősége más jogorvoslatot igénybe venni. Természetesen ez utóbbi eljárás jóval hosszabb ideig tart, de amíg nem teszik széles körben elérhetővé a kártalanítási eljárást, addig hatékony alternatívaként szolgál.

A korábbi évektől elvonatkoztatva, a gyakorlatban jogosan merült fel egyes bírók között az a felvetés, hogy leszűkítsék a 6 hónapos határidőt. A fogvatartottak kimerítő részletességgel kaphatnak tájékoztatást a kártalanítási eljárás feltételeiről a bv. intézetekben, ezért ritkán fordul elő az, hogy kicsúsznak a határidőkből. A jogintézmény bevezetésekor a 6 hónapos jogvesztő határidő több ezer embert fosztott meg a jogorvoslat igénybevételeitől, viszont a közeljövőben ez az idő intervallum, akár túl tágnak is bizonyulhat, mert megnehezedik a bizonyítás és a bűncselekmény érintettjeinek a megkeresése.

A bv. intézetekkel szemben két elvárás is meg lehet fogalmazni. Egyre nagyobb szükség mutatkozik egy országos szintű nyilvántartás bevezetésére, amely kifejezetten a bv. intézetek egymás közötti adatcseréjére irányulna. Hiába tartalmazza a 60/2017. (IX. 20.) OP szakutasítás az intézeti vélemény lényegesebb elemeit, ezek a bv. intézetek gyakorlatába még nem épültek be. Ha magasabb jogalkotási szinten rendeznék a fogvatartotti kimutatások tartalmi követelményeit, jelentős időt takaríthatnának meg, és a többi bv. intézetből való adatbeszerzés se jelentene problémát. Noha a nyilvántartás célja az egységes intézeti vélemény elősegítése, semmi sem szavatolja azt, hogy a bv. intézetek tartják magukat a jogszabályban meghatározott határidőhöz. Ameddig a bv. bíró nem alkalmazhat szankciót a bv. intézet mulasztása miatt – például a Ptk. mintájára a fél többé hatályosan nem teljesítheti a perbeli cselekményt, így a bizonyítottság hiánya miatt a bizonyításra köteles fél elvesztességét eredményezné –, addig fennáll az a veszély, hogy a bv. intézet csak jelentős késedelemmel teljesíti a kötelességét, hiszen őt nem érheti komolyabb negatív hátrány. Az elméleti kérdésektől elvonatkoztatva, a gyakorlatban viszont azt is figyelembe kell venni, hogy a bv. intézetek és a törvényszékek napi szinten tartják a kapcsolatot, amelyet súlyosan rontanának, mi több akadályoznák a gördülékeny igazságszolgáltatást, ha jelentősebb rendbírsággal súlytanák a bv. intézeteket. Ameddig nem szilárdulnak

⁴⁴ 2013. évi V. törvény, 6:22. § (5)

meg a kártalanítási eljárás hatékonyságát biztosító háttér intézmények, addig nem lehet garantálni, hogy célba ér az intézkedés.

A nemzetközi szintéren adottak a jogi keretek. A magyar jogalkotó megtette az első lépéseket aziránt, hogy a nemzetközi követelményekkel meghatározott vezérfonal mentén megalkossa a szükséges jogszabályokat. Ezek köre viszont még nem teljes, és a már létező rendelkezések sem mentesek a hiányosságoktól. Hiába generálja a végrehajtás módja a tárgyi körülmények hiányosságai miatt a jogsértések garmadát, a jelenlegi körülmények között csak anyagi kompenzációra van lehetőség. Amennyiben a tanulmányomban is körülírt állapotok megelőzésére nagyobb hangsúlyt fektetne a jogalkotó, és finomítaná az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatt kártalanítási eljárás rendszerét, akkor végérvényesen biztosíthatnák a magyar jogorvoslati rendszer egy szegmensének Egyezmény-konformitását.⁴⁵

Irodalomjegyzék

1998. évi XIX. törvény

2011. évi CLXIII. törvény

2013. évi V. törvény

2017. évi XC. törvény

3295/2018. (X. 1.)

Bkk. I. 926/2017.

BH 2017.399.

Csaba Domján against Hungary, Fourt Section decision of 23 November 2017, no. 5433/17.

FARKAS 2014 = FARKAS Henrietta Regina: A tisztességes eljárás főbb részjogosítványainak érvényesülése a büntetőperben. *Büntetőjogi Szemle* 2014/1. 1–19.

FOUCAULT 1990 = FOUCAULT, Michel: Felügyelet és büntetés. Gondolat kiadó, Budapest, 1990

Parlament: <http://www.parlament.hu> (2018. 09. 25.)

OBH: <https://birosag.hu/kozerdeku-informaciok/statisztikai-adatok/2017-evkonyvek#> (2018. 09. 16.)

OBH: https://birosag.hu/sites/default/files/allomanyok/obh/elnoki-beszamolok/obh_beszamolo2017digit.pdf (2018. 09. 16.)

HUDOC: <https://hudoc.echr.coe.int> (2018. 09. 11.)

ECHR: https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/annualreports&c=#n15168722630008924978554_pointer (2018. 08. 21.)

MEZEY 2004 = MEZEY Barna: Magyar jogtörténet, Osiris Kiadó, Budapest, 2004

PÁZSIT – TALLÓDI 2017 = PÁZSIT Veronika – TALLÓDI Zoltán: Börtönzsúfoltság kontra nemzetállamok, *Börtönügyi Szemle* 2017/1. 118-126.

⁴⁵ VÉGH 2016. 172–192.

- SÖRÖS László: Napidíj az elítéltek, az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülményekért - avagy 2017. január 01. napján hatályba lépő kártalanítás szabályok a 2013. évi CCXL törvényben. <http://www.jogiforum.hu> (2018. 09. 05.)
- Szél v Hungary, Judgement of 7 June 2011, no. 30221/06.
- SZEMESI 2014 = SZEMESI Sándor: Sok (jó) ember kis helyen? A magyar fegyintézetek zsúfoltságával kapcsolatos kérdések az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában. *Büntetőjogi Szemle* 2014/2. 85–89.
- TÓTH Tamás: A büntetés-végrehajtás helyzete és aktuális feladatai napjainkban. http://epa.niif.hu/02700/02705/00112/pdf/EPA02705_bortonugyi_szemle_2017_4_088-125.pdf (2018. 09. 24.)
- Varga and Others v Hungary, Judgement of 10 March 2015, nos. 14097/12., 45135/12., 73712/12., 34001/13., 44055/13., and 64586/13.
- VÉGH 2016 = VÉGH Marianna: Büntetés-végrehajtás és az európai elvárások. *Themis* 2016/2. 172–192.
- VOKÓ 2014 = VOKÓ György: A magyar büntetés-végrehajtási jog. Dialóg Campus Kiadó - Nordex Kft., Budapest, 2014
- WERNER Zsolt: Jogértelmezés és gyakorlat az alapvető jogokat sértő elhelyezési körülmények miatti kártalanítási eljárásban. <http://www.mabie.hu/index.php/cikkek-tanulmanyok/156-dr-werner-zsolt-jogertelmezes-es-gyakorlat-az-alapveto-jogokat-serto-elhelyezesi-korulmenyek-miatti-kartalanitasi-eljarasban> (2018. 08. 23.)

Kiadja a PTE Grastyán Endre Szakkollégiuma
Felelős kiadó: a Szakkollégium vezetője

Borító- és könyvterv: Erőss Zsolt
Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák: Virágmandula Kft.

ISSN 1587 6721